

TARİH TETKİKLERİ DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORICAL STUDIES

TARİH TETKİKLERİ DERGİSİ/JOURNAL OF HISTORICAL STUDIES

e-ISSN: 2980-2911

Cilt/Volume: 3-Sayı/Issue: 5 (Haziran 2025)

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü/ Proprietor and Redactor in Chief

Prof. Dr. Ü. Gülsüm POLAT

Editör/Editor

Prof. Dr. Ü. Gülsüm POLAT editor@tarihetkikleri.com

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Yayın Kurulu/Commission of Publication

Prof. Dr. Mustafa ALKAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet GÜNEŞ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)

Assoc. Prof. Rosa Maria DELLI QUADRI (Università di Firenze)

Doç. Dr. Selim TEZCAN (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Dr. Ardian MUHAJ (Akademia e Studimeve Albanologjike-Faqe Zyrtare/Tirana)

Dr. Claudia PINGARO (Università degli Studi della Campania Luigi Vanvitelli)

Eros CALCARA (Universidad de Córdoba)

Danışma Kurulu/International Advisory Board

Prof. Dr. Fatma AKKUŞ (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)

Prof. Dr. Nurgül BOZKURT (İzmir Bakırçay Üniversitesi)

Prof. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ (Hacettepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Osman KÖKSAL (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR (Milli Savunma Üniversitesi)

Prof. Dr. Volkan MARTTİN (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN (Hacettepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Ayşe ÖZKAN (Çankırı Karatekin Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet TOPAL (Anadolu Üniversitesi)

Doç. Dr. Güzin ÇAYKIRAN (Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı)

Doç. Dr. Çağla Derya TAĞMAT (Ankara Üniversitesi)

Doç. Dr. Selda GÜNER ÖZDEN (Hacettepe Üniversitesi)

Doç. Dr. Ökkeş Kürşat KARACAGİL (İstanbul Üniversitesi)

Doç. Dr. Esra ÖZSÜER (İstanbul Üniversitesi)

Doç. Dr. Nasrullah UZMAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Fariz ÖNCÜ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Harun YENİ (TOBB ETÜ Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi)

Dr. Alper ERSAYDI (Uşak Üniversitesi)

Yazı İşleri/Editorial Office

Sergen DOĞRU

Emine YAMAN

Adres/Address

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Emniyet Mah., Abant I Caddesi, No: 10/2 D Blok, 7. Kat, Yenimahalle/ANKARA

mail: editor@tarihtetkikleri.com web: www.tarihtetkikleri.com

Yayın tarihi: 30 Haziran 2025

Derginin tarandığı indeksler:

YAZIM KURALLARI

Tarih Tetkikleri Dergisi'nde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtımı yayımlanır. Yazıların tarih araştırma metodolojisine uygun bir şekilde kaleme aldığı çalışmalarında, alana bir katkı getirmesi ve özgün metinler üretmesi beklenmektedir. Bunun dışında bilimsel -akademik toplantılarda sunulmuş bildiriler, daha önce yayınlanmamış olması kaydıyla kabul edilebilir.

- Tarih Tetkikleri Dergisi'nin dili Türkçedir. Dergide İngilizce makalelere de yer verilebilmektedir.

- Metinlerin dil açısından TDK Yazım Kılavuzuna uygun olması gerekmektedir.

-Yazılara eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgelere numara verilerek içeriği hakkında kısa bilgiler eklenmesi istenmektedir.

-Özgün makalelerin kelime sayısı aralığı 3000-10000 olmalıdır. Bunun üzerine çıkılmaması gerekmektedir.

-Makalelerde, 150-250 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ve 5-8 kelime aralığında anahtar kelimeler bulunmalıdır.

-Makalelerin tüm içeriği ayrıca çalışmaya eklenen ek statüsündeki (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara/yazarlara aittir.

-Makaleler üzerinde Editör/Editör Kurulu'nun redaksiyon yapma, minor düzeltmeler ile müdahale etme hakkı bulunmaktadır.

- **Makaleler**, A4 boyutunda Microsoft Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır. Şu kurallarla kaleme alınmalıdır.

* **Başlık**, 12 punto, regular (normal) ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılması ve bu başlıklara sayı verilmesi gerekmektedir. Metin içindeki ana başlıklar 10,5 punto, küçük harf ve bold (koyu) olarak sola hizalı; ara başlıklar 10,5 punto, koyu (bold) ve küçük harf yazılmalı, sola hizalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

* **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bırakıldıktan sonra 11 punto regular (normal), küçük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına **unvan, üniversite, fakülte, bölüm, şehir/ülke, e-posta ve ORCID** bilgileri 8,5 punto olarak verilmelidir.

* **Özet ve Abstract** kısmındaki satır aralığı 1, **Giriş** kısmından sonuna kadar ki satır aralığı ise 1,15 olmalıdır.

* **Metin**, 11 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 2,5 cm, alttan: 2,5 cm, sağdan: 2,5 cm, soldan: 2,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır aralığı tam aralık 12 nk olmalıdır. Paragraf araları 6nk, paragraf girintisi bir tab şeklinde olacaktır. (Metin içinde yer alan görseller ve ekler için satır aralığı birden çok, 1,15 nk olmalıdır.)

* **Üstbilgi-Altbilgi**, makalenin ilk sayfasında olmayacak şekilde üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hâli küçük harfle, 11 punto yazılmalıdır. Üst bilgi kısmında yazar isminin ilk nüshada eklenmemesi, hakemlik süreçlerinden sonra eklenmesi gerekmektedir.

* **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında yer almayacak şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

* **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde metne göre 1 punto küçük düz olarak yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

* **Tablolar**, sayfanın ortasına hizalanmış şekilde yer almalıdır. Tablonun üst kısmında, ortalanmış ve kalın puntuyla **"Tablo 1:"** başlığı bulunmalı ve tablonun açıklaması bu başlığın hemen yanında yer almalıdır. Tablonun alt kısmında ise sola hizalı şekilde kalın puntuyla **"Kaynak:"** başlığı yer almalı ve kaynak bilgisi bu başlığın yanında belirtilmelidir. Tablo içeriklerinin uzunluğu ve yoğunluğuna bağlı olarak yazı boyutunun küçültülmesi gerekebilir; bu durumda yazı boyutu **10** veya **9** puntoya indirilebilir.

Tablo açıklaması ve kaynak bilgisi, yazı tipi ve boyutu açısından metnin genel formatına uygun olmalıdır.

* **Dipnotlar**, 8,5 punto tam aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı olmalıdır. Fakat paragraf girintisi olmamalıdır. Makalelerde atıflar sayfa altında dipnot şeklinde 1’den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi *italik* olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde, düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *age*, *agm*, veya *agt* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir. Dipnotlarda yazarlar a.g.e, a.g.m kısaltmalarını hiç kullanmaksızın yazar soyadı ve ardından eser-makalenin mantıklı bir kısaltmasını vererek dipnot gösterebilirler.

* **Bibliyografya:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynaklar, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 10,5 punto yazılmalıdır. Bibliyografya’da metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalıdır, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

Kaynak Göstermeye Dair Detaylar-Örnekler

1. Tarih Tetkikleri Dergisi’ne gönderilen makale metinleri dipnot kullanılarak yazılmış olmalıdır. Dipnot cümle bitiminde noktadan önce verilmelidir.

Örnek:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 172.

Kütükoğlu’nun eseri ikinci kez atıf yapılırken:

Kütükoğlu, *age*, s. 184. (Ya da Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, (*italik*), s. 184.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 370.

Uzunçarşılı’nın eseri ikinci kez atıf yapılırken:

Uzunçarşılı, *age.*, s. 375. (Ya da Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, (*italik*), s. 375.)

Aynı eserin dipnotta arka arkaya kullanılması gerektiği durumlarda yine yazarın soyadından sonra “*age*. (adı geçen eser), *agm*. (adı geçen makale), *agt* (adı geçen tez)” gibi kısaltmalar kullanılır. Dipnotlarda bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra yazarın soyadı ve kitap veya makalenin anlamlı kısaltması verilmelidir.

4. Kaynaklar, dipnotlarda “Ad Soyad” sıralaması, kaynakça bölümünde ise “Soyad, Ad” sıralaması şeklinde verilmelidir. Kitapla ilgili künye bilgileri kaynaklar bölümünde verilirken sayfa bilgisine tekrar yer verilmez.

Örnek:

Dipnot: Yaşar Yücel, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 30.

Bibliyografya: YÜCEL, Yaşar, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

5. Alıntı, bir makaleden yapılmışsa dipnotta alıntının geçtiği sayfa veya sayfaların bilgisi verilir. Kaynaklar bölümünde ise makalenin dergideki sayfa aralığıyla ilgili bilgiler verilmelidir.

Örnek:

Dipnot: Ü. Gülsüm Polat, “I. Dünya Savaşı’nda Hindistan’ın Kuzey Batı Sınırı Eyaleti’nde İngiliz Karşıtı Hareketler ve Osmanlı Devleti’nin Etkisi”, *Belleten*, C. 86, S. 308, Aralık 2022, s. 1036.

Bu makaleye ikinci kez atıf yaparken;

Polat, a.g.m., s. 1037.

Ya da;

Polat, *I. Dünya Savaşı’nda Hindistan’ın Kuzey Batı Sınırı Eyaleti’nde...*, s. 1037.

Bu usullerden birisi tercih edilebilir. Aynı yazarın birden fazla makalesine atıf yaparken “a.g.m” usulü değil makalenin kısaltılmış isminin verilmesi usulü benimsenmelidir.

BİBLİYOGRAFYA:

EMECEN, Feridun M., “Geç Orta Çağ Anadolu’sunda Bir Selçuklu Kenti Bolvadin’in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar”, *Belleten*, C. LXXXV/S. 302, Nisan 2021, s. 17-28.

Dipnot ve Kaynaklarda Arşiv Kullanımı Örnekleri

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

Dipnot: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679, 27 Ca 1196 / 10 Mayıs 1782, (Hicri takvim yerine Rumi takvim de kullanılabilir), (Yazının hangi makamdan hangi makama gönderildiği gibi detaylar da eklenebilir). Birden fazla saydan oluşan Osmanlıca belgelerde belge sayfası lef. 1, lef. 2, şeklinde verilebilir.

İlk dipnottan sonra BOA kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: BOA, C. ML, 753/30679.

Bibliyografya: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679.

Dipnot: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.1.0.0/15.79.7., 02.05.1935.

İlk dipnottan sonra BCA kısaltması kullanılır. *İkinci Kez Kullanım:* BCA, 490.1.0.0/15.79.7.

Bibliyografya: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.1/15.79.7.

2. Türk Tarih Kurumu Arşivi

Dipnotta İlk Kullanım: Türk Tarih Kurumu Arşivi, Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS), 238/19.

İkinci Kez Kullanım: TTK Arşivi, OFS, 238/19.

Bibliyografya: Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi) başlığı altında

Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS), 238/19 şeklinde verilmelidir.

3. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi

Dipnot: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.), Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.), 49, vr. 7a.

İkinci Kez Kullanım: TKGM.TT.d., 49, vr. 7a.

Bibliyografya: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.) başlığı altında

Tapu Tahrir Defterleri, 49. Şeklinde verilmelidir.

4. Kızılay Arşivi

Dipnot: Kızılay Arşivi (KA), 171/91.

İkinci Kez Kullanım: KA, 171/91.

Bibliyografya: Kızılay Arşivi (KA) başlığı altında

171/91 şeklinde verilmelidir.

5. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Dipnot: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.), İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.) 579, s. 152.

İlk dipnottan sonra VGMA. kısaltması kullanılır. *İkinci kez kullanım:* VGMA.VKF.İST.d., 579, s. 152.

Bibliyografya: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.) başlığı altında İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.), 579 şeklinde verilmelidir.

6. Tek yazarlı kitap

Dipnot: Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 172.

Bibliyografya: KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

7. İki ve ikiden fazla yazarlı kitap

Dipnot: Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 45.

İkinci Kez Kullanım: Sevim-Merçil, *age*, s. 57 ya da Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 45.

Bibliyografya: SEVİM, Ali-MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

8. Tek yazarlı makale

Dipnot: Ü. Gülsüm Polat, “I. Dünya Savaşı’nda Hindistan’ın Kuzey Batı Sınırı Eyaleti’nde İngiliz Karşısı Hareketler ve Osmanlı Devleti’nin Etkisi”, *Belleten*, C. 86, S. 308, Aralık 2022, s. 1036.

Bibliyografya: POLAT, Ü. Gülsüm, “I. Dünya Savaşı’nda Hindistan’ın Kuzey Batı Sınırı Eyaleti’nde İngiliz Karşısı Hareketler ve Osmanlı Devleti’nin Etkisi”, *Belleten*, C. 86, S. 308, Aralık 2022, s. 1035-1076.

9. İki yazarlı makale

Dipnot: Kemal Beydilli-İsmail E. Erünsal, “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, C XXII/S. 26, Ocak 2001, s. 12.

İkinci Kez Kullanım: Beydilli-Erünsal, *a.g.m.*, s. 15. Ya da Beydilli-Erünsal, “*Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs*”, s.15.

Bibliyografya: BEYDİLLİ, Kemal-ERÜNSAL, İsmail E., “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, C XXII/S. 26, Ocak 2001, s. 1-129.

10. Yazarı olan ve aynı zamanda yayıma hazırlanan eserler

Dipnot: Kerîmüddin Mahmud-i Aksariyî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (Yay.Haz. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023, s. 30.

Bibliyografya: Kerîmüddin Mahmud-i Aksariyî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (Yay.Haz. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023.

11. Yazmalar

Dipnot: Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 374, vr. 290a.

Bibliyografya: Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 374.

12. Yazarı belirtilmemiş kitap

Dipnot: *Atatürk’ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 18.

Bibliyografya: *Atatürk’ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

13. Çeviri kitap

Dipnot: Gleb Golubev, *Uluğ Bey*, çev. Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 70.

Bibliyografya: GOLUBEY, Gleb, *Uluğ Bey*, çev. Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

14. Sempozyum ve kongrelerde sunulan bildiri

Dipnot: Ü. Gülsüm Polat, “İmparatorluğun Sonunda Belirginleş(tiril)en Sınırlar Ve Deyrizor-Telafer Olayları (1919-1920)”, *Mondros Mütarekesi’nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı’nın sonu: Mütarekeler ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu*, (Kahramanmaraş 24-26 Ekim 2018), C. II, (Yay. Haz. Aynur Yavuz Akengin H. Aytuğ Tokur), Ankara 2019, s. 715.

Bibliyografya: POLAT, Ü. Gülsüm, “İmparatorluğun Sonunda Belirginleş(tiril)en Sınırlar Ve Deyrizor-Telafer Olayları (1919-1920)”, *Mondros Mütarekesi’nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı’nın sonu: Mütarekeler ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu*, (Kahramanmaraş 24-26 Ekim 2018), C. II, (Yay. Haz. Aynur Yavuz Akengin H. Aytuğ Tokur), Ankara 2019, s. 713-730.

15. Editörlü kitapta bölüm

Dipnot: Ü. Gülsüm Polat, “Arşiv Belgeleri Işığında Cebel-i Musa Ermenilerinin İsyanı ve Osmanlı Devleti’ne Karşı Faaliyetleri”, *Türk-Ermeni İlişkileri, Dünü, Bugünü, Yarını*, (Ed. Süleyman Beyoğlu, Gürbüz Arslan), Nobel Yay, Ankara 2022, s. 269.

Bibliyografya: POLAT, Ü. Gülsüm, “Arşiv Belgeleri Işığında Cebel-i Musa Ermenilerinin İsyanı ve Osmanlı Devleti’ne Karşı Faaliyetleri”, *Türk-Ermeni İlişkileri, Dünü, Bugünü, Yarını*, (Ed. Süleyman Beyoğlu, Gürbüz Arslan), Nobel Yay, Ankara 2022, s. 269-296.

16. Editörsüz ya da editörü belli olmayan kitapta bölüm

Dipnot: M. Tayyip Gökbilgin, “Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 9.

Bibliyografya: GÖKBİLGİN, M. Tayyip, “Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 5-39.

17. Tez

Dipnot: Süleyman Polat, *17. Yüzyılda Mühimme Defterlerine Göre Kütahya*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2005, s. 10.

Bibliyografya: POLAT, Süleyman, *17. Yüzyılda Mühimme Defterlerine Göre Kütahya*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2005.

18. Ansiklopedi maddesi

Dipnot: Abdülkadir Özcan, “Târîh-i Osmânî Encümeni”, *DİA*, C 5, İstanbul 2011, s. 84.

Bibliyografya: ÖZCAN, Abdülkadir, “Târîh-i Osmânî Encümeni”, *DİA*, C 5, İstanbul 2011, s. 83-86.

19. Yazarlı gazete haberi-köşe yazısı

Dipnot: Hüseyin Cahid Yalçın, “Millî Matem”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940, s. 1.

Bibliyografya: YALÇIN, Hüseyin Cahid, “Millî Matem”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940.

Gazete haberlerinde Miladi takvim öncesi tarihin geçerli olduğu dönem için önce Rumi takvim parantez içerisinde miladi takvim olarak ilgili güne atıf yapılmalıdır

20. Yazarı belli olmayan gazete yazısı

Dipnot: “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940, s. 3.

Bibliyografya: “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940.

Gazete haberlerinde Miladi takvim öncesi tarihin geçerli olduğu dönem için önce Rumi takvim parantez içerisinde miladi takvim olarak ilgili güne atıf yapılmalıdır.

21. İnternet Sayfası

Dipnot: <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>, son erişim tarihi: 01.05.2021.

Kaynaklar: <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>, son erişim tarihi: 01.05.2021.

22. E-Kitap

Dipnot: E Kitap olarak nitelenen eserden, eserin sadece dijital platformda yayınlanmasıdır. Eğer eserin basılı hali varsa esere uzantı verilmesine gerek yoktur. Örneğin 18. Tarık Kongresi Bildirileri dijital olarak yayınlanmıştır. Buradaki bir bildiriden faydalanıldığında şu şekilde gösterilmesi mümkündür:

Altay Tayfun Özcan, “Karolenj Sarayındaki Rus Elçilerinin Kağanı: Rus Kağanı mı Hazar Kağanı mı?”, XVIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 1-5 Eylül 2018), (Haz. Semiha Nurdan, Muhammed Özler), C. X, Ankara 2022, s. 83, Erişim: <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/04/Cilt-10.pdf>, Erişim tarihi: 03.06.2023.

Bibliyografya: ÖZCAN, Altay Tayfun, “Karolenj Sarayındaki Rus Elçilerinin Kağanı: Rus Kağanı mı Hazar Kağanı mı?”, XVIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 1-5 Eylül 2018), (Haz. Semiha Nurdan, Muhammed Özler), C. X, Ankara 2022, s. 81-96, Erişim: <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/04/Cilt-10.pdf>.

SPELLING RULES

Articles should be written in Microsoft Word-compatible software, on A4 size paper, using the Times New Roman font. The following rules should be followed:

The title should be in lowercase, regular (normal) font, and 12-point size. The title should be centered. The main and subheadings should be used in the text, and these headings should be numbered. Main headings within the text should be written in lowercase, bold, 10.5 point size, and aligned to the left; subheadings should be written in lowercase, bold, 10.5-point size, and aligned to the left. There should be a 6-point space between headings and paragraphs.

The author's name and surname should be written 12 points below the main heading, in regular (normal) font, lowercase, and aligned to the right. Underneath the author's name, the title, university, faculty, department, city/country, email, and ORCID information should be provided in 8.5-point font.

The text should be 11-point size and justified. There should be a 2.5 cm margin on the top, bottom, right, and left sides of the paper. The line spacing should be exactly 12 points. There should be a 6-point space between paragraphs, and the paragraphs should be indented with a tab. (For images and attachments within the text, the line spacing should be 1.15 points.)

The name of the author and the meaningful abbreviation of the title of the article should be written in lowercase, 11 points, in the header section, not on the first page of the article. In the header, the name of the author should not be included in the first copy, but should be added after the refereeing processes.

Abstract and Abstract line spacing should be 1, and line spacing from the Introduction to the end should be 1.15.

Page numbers should be placed in the upper header section, aligned to the right and left, in 8-point font, and should not appear on the first page of the article.

Tables should be aligned in the center of the page. At the top of the table, the title "Table 1:" should be centered and in bold font, and the description of the table should be placed right next to this title. At the bottom of the table, the heading "Source:" should appear in bold font, aligned to the left, and the source information should be indicated next to this heading. Depending on the length and density of the table contents, the font size may need to be reduced; in this case, the font size can be reduced to 10 or 9 points. Table descriptions and source information should conform to the general format of the text in terms of font type and size.

Quotations that exceed 5 lines should be indented 1 cm from the paragraph and should be written in a smaller font size without quotation marks. Quotations with fewer than 5 lines should be written in italics within the text. Expressions that need to be emphasized should also be in italics.

Footnotes should be written in 8.5 point full spacing. Its alignment should be based on both sides. But there should be no paragraph indentation. In articles, citations should be numbered as footnotes at the bottom of the page, starting from 1. No in-text citations should be used. When providing references in footnotes, book and journal names should be in italics, while article titles should be in quotation marks. In footnotes, the full citation should be provided the first time it is mentioned, and afterwards, abbreviations such as "ibid," "op. cit.," or "loc. cit." can be used as determined by the author. If an author's multiple books or articles are used, the author's surname should be followed by the full or abbreviated title of the book or article after the first use. In the case of multiple authors, all authors should be listed the first time and subsequently abbreviated. In footnotes, authors can provide the author's surname followed by the full or abbreviated title of the work or article, without using "ibid" or "op. cit." abbreviations.

Details and Examples for Source Citation

1. Article texts submitted to the Journal of Historical Studies should be written using footnotes. Footnotes should be placed end of the sentence point.

Example: Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* [The Language of Ottoman Documents (Diplomatic)], Türk Tarih Kurumu Yayınları [Turkish Historical Society Publications], Ankara 2018, p. 172.

When citing Kütükoğlu's work for the second time: Kütükoğlu, *ibid.*, p. 184. (Or Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili* [in italics], p. 184.)

Ismail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* [History of the Ottoman Empire], Vol. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, p. 370.

When citing Uzunçarşılı's work for the second time: Uzunçarşılı, *ibid.*, p. 375. (Or Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* [in italics], p. 375.)

When the same work needs to be cited consecutively in footnotes, abbreviations such as "*ibid.* (the aforementioned work), can be used. If a single author's multiple books and articles are used in footnotes, the author's last name should be followed by a meaningful abbreviation of the book or article after the first usage.

In footnotes, sources should be listed in the "Name Surname" order, while in the Bibliography section, they should be listed in the "SURNAME, Name" order. Bibliographic information about the book should be provided in the Bibliography section, without repeating the page information.

Example: Footnote: Yaşar Yücel, Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl [46 Years with Magnificent Turk Kanuni], Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, p. 30.

Bibliography: YÜCEL, Yaşar, Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl [in italics], Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

2. If a quotation is made from an article, the page or page range where the quotation appears should be provided in the footnote. In the bibliography, information about the article's page range in the journal should be provided.

Example: Footnote: Ü. Gülsüm Polat, "I. Dünya Savaşı'nda Hindistan'ın Kuzey Batı Sınırı Eyaleti'nde İngiliz Karşıtı Hareketler ve Osmanlı Devleti'nin Etkisi" [Anti-British Movements in the Northwestern Border Province of India during World War I and the Influence of the Ottoman Empire], *Belleten*, Vol. 86, No. 308, December 2022, p. 1036.

When citing this article for the second time: Polat, *ibid.*, p. 1037. Or: Polat, "I. Dünya Savaşı'nda Hindistan'ın Kuzey Batı Sınırı Eyaleti'nde..." [in italics], p. 1037. Either of these methods can be preferred.

Bibliyography: EMECEN, Feridun M., "Some Notes on the Historical Development of Bolvadin, a Seljuk City in the Late Middle Ages Anatolia," *Belleten*, Vol. 85/No. 302, April 2021, pp. 17-28.

Examples of Archive Usage in Footnotes and References:

Footnote:

1. State Archives Footnote: (Ottoman Archives):

Presidency of the Republic State Archives, Ottoman Archives (BOA), Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679, 27 Jum 1196 / 10 May 1782. (Instead of Hijri calendar, Rumi calendar can also be used)

BOA abbreviation is used after the first footnote. Second Usage: BOA, C. ML, 753/30679.

Bibliography: Presidency of the Republic State Archives, Ottoman Archives (BOA), Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679.

Presidency of the Republic State Archives, Republic Archives (BCA), 490.1.0.0/15.79.7, 02.05.1935.

BCA Second Usage: BCA, 490.1.0.0/15.79.7.

Bibliyography: Presidency of the Republic State Archives, Republic Archives (BCA), 490.1/15.79.7.

2. Turkish Historical Society Archives

Footnote First Usage: *Turkish Historical Society Archives*, Osman Ferit Sağlam Collection (OFS), 238/19.

Second Usage: TTK Archives, OFS, 238/19.

Bibliography: Turkish Historical Society Archives (TTK Archives) should be given as Osman Ferit Sağlam Collection (OFS), 238/19.

3. General Directorate of Land Registry and Cadastre Archives Footnote: *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi*, [General Directorate of Land Registry and Cadastre Archives] Tapu Tahrir Defterleri (TKGM.), [Land Registry Survey Books], Tapu Tahrir Defterleri, (TT.d.), 49, fol. 7a. Second Usage: TKGM.TT.d., 49, fol. 7a.

Bibliography: General Directorate of Land Registry and Cadastre Archives (TKGM.), TT.d, 49.

4. Red Crescent Archives Footnote: *Kızılay Arşivi* [Turkish Red Crescent Archive] (KA), 171/91. Second Usage: KA, 171/91.

Bibliography: Kızılay Arşivi (KA), 171/91.

5. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, General Directorate of Foundations Archives (VGMA.), İstanbul Vakfiye Defterleri, [Istanbul Foundation Register Books] (VKF.İST.d.) 579, p. 152. VGMA abbreviation is used after the first footnote.

Second Usage: VGMA.VKF.İST.d., 579, p. 152.

Bibliography: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.)

İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.), 579

6. Single-authored book

Footnote: Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, p. 172.

Bibliography: KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

7. Book with two or more authors

Footnote: Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, p. 45.

Subsequent Usage: Sevim-Merçil, *ibid*, p. 57 or Sevim-Merçil, *History, Politics, Organization and Culture of the Seljuk States*, p. 45.

Bibliography: SEVİM, Ali MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

8. Single-authored article footnote: Ü. Gülsüm Polat, “I. Dünya Savaşı’nda Hindistan’ın Kuzey Batı Sınırı Eyaleti’nde İngiliz Karşısı Hareketler ve Osmanlı Devleti’nin Etkisi”, *Belleten*, Vol. 86, No. 308, December 2022, p. 1036.

Bibliography: POLAT, Ü. Gülsüm, “I. Dünya Savaşı’nda Hindistan’ın Kuzey Batı Sınırı Eyaleti’nde İngiliz Karşısı Hareketler ve Osmanlı Devleti’nin Etkisi”, *Belleten*, Vol. 86, No. 308, December 2022, pp. 1035-1076.

9. Article with two authors Footnote: Kemal Beydilli-İsmail E. Erünsal, “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği (1711)” *Belgeler*, Vol. XXII, No. 26, January 2001, p. 12.

Subsequent Usage: Beydilli-Erünsal, loc. cit., p. 15 or Beydilli-Erünsal, “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs,” p. 15.

Bibliography: BEYDİLLİ, Kemal ERÜNSAL, İsmail E., “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği (1711),” *Belgeler*, Vol. XXII, No. 26, January 2001, pp. 1-129.

10. Works authored and prepared for publication:

Footnote: Kerîmüddin Mahmud-i Aksariyî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (Edited by Mürsel Öztürk), Turkish Historical Society Publications, Ankara 2023, p. 30.

Bibliography: Kerîmüddin Mahmud-i Aksariyî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (Edited by Mürsel Öztürk), Turkish Historical Society Publications, Ankara 2023.

11. Manuscripts

Footnote: Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Library, Hâlet Efendi 374, folio 290a.

Bibliography: Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Library, Hâlet Efendi 374.

12. Unattributed book

Footnote: *Atatürk’ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, p. 18.

Bibliography: *Atatürk’ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

13. Translated book

Footnote: Gleb Golubev, *Uluğ Bey*, translated by Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, p. 70.

Bibliography: GOLUBEV, Gleb, *Uluğ Bey*, translated by Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

14. Conference paper presented at a symposium or congress

Footnote: POLAT, Ü. Gülsüm, “İmparatorluğun Sonunda Belirginleş(tiril)en Sınırlar Ve Deyrizor-Telafer Olayları (1919-1920)”, in *Mondros Armistice’s 100th Anniversary: The End of World War I: Armistices and Peace Treaties International Symposium*, (Kahramanmaraş, October 24-26, 2018), Vol. II, edited by Aynur Yavuz Akengin and H. Aytuğ Tokur, Ankara, 2019, p. 715.

Bibliography: POLAT, Ü. Gülsüm, “İmparatorluğun Sonunda Belirginleş(tiril)en Sınırlar Ve Deyrizor-Telafer Olayları (1919-1920)”, in *Mondros Armistice’s 100th Anniversary: The End of World War I: Armistices and Peace Treaties International Symposium*, (Kahramanmaraş, October 24-26, 2018), Vol. II, edited by Aynur Yavuz Akengin and H. Aytuğ Tokur, Ankara, 2019, pp. 713-730.

15. Chapter in an edited book

Footnote: POLAT, Ü. Gülsüm, “Arşiv Belgeleri Işığında Cebel-i Musa Ermenilerinin İsyanı ve Osmanlı Devleti’ne Karşı Faaliyetleri”, in *Turkish-Armenian Relations, Past, Present, Future*, edited by Süleyman Beyoğlu and Gürbüz Arslan, Nobel Yay, Ankara, 2022, p. 269.

Bibliography: POLAT, Ü. Gülsüm, “The Arşiv Belgeleri Işığında Cebel-i Musa Ermenilerinin İsyanı ve Osmanlı Devleti’ne Karşı Faaliyetleri”, in *Turkish-Armenian Relations, Past, Present, Future*, edited by Süleyman Beyoğlu and Gürbüz Arslan, Nobel Yay, Ankara, 2022, pp. 269-296.

16. Chapter in an unedited or editor-unspecified book

Footnote: GÖKBİLGİN, M. Tayyip, “ Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, in *Kanuni Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, p. 9.

Bibliography: GÖKBİLGİN, M. Tayyip, “ Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, in *Kanuni Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, pp. 5-39.

17. Encyclopedia Entry

Footnote: Abdülkadir Özcan, “Târîh-i Osmânî Encümeni,” *DİA*, Vol. 5, İstanbul 2011, p. 84.

Bibliography: ÖZCAN, Abdülkadir, “Târîh-i Osmânî Encümeni,” *DİA*, Vol. 5, İstanbul 2011, pp. 83-86.

18. Thesis

Footnote: POLAT, Süleyman, *Kütahya in the 17th Century According to Mühimme Register Books*, Unpublished Master’s Thesis, Dumlupınar University, Institute of Social Sciences, Kütahya, 2005, p. 10.

Bibliography: POLAT, Süleyman, *Kütahya in the 17th Century According to Mühimme Register Books*, Unpublished Master’s Thesis, Dumlupınar University, Institute of Social Sciences, Kütahya, 2005.

19. Authored newspaper news/article

Footnote: YALÇIN, Hüseyin Cahid, “Millî Matem” [National Mourning], *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940 (November 10, 1940), p. 1. 00

Bibliography: YALÇIN, Hüseyin Cahid, “Millî Matem” [National Mourning], *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940 (November 10, 1940).

20. Newspaper article without authors

Footnote: “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar” [The British Bombed the City of Munich Yesterday], *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940 (November 10, 1940), p. 3.

Bibliography: “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar” [The British Bombed the City of Munich Yesterday], *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940 (November 10, 1940).

21. Internet pages

Footnote: “<https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>“, last accessed on May 1, 2021.

Bibliography: “<https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>“, last accessed on May 1, 2021.

22. E-Books

Footnote: Altay Tayfun Özcan, “Karolenj Sarayındaki Rus Elçilerinin Kağanı: Rus Kağanı mı Hazar Kağanı mı?” [The Khagan of the Russian Envoys in the Carolingian Palace: Russian Khagan or Khagan of the Khazars?], in *XVIII. Türk Tarih Kongresi* [18th Turkish History Congress] (Ankara: September 1-5, 2018), edited by Semiha Nurdan and Muhammed Özler, vol. X, Ankara 2022, pp. 83, Access: <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/04/Cilt-10.pdf>, Access date: June 3, 2023.

Bibliography: ÖZCAN, Altay Tayfun, “Karolenj Sarayındaki Rus Elçilerinin Kağanı: Rus Kağanı mı Hazar Kağanı mı?” [The Khagan of the Russian Envoys in the Carolingian Palace: Russian Khagan or Khagan of the Khazars?], in *XVIII. Türk Tarih Kongresi* [18th Turkish History Congress] (Ankara:

September 1-5, 2018), edited by Semiha Nurdan and Muhammed Özler, vol. X, Ankara 2022, pp. 81-96, Access: <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/04/Cilt-10.pdf>.

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri

Mazhar NARŞAP

Bozkırda Yeni Bir Kurgan: Chinge-Tey Batı Kurganı 1

(1-12)

Osman Onur GENÇ

On Sekizinci Yüzyılın Son Çeyreğinde Çevresel Stres Faktörlerinin Mısır Maliyesi Üzerindeki Etkisi

(13-29)

Onur C. ŞAHNA ve Adnan KONGAR

Tipu Sultan'ın Kaplanı: İngilizlerin Hindistan'daki Sömürgeciliğine Karşı Tarihsel Bir Sembolizm
Örneği

(30-56)

Ali TOMALI

Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Kudüs ve Çevresinde Tıbbi Misyonerlik

(57-78)

Elif KOÇ

Reform ve Yenileşme Sürecinde Darülfünun'dan İstanbul Üniversitesine: Malche Raporu ve Alman
Akademisyenler

(79- 105)

CONTENTS

Research Articles

Mazhar NARŞAP

A New Kurgan in the Steppe: Chinge-Tey West Kurgan 1

(1-12)

Osman Onur GENÇ

The Impact of Environmental Stress Factors on Egyptian Finances in the Last Quarter of the Eighteenth Century

(13-29)

Onur C. ŞAHNA ve Adnan KONGAR

Tipu Sultan's Tiger: A Historical Example of Symbolism Against British Colonialism in India

(30-56)

Ali TOMALI

Medical Missionary in Jerusalem and Its Surroundings in the Last Years of the Ottoman State

(57-78)

Elif KOÇ

From Darülfünun to Istanbul University: Reform, Modernisation, and the Role of the Malche Report and German Academics

(79- 105)

Editörden,

Tarih Tetkikleri Dergisi 5. Sayısı ile okuyucusuyla buluşuyor. Türk tarihi başta olmak üzere tarih araştırmalarında ana kaynakların bilhassa arşiv belgelerinin ön planda olduğu araştırmalara olan ihtiyacın farkındalığıyla iyi hazırlanmış beş çalışmayla karşınızdayız. Bu çalışmalardan ilki Dr. Mazhar Narşap'ın kaleme aldığı *Bozkırda Yeni Bir Kurgan: Chinge-Tey Batı Kurganı I* başlıklı çalışmadır. Narşap çalışmasında yığma tepe mezar şeklinde yapılan kurgan olarak isimlendirilen defin mekanını irdelemekte ve buradan çıkan ok çubukları, ok uçları, bıçaklar, ayna, tarak, makyaj malzemeleri, başlık süslemeleri gibi kalıntıları mercek altına almaktadır. Bu tür araştırmalar için son derece kısıtlayıcı kaynakların varlığı göz önüne alındığında çalışmanın kendisinden önceki araştırmaların iyi bir sentezi olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır. Bu sayının ikinci makalesi Osman Onur Genç tarafından kaleme alınan *The Impact of Environmental Stress Factors on Egyptian Finances in the Last Quarter of the Eighteenth Century* başlıklı çalışmadır. Mısır tarihinin belirleyici etkiye sahip iklimsel değişikliklerin Mısır tarihindeki siyasi ve mali kırılmalara olan etkisini incelediği bu araştırma hem verileri hem de ortaya koyduğu metodoloji açısından son derece dikkat çekicidir. Bu sayımızın dördüncü makalesi ise Onur C. Şahna ve Adnan Kongar tarafından kaleme alınan *Tipu Sultan'ın Kaplanı: İngilizlerin Hindistan'daki Sömürgeciliğine Karşı Tarihsel Bir Sembolizm Örneği* başlıklı çalışmadır. Peştun kökenli olan sultanlığın İngiltere'yi Hindistan'dan uzaklaştırmayı nihai amaç edinen sultanının kimliği buna ilaveten Tipu Sultan'ın Kaplanı" adıyla bilinen ve yukarıda bugün Londra'da Victoria ve Albert Müzesi'nde 1879 yılından bu yana sergilenmekte olan genel anlamıyla dışı ahşap dizayna sahip kaplan figürünün hem anlamsal hem de biçimsel değerlendirmelerine yer verilmektedir. Çalışma bu şekliyle simgeler ve siyasal ifadeler hakkında önemli bir iddiaya sahiptir. Dergimizin bu sayısında dördüncü makale Ali Tomalı'nın kaleme aldığı *Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Kudüs ve Çevresinde Tıbbi Misyonerlik* başlıklı çalışmadır. Osmanlı arşiv belgelerinin yoğun şekilde irdelendiği çalışma misyonerlik faaliyetlerinin bugünlerde de dünyanın gündeminde olan Kudüs'ün Osmanlı Devleti'nden koparıldığı dönemde etkisini ele almaktadır. Çalışma tıbbi misyonerliğin doğasına, yapısına ve Kudüs'teki sağlık durumuna etkisine değinmektedir. Bu sayının beşinci makalesi ise Elif Koç tarafından kaleme alınan *Reform ve Yenileşme Sürecinde Darülfünun'dan İstanbul Üniversitesine: Malche Raporu ve Alman Akademisyenler* başlıklı çalışmadır. Türk yükseköğretim tarihinin önemli aşamalarından birisi olan Darülfünun'dan İstanbul Üniversitesi'ne geçişe odaklanan çalışma Alman akademisyenlerin bu dönüşümdeki etkisini irdelemektedir.

Yazarların çalışmalarına verdikleri emek, hakemlik süreçlerine katkı sunan meslektaşlarımızın katkılarıyla son halini almıştır. Okuyucunun teveccühünü kazanmasını ve bilimsel araştırmalara veri sağlamasını temenni ediyoruz.

From the Editor

With its fifth issue, *Journal of Historical Studies* once again meets its readers. Aware of the ongoing need for historical research that emphasises primary sources, particularly archival documents, especially in the field of Turkish history, we are pleased to present five well-prepared studies in this volume.

The first article, authored by Dr. Mazhar Narşap, is titled *A New Kurgan in the Steppe: Chingey West Kurgan 1*. In this study, Narşap examines a burial site known as a kurgan, constructed in the form of an artificial mound, and scrutinises the artefacts uncovered there, including arrow shafts, arrowheads, knives, a mirror, a comb, cosmetic items, and ornamental headgear. Given the scarcity of sources in this field, it is fair to say that the study provides a well-synthesised interpretation of prior research. The second article is *The Impact of Environmental Stress Factors on Egyptian Finances in the Last Quarter of the Eighteenth Century*, written by Osman Onur Genç. Focusing on how climate-driven environmental stress affected Egypt's political and financial stability in the late eighteenth century, this study is particularly noteworthy for its data and methodology. The third article in this issue, co-authored by Onur C. Şahna and Adnan Kongar, is titled *Tipu Sultan's Tiger: A Case of Historical Symbolism Against British Colonialism in India*. This article explores the identity of Tipu Sultan, a ruler of Pashtun origin who sought to expel the British from India, and examines the symbolic and formal meanings of the well-known "Tipu Sultan's Tiger" artefact, which has been on display at the Victoria and Albert Museum in London since 1879. The study makes a compelling argument about political symbolism and representation. Our fourth article, authored by Ali Tomalı, is titled *Medical Missionary Work in Jerusalem and Its Surroundings in the Late Ottoman Empire*. Based on extensive Ottoman archival sources, this article explores the impact of missionary medical activity in Jerusalem during the period when the city was being separated from Ottoman control. The study delves into the nature and structure of medical missionary work and its influence on public health in Jerusalem. The fifth article, written by Elif Koç, is *From Darülfünun to Istanbul University in the Process of Reform and Modernisation: The Malche Report and German Academics*. Focusing on one of the most critical moments in the history of Turkish higher education, the article examines the transformation from Darülfünun to Istanbul University and highlights the influence of German academics during this transition.

Each of these articles represents the dedicated efforts of its authors, and the valuable feedback provided by peer reviewers contributed to their final form. We hope this issue will be well-received by our readers and contribute meaningfully to future scholarly research.

TARİH TETKİKLERİ DERGİSİ

JOURNAL OF HISTORICAL STUDIES

Cilt/Vol.: 3-Sayı/Issue: 5
Haziran 2025/June 2025

Başvuru/Submitted: 15 Nisan 2025/15 April 2025
Kabul/accepted: 28 Mayıs 2025/28 May 2025

<https://tarihtetkikleri.com>

DOI Number: 10.5281/zenodo.15573153

Araştırma Makalesi/Research Article

Altı ayda bir yayınlanan hakemli, tarih dergisi
A refereed history journal published every six months

Bozkırda Yeni Bir Kurgan: Chinge-Tey Batı Kurganı 1

Mazhar NARŞAP*

Özet

Coğrafya toplumların yaşam tarzlarının oluşmasında birinci faktördür. Tarıma uygun alanlarda yaşayan toplumlar, yerleşik yaşam tarzını; ormanlarda yaşayanlar avcı ve toplayıcı yaşam tarzını benimsemişlerdir. Hayvancılığa elverişli coğrafyalarda yaşayan toplumlar ise göçebe yaşam tarzını ortaya koymuşlardır. Hayvancılığa elverişli bir alan olan Avrasya coğrafyasında yaşayan bozkır toplumları ise konargöçer bir yaşam tarzını benimsemişler ve kültürlerini bu yaşam tarzına uygun olarak oluşturmuşlardır. Konargöçer yaşam tarzı, göçebe yaşam tarzından farklı olup sıradan bir hayat değildir. Yılın belirli zamanlarında yaşanan coğrafyanın iklimsel koşullarından hem kendileri hem de hayvanlarının olumsuz etkilenmemesi için yaz aylarında yaylalara, kış aylarında ise kışlaklara yapılan sistemli bir göç hareketidir. Konargöçer kavimler, bu göçer hayat tarzı içerisinde kendi tarih ve kültürlerini de oluşturmuşlardır. Bu kavimlerin tarih ve kültürüne dair yazılı, sözlü ve arkeolojik kaynaklardan bilgiler elde edilebilmektedir. Sözlü kaynaklar ilerleyen süreç içerisinde yazıya geçirildiklerinden o dönemin izlerini taşımaktadırlar. Yazılı kaynaklar ise daha çok ilişkide bulundukları kavimlere aittir. Bozkır kavimlerine dair esas bilgiler arkeolojik kaynaklardan elde edilmektedir. Arkeolojik kaynakların başında ise bozkır insanının defnedildiği yığma tepe mezar şeklinde yapılan kurgan gelmektedir. Avrasya coğrafyasında bozkır insanına ait birçok kurgan bölgesi bulunmaktadır. Bu kurganların bulunduğu alanların biri de Tuva'da bulunan Turan-Uyuk vadisidir. Bu vadi bozkır kavimlerinin kışlak olarak kullandığı bir bölgedir. Burada çeşitli çaplarda kurganlar bulunmaktadır. Bulunan bu kurganlardan biri de Chinge-Tey Batı Kurganı 1'dir. Bu kurganda yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılan, ok çubukları, ok uçları, bıçaklar, ayna, tarak, makyaj malzemeleri, başlık süslemeleri gibi kalıntılar bozkır kavimlerinin kültürel hayatı hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Bozkır, Kültür, Kurgan, Konargöçer, Chinge-Tey.

* Dr. narsapmazhar5@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5104-2054.

-Dergimizde yayımlanan makaleler, Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası (CC BY 4.0) ile lisanslanmıştır.

-This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License

-Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

-Funding: The author has reported that this study received no financial support

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Peer Review: External, double-blind

Atıf-Cite: Mazhar Narşap, "Bozkırda Yeni Bir Kurgan: Chinge-Tey Batı Kurganı 1", Tarih Tetkikleri Dergisi, 3/5 (2025), 1-12.

A New Kurgan in the Steppe: Chinge-Tey West Kurgan 1

Abstract

Geography is the primary factor influencing the formation of societies' lifestyles. Societies living in areas suitable for agriculture have adopted the settled life style; those living in forests have adopted the hunter-gatherer lifestyle. Societies living in geographies favourable to animal husbandry have revealed the nomadic lifestyle. Steppe societies living in Eurasia, which is an area suitable for animal husbandry, adopted a nomadic lifestyle and formed their culture in accordance with this lifestyle. Nomadic lifestyle is different from nomadic lifestyle and is not an ordinary life. It is a systematic migration movement to the highlands in the summer months and to the winter pastures in the winter months to prevent both themselves and their animals from being adversely affected by the climatic conditions of the geography where they live at certain times of the year. Nomadic tribes have also created their history and culture within this nomadic lifestyle. Information on the history and culture of these tribes can be obtained from written, oral and archaeological sources. Oral sources carry the traces of that period since they were written down in the following process. Written sources are mostly associated with the tribes with which they were in contact. The main information about the steppe tribes is obtained from archaeological sources. At the beginning of the archaeological sources is the kurgan made in the form of a masonry hill grave, where the steppe people were buried. There are many kurgan sites belonging to the steppe people in Eurasia. One of the areas where these kurgans are located is the Turan-Uyuk valley in Tuva. This valley is a region used by steppe tribes as a wintering ground. There are kurgans of various sizes here. One of these kurgans is Chinge-Tey West Kurgan 1. The remains, such as arrow sticks, arrowheads, knives, mirrors, combs, and makeup materials, unearthed as a result of archaeological excavations in this kurgan, provided information about the cultural life of the steppe tribes.

Keywords: Steppe, Culture, Kurgan, Nomadic, Chinge-Tey.

Giriş

Toplumların yaşadıkları coğrafyanın şartları, onların yaşam tarzlarının belirlenmesinde ve kültürlerinin ortaya çıkmasında en önemli faktördür. Ormanlarda yaşayanlar ile tarımsal alana uygun alanlarda yaşayanların imkânları aynı olmadığı için benimsedikleri yaşam tarzları ve buna bağlı olarak da ortaya çıkardıkları kültürler bir ve aynı değildir. Doğu'da Çin Seddi'nden, batıda Tuna Nehri'ne kadar olan bozkır coğrafyasında yaşayan kavimler, söz konusu coğrafyanın şartları neticesinde konargöçer yaşam tarzını ve kültürünü oluşturmuşlardır. Bu konargöçer kültürüne dair yazılı, sözlü ve arkeolojik kaynaklardan bilgi elde edilebilmektedir. Yazılı ve sözlü kaynaklarda bilgiler bulunmakla birlikte hem yazısız dönem hakkında bilgi elde edilebilmesi hem de yazılı kaynaklarda verilen bilgilerin doğrulanabilmesi açısından arkeolojik kaynaklar önemlidir. Söz konusu kaynakların ilk sırasında ise kurganlar yer almaktadır. Sözlüklerde kelime anlamı olarak korugan yani korumak anlamına gelen kurgan kelimesinin iki farklı anlamı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi mezar, ikincisi ise şehri koruyan sur duvarlarıdır. Kurganın bu her iki anlamı dikkate alındığında ve bozkır yaşam şartları ile birlikte düşünüldüğünde ilk anlamı olan mezar, bozkır yaşam tarzına daha uygundur¹.

Bozkır coğrafyasında, kurgan mezar tarzının ortaya çıkışı insanlığın ölen kişilerin cesetlerini toprağa gömmesi ile ilgilidir. Bu sebeple söz konusu mezar tarzının ne zaman ortaya çıktığının tespit edilebilmesi pek mümkün değildir².

Kurganlar dağ, yayla, orman, ırmak gibi kutsal alanlara yapılmıştır. Kurganların yapımında ise ahşap, kil, taş, toprak gibi çeşitli malzemeler kullanılmıştır. Kurganların yapıldığı alanların ve kullanılan malzemenin farklı olması bozkır kavimlerinin geniş bir coğrafyaya yayılmış olmaları ve bulundukları bölgedeki imkânlar ile açıklanabilmektedir³.

¹ Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s.24.

² Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları...* s.67.

³ Oktay Belli "Eski Çağ ve Orta Çağ'da Türkler'de Kurgan Yapma Geleneği", *Türkler*, III. Cilt sf:927-931. Ankara 2002 s.927.

Bir bozkır kavmi olan İskitlerin kültürleri ve tarihleri hakkında önemli bilgiler veren Herodotos, kurganın yapımını, *Historia* adlı eserinin 4.bölümünde şu sözlerle anlatmaktadır:

“Hükümdar öldüğü zaman Gerrhos ülkesinde eni boyu dikdörtgen büyük bir çukur kazarlar. Ölen kişinin karnı yarılarak iç organları boşaltılmış ve bu kısma maydanoz tohumu, anason, dövülmüş saparna gibi kokulu maddeler konularak dikilmiş ve bazı işlemler ile ceset mumyalanmıştır. Mumyalanan bu ceset bir arabaya konularak ölen kişi kral ise ona bağlı olan boylara götürülür. Bu şekilde bütün boylar dolaştırıldıktan sonra cenaze, mezarın kazılmış olduğu alana getirilir. Mezarın taban kısmına çimen yayılır, ölen kişi üzerine konulur. Yere konulduktan sonra etrafı mızrakla çevrilir ve üzeri sazlarla örtülür. Cenaze yerleştirildikten sonra mezar odasının boş kalan kısmına eşlerinden birisi, elinden içki içtiği kimse, aşçı, silahtarı, hizmetçilerinden birisi, bir ulak ve atları konulur. Ayrıca mezar odasına kullandığı çeşitli eşyalar da konularak mezar odasının üstü kapatılır. Cenaze törenine katılan herkes mezar odasının üzerine toprak atar ve en yüksek tepeyi yapmak için birbirleriyle yarış ederler⁴.”

Herodotos’un, eserinde yer verdiği bilgiler bozkır coğrafyasında bulunan kurganlarda yapılan arkeolojik çalışmalardan elde edilen verilerle doğrulanmıştır. Bu da kaynağın önemini göstermektedir. Herodotos’un eserinde bahsettiği kurganlar, bozkır kavimlerinin yaşadığı Karadeniz’in kuzeyindeki sahalarda sıkça görülmektedir.

Bozkır coğrafyasında kurgan yapımının sadece milattan önce değil; milattan sonraki dönemde de devam etmiş olduğu kaynaklarda görülmektedir. Örneğin: 9. yüzyılda Bulgar Han’ın isteği üzerine Abbasi Halifesi tarafından gönderilen elçilik heyeti içerisinde bulunan İbn Fadlan, bu seyahate dair yazmış olduğu eserinde, Oğuzlarda kurgan yapımını şu şekilde ifade etmektedir:

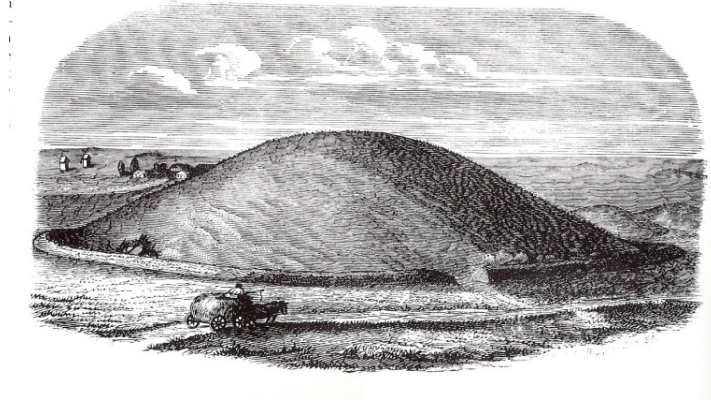
“Oğuz boyundan biri vefat ettiğinde onun mezarı için ev gibi büyük bir çukur kazarlar. Cesede elbiseleri giydirip kuşağını bağlarlar ve silahlarını kuşandırır. Eline bir kadeh verirler önüne de yemek dolu bir kap koyarlar. Mezar içine ceset yerleştirildikten sonra ise tavanı örterler ve mezarın üzerine çamurdan kubbe gibi bir tümsek yaparlar. Mezarın üzeri kapatıldıktan sonra ölen kişinin hayvanlarından kurban seçerler. Bu seçilen hayvanların başlarını, ayaklarını, derilerini ve kuyruklarını mezarın üzerine yerleştirilmiş olan ağaçlar üzerine asarlar ve bu kurbanların, ölen kişinin cennete giderken binek olarak kullanacağı hayvanlar olduğuna inanırlar. Ayrıca vefat eden kişi sağ iken kahramanlık göstererek düşman öldürmüştü öldürdüğü düşman sayısınca ağaçtan suretler yapıp mezarın üzerine dikerler ki bunlarında ölen kişinin hizmetçisi olduğuna inanırlar⁵.”

İbn Fadlan’ın vermiş olduğu bilgiler İslami dönem ile birlikte kubbeli mezar yapma geleneği olarak devam etmiş olup bu da kültürel sürekliliğin bir göstergesidir. Kurgan ile ilgili hem Herodotos’un hem de İbn Fadlan’ın vermiş olduğu bilgiler ve yapılan arkeolojik çalışmalar, kurganın ilk kısmının toprak seviyesine kadar açılmış çukur içerisinde mezar odaları; ikinci kısmının ise mezar odalarının üzerine yığılmış toprak olmak üzere iki ana kısımdan oluştuğu anlaşılmaktadır. Çukur içine yapılan mezar odaları genellikle ahşap kütükler ile çevrenmekte ve mezar odasının üzeri ise alttan payandalarla desteklenerek ahşap kalaslar ile kapatılmaktadır. Ahşap tavanın üzerine yığılan toprak ve taş ise mezarı korunaklı hâle getirmiştir. Söz konusu kurgan üzerine yapılan yığma tepe esasında bozkır insanının hem dağ inancına hem de Gök Tanrı’ya yakınlığına vurgu yapmaktadır⁶.

⁴ Herodotos, *Herodotos Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen) Türkiye İş Bankası, İstanbul 2015, s.313.

⁵ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi* (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022, s.36.

⁶ Yaşar Çoruhlu, “Eski Türklerde Ölüm” *Cogito*, 40, 2004, s.246.

Görsel 1: Kazılmadan Önce Kurgan

Kaynak: İ. Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, s.486.

Kurganlar, bozkır insanının defnedildiği mezar olmakla birlikte bozkır kavimlerinin tarihi ve kültürü hakkında önemli bilgiler sunan arkeolojik bir kaynaktır. Bu çalışmada da Turan-Uyuk vadisinde bulunan Chinge-Tey Batı 1 kurganında yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılmış olan kalıntılardan hareketle bozkır insanının kültür hayatı incelenecektir.

1. Chinge-Tey Batı Kurganı 1

Chinge-Tey Batı Kurganı 1 bozkır kavimlerinin kültürlerinin ve tarihlerinin araştırmalarında diğer pek çok kurgan gibi önem arz etmektedir. Kurgan bugünkü Tuva bölgesindeki, Turan-Uyuk havzasında yer almaktadır. Bu havza bozkır kavimleri için oldukça önemli olan Yenisey Nehri'nin geçtiği havzalar arasında en yüksek olanıdır. Deniz seviyesinden yaklaşık 1000 metre yüksekliğe sahip olan bölge bu yüksekliğe bağlı olarak oldukça soğuktur. Ancak mera, bakımından da son derece zengindir⁷.

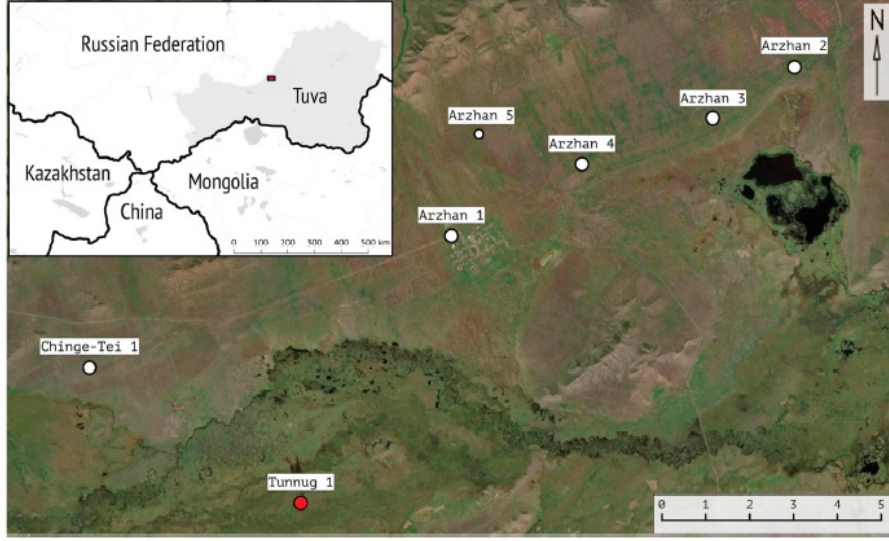
Bozkır insanının ekonomisinin temeli hayvancılığa dayandığı için bu bölgede kış otlarının bulunduğu geniş meralara sahip olması bölgenin önemini artırmaktadır. Vadide kış mevsiminde otlakların karla kaplı olmaması ve özellikle sığırların beslenebilmesi için otlak alanlarda sazlık ve uzun ot bulunmaktadır. Aynı zamanda burada meydana gelen şiddetli rüzgârlar otlaklar üzerindeki karları temizleyerek otlak alanların daha az kar tutmasını sağlamış ve böylece kış mevsimlerinde at ve koyun sürüleri beslenebilmiştir. Söz konusu bölge tarihi süreç içerisinde birçok bozkır kavmi tarafından kışlak olarak kullanılmış olduğu gibi bozkır kavimlerinin kralları olduğu düşünülen kişilerin kurganları da bu bölgede yer almaktadır. Başka bir ifadeyle Turan- Uyuk vadisi hem kış mevsiminde otlaklar açısından hem de bozkır kültürüne ışık tutan kurganlar açısından zengin bir bölgedir⁸.

Kurganın bulunduğu Uyuk vadisi birçok kurganın da burada yer almasından dolayı, “krallar vadisi” olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu vadi Arzhan ve Tarlyk köyleri yakınlarındadır. Bu bölgede bozkır kavimlerinin krallarının mezarları olan kurganlar, zincir halkası şeklinde sıralanmaktadır. Arzhan köyü yakınında birçok kurgan bulunmakla birlikte bu kurganlar içerisinde şekil ve konum bakımından diğerlerinden farklı olan Arzhan 1 kurganı, Arzhan 2 kurganı ve Arzhan 0 kurganı öne çıkmaktadır. Chinge-Tey Batı Kurganı 1 ise Turan-Uyuk vadisinin batı kesiminde yer almaktadır. Bu kurganın Arzhan kurganlarına göre vadinin batı tarafında yer alması politik değişikliklerle açıklanabilir⁹.

⁷ M.P. Gryaznov, *Arzhan, Tsarskii Kurgan Ranneskijskogo Vremeni*, Nauka, Leningrad 1980, s.3.

⁸ Gryaznov, *age*, s. 3.

⁹ Gino Caspari, Łukasz Oleszczak, Konstantin Chugunov, Krzysztof Michalczewski, Igor Pieńkos, Jacek Gruszczyński, Konrad Lewek, Natalia A. Agapitova, “Insights into Early Iron Age Social Structure in the Eastern Steppes: Excavation Results of the Chinge-Tey Western Chain Kurgan 1”, *Journal of Field Archaeology*, Volume 50, 2025 s.1.

Görsel 2: Arzhan Kurganlarının Haritası, Timur Sadykov.

Kaynak: Gino Caspari & Jegor, “Blochin Kurgan Tunnug 1”-New Data on the Earliest Horizon of Scythian Material Culture, 2020, s. 3.

Chinge-Tey Batı Kurganı 1, Chinge Tey kurganının batı tarafında yer almaktadır. Kurgan 0,3 m yüksekliğinde olması sebebiyle uzun otlar arasında güçlükle fark edilebilmiştir. Kurganda, 2019 ve 2021 yıllarında arkeolojik kazı çalışmaları yapılmıştır. Yapılan kazı çalışmalarında kurganın dairesel bir plana sahip olduğu 24 m çapında ve 0,3 m yüksekliğinde olduğu tespit edilmiştir. Yüksekliğin düşük olması bölgede yapılan tarımsal faaliyetlerle açıklanabilir. Yine çalışmalar esnasında kurganın 4 m genişliğinde ve 1,5 m derinliğinde bir çemberle çevrelendiği belirlenmiştir¹⁰.

Kurganın üst kısmındaki dolguda kemik ve çanak-çömlek parçaları bulunmuştur. Bulunan kemik parçaları üzerinde yapılan analizlerde sığır kemiklerinin yoğunlukta olduğu sonucuna ulaşılmıştır¹¹.

Görsel 3: Chinge-Tey Batı Kurganı 1’de Yapılan Kazı Çalışmaları

¹⁰ Caspari, Oleszczak, Chugunov, Michalczewski, Pieńkos, Gruszczyński, Lewek, Agapitova, *agm*, s.3.

¹¹ Caspari, Oleszczak, Chugunov, Michalczewski, Pieńkos, Gruszczyński, Lewek, Agapitova, *agm*, s.3.

Kaynak: Gino, Caspari, “Insights into Early Iron Age Social Structure in the Eastern Steppes: Excavation Results of the Chinge-Tey Western Chain Kurgan 1”, *Journal of Field Archaeology*, Volume 50, 2025, s.2.

Kurganda yapılan kazı çalışmalarında kurganın biri hendeğin dış tarafında olmak üzere toplam 4 mezar odasından oluştuğu tespit edilmiştir. 1 numaralı mezar odası 1,28 m derinlik ve 2,8 x 3 m alan ölçülerine sahiptir. Söz konusu mezar odası yapıldığı dönemlerde mezar hırsızları tarafından tahrip edilmiştir. Odanın tavan kısmı yoktur. Ancak odanın duvarları karaçam kütükleriyle oluşturulmuştur. Odanın içerisinde, yetişkin bir erkeğe sahip kemikler bulunmuştur. Ayrıca oda içerisinde hırsızların yağmasından kalan bir ok ucu ve kırbaç sapı olarak tanımlanabilecek bir boynuz parçası yapılan çalışmalarda ortaya çıkarılmıştır¹².

Kurganın 2 numaralı mezar odasında yapılan çalışmalarda odanın duvarları, 1 numaralı oda da olduğu gibi karaçam kütükleriyle yapılmıştır. Ayrıca bu odanın zemin kısmı da kütüklerle kaplanmıştır. Aynı zamanda odanın taban kısmını oluşturan kütüklerin üzerinin bir organik malzeme ile kaplandığı kazı ekibi tarafından tespit edilmiştir. Odanın zemin kısmının organik malzeme ile kaplanması bölgede bulunan Arzhan 1 kurganı ve Arzhan 2 kurganında da karşılaşılan bir durumdur. Arzhan 1 kurganının ana mezar odası olan 1 numaralı odanın tabanında at kuyrukları bulunmuştur. Arzhan 2 kurganının ana mezar odası olan 5 numaralı mezar odasının tabanı ise keçeyle kaplanmıştır. Mezar odalarının taban kısımlarının kaplanması esas bölge halkının sözlü geleneğine de yansımıştır. Tuva halkı bu durumu şu sözlerle ifade etmektedir: “Geyiklere binmeyin düşeceksiniz, boynuzlarını bıçaklayacaksınız; boğaya binmeyin düşecek, boynuzlara koşacaksınız; ata binip düşecek olursanız, kuyruğunu ve yelesini yayacak, yere yumuşakça uzanacaksınız.” bir başka sözde ise “Yeryüzü huzur içinde yatsın.” demektedirler. Tüm bunlar Tuva’da tarihin ilk dönemlerindeki konargöçer yaşayan insanlardan günümüzdeki modern insana kadar geçen zaman içerisinde kültürün devam ettiğinin bir göstergesidir¹³.

¹² Caspari, Oleszczak, Chugunov, Michalczewski, Pieńkos, Gruszczyński, Lewek, Agapitova, *agm*, s.7.

¹³ Gryaznov, *age*, s. 46.

Görsel 4: Chinge-Tey Batı Kurganı 1’de Yapılan Kazı Çalışmalarında Bulunan 4 mezar odası

Kaynak: Gino, Caspari, “Insights into Early Iron Age Social Structure in the Eastern Steppes: Excavation Results of the Chinge-Tey Western Chain Kurgan 1”, *Journal of Field Archaeology*, Volume 50, 2025, s.6.

2 numaralı mezar odası 1,4 m derinliğine ve 2,58 x 1,78 m alan ölçülerine sahiptir. Oda içerisinde bir kadın ile bir çocuk defnedilmiştir. Yapılan incelemelerde kadının 50 yaşından büyük, çocuğun ise 3 yaşlarında olduğu tespit edilmiştir. Kadın sol tarafına yatırılmış başı batıya dönük bir şekilde defnedilmiştir. Çocuğun cesedi büyük oranda tahrip olmasına rağmen sırtının kadına dönük olarak defnedildiği anlaşılmaktadır. Oda içerisinde küpeler, başlık süsü olarak tahmin edilen altın plakalar, cam boncuklar, demir bıçak, bileme taşı, bronz ayna, tarak, deri kese içerisinde makyaj malzemeleri bulunmuştur¹⁴.

Kurganın 3 numaralı mezar odası 1,42 derinliğe ve 1,91x1,58 m alan ölçülerine sahiptir. Kurganın diğer odaları gibi karaçam kütüklerinden yapılmıştır. Söz konusu mezar odasının içerisinde 20-25 yaşlarında genç bir erkeğin iskeleti olduğu tespit edilmiştir. Genç erkeğin iskeletinin yanında çeşitli ok uçları, ok çubukları, balta, sadak parçası, bileme taşı, bıçak gibi silahlar altın kemere tutturulmuş şekilde bulunmuştur¹⁵.

Kurganın 4 numaralı mezar odası ise kurganı çevreleyen hendeğin dış tarafına yapılmış 0,43 m derinliğiyle oldukça sığ bir odadır. Odanın iç ölçüleri 0,75x0,43 m’dir. Oda içerisinde yapılan çalışmalarda

¹⁴ Caspari, Oleszczak, Chugunov, Michalczewski, Pieńkos, Gruszczynski, Lewek, Agapitova, *agm*, s.8.

¹⁵ Caspari, Oleszczak, Chugunov, Michalczewski, Pieńkos, Gruszczynski, Lewek, Agapitova, *agm*, s.10.

başı kuzeybatıya dönük ve sol kolu üzerine uzatılmış bir şekilde defnedilmiş, 10-12 yaşlarında bir ceset tespit edilmiştir¹⁶.

Bozkır coğrafyasındaki kurganlardan çıkarılan kalıntılar her ne kadar cenaze töreni için hazırlanmış olsa da bozkır insanının gündelik yaşamında kullandığı eşyalara, tanıdığı madenlere, sanat anlayışına, yiyecek-içecek ve giyim-kuşam gibi birçok hususa kaynaklık ettiği gibi bozkır kavimlerinin kronolojisinin oluşturulmasına da kaynaklık etmektedir. Kurganlardan elde edilen kalıntılar üzerinde çeşitli yöntemler kullanılarak elde edilen verilerle, ilgili kurganın tarihlendirilmesine çalışılmaktadır. Kullanılan bu söz konusu yöntemlerden biri radyokarbonur. Radyokarbon yönteminde ağaç, kömür gibi içerisinde karbon bulunan maddeler ne kadar karbon içerirlerse o kadar eski oldukları anlaşılmaktadır. Kurganlar içerisinde bulunan, karbon içeren maddeler sayesinde bu yöntem kullanılarak kurganın tarihi verilebilmektedir¹⁷. Chinge-Tey Batı Kurganı 1’de yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan kalıntılar üzerinde yapılan çalışmalarla kurgan, MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir¹⁸. Ayrıca kurgandan elde edilen kalıntılar sadece tarihlendirilmesi açısından değil, bozkır kültür tarihine ışık tutması açısından da önemlidir.

2. Chinge-Tey Batı Kurganı 1 Kalıntılarının Değerlendirilmesi

Bozkır coğrafyasındaki kurganlardan çıkarılan kalıntılar her ne kadar cenaze töreni için hazırlanmış olsa da bozkır insanının gündelik yaşamında kullandığı eşyalara, tanıdığı madenlere, sanat anlayışına, yiyecek-içecek ve giyim-kuşam gibi birçok hususa kaynaklık etmektedir. Chinge-Tey Batı Kurganı 1’den de bozkır insanının kültür tarihine ışık tutacak önemli kalıntılar bulunmuştur.

Chinge-Tey Batı Kurganı 1’de bulunan kalıntıların başında savaşçı bir erkeğe yani alpa ait olan kalıntılar gelmektedir. Bozkır insanının askerî hayatının temelini insan gücü yani alplar oluşturmaktadır. Bozkırda savaşçı kişiye alp denilmektedir. Alp olan kişinin toplumda saygın bir yeri bulunmaktadır. Bu sebeple bozkır coğrafyasında yaşayan aileler, çocuklarının alp olmasını istemişler ve bu konuda çocuklarını özendirmişlerdir. Ailelerin çocuklarını daha çocukluk çağlarından alplığa yönlendirmesi bozkırda eğitimin çocukluk çağında başlamasıyla doğrudan ilgilidir. Bozkırın iklim şartlarına dayanıklılık, sürülerin ve ailenin korunması bu dönemde alınan eğitimle sağlanmıştır¹⁹.

Alp ile ilgili olarak yazılı ve sözlü kaynaklarda bilgiler bulunmakla birlikte bozkır kavimlerinin tarih ve kültürüne arkeolojik olarak kaynaklık eden Chinge-Tey Batı Kurganı 1’de yapılan kazılarda da alp ile ilgili veriler bulunmaktadır. Kurganın 3 numaralı mezar odasında bulunan genç erkeğin yanındaki yay, ok, balta ve bıçak gibi silahlar bu kişinin savaşçı bir kimliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Söz konusu kurgana sadece erkek değil, kadın da defnedilmiştir. Mezar odalarından 2 numaralı odadaki kadının üzerindeki bıçak ve bileme taşı kadınların da tıpkı erkekler gibi savaşçı özelliğe sahip olduklarını göstermektedir. Alpların yanı sıra bozkırda kadın savaşçıların da olduğu, yazılı kaynaklarda görülmektedir. Hippokrates yazmış olduğu Havalat, Sular ve Mevkiler adlı eserinde şu şekilde bahsetmektedir: Avrupa’da İskitler bulunur. Azak denizi civarında otururlar, diğer bodunlardan farklıdır. Bunların kadınları evlenmedikleri sürece ata biner ve ok atarlar. At üstünde kargı savurur, düşmanla savaşır. Üç düşman öldürmedikçe evlenemezler. Bozkır töresi gereği Tanrı’ya kurban sunmadan kocalarıyla aynı evde oturmazlar. Bir kız evlenince genel bir seferberlik hâli zorunluluğu olmadığı sürece ata binmeyi bırakır. Bu kadınların sağ memeleri yoktur. Çocuk iken anneleri tarafından dağlanır, burada amaç savaşırken engel oluşturmaması ve sağ kolun daha güçlü olmasıdır²⁰. Hippokrates’in eserinde belirttiği bu kadınları Grekler, oir pata adını vermişlerdir. Buradaki oir erkek, pata batırmak, öldürmek anlamında olup erkek öldüren şeklinde ifade edilmektedir²¹.

Kurganlarda bozkır insanının savaşçı kimliğini ortaya koyan silahlara dair kalıntılar da bulunmuştur. Bozkır insanının kullandığı silahlar arasında ilk sırada ok gelmektedir. Ok, bozkır insanının uzaktan savaş taktiğine en uygun silahtır²².

¹⁶ Caspari, Oleszczak, Chugunov, Michalczewski, Pieńkos, Gruszczyński, Lewek, Agapitova, *agm*, s.11.

¹⁷ İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s.103-104

¹⁸ Caspari, Oleszczak, Chugunov, Michalczewski, Pieńkos, Gruszczyński, Lewek, Agapitova, *agm*, s.13.

¹⁹ Durmuş, *age*, s.203.

²⁰ Galip Ataç *İskitlerde Hekimlik*, Ankara, byy, s.42-43.

²¹ İlhami Durmuş, *İskitler*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 117.

²² Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri, II*, Pelin Ofset Tipo Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti. Ankara 2010, s.106

İnsanlığın gelişim aşamalarına uygun olarak bozkır insanı da ilk olarak kemikten yapılmış ok uçları daha sonra sırasıyla bakır, tunç ve nihayetinde demirden yapılmış ok uçları kullanmışlardır²³. Ok; uç, ahşap çubuk ve yelek olmak üzere üç ana kısımdan oluşmaktadır. Okun uç kısmına temren yani demirden anlamında adı verilmiştir²⁴. Oklar savaşlarda, avlarda kullanılmıştır. Bozkır coğrafyasında kullanılan okların 660-884m arasında atış menziline sahip olduğu bilinmektedir²⁵. Okun menzilini artırmak için okun temren ve çubuk kısımları hafif malzemelerden yapılmıştır.

Bozkır coğrafyasında kullanılan oklarla ilgili arkeolojik malzemeler oldukça boldur. Chinge-Tey Batı kurganı 1’de çeşitli şekillerde ok uçları ve ok çubukları bulunmuştur. Ok çubuklarının kırmızı renge boyandığı yapılan incelemelerde tespit edilmiştir. Bölgede bulunan bir başka kurgan olan Arzhan 2 kurganında ana mezar odası olan 5 numaralı odada çeşitli ok uçları ve ok çubukları bulunmuştur. Bulunan ok uçları ve çubuklarındaki benzerlik kültürel sürekliliği göstermesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca Chinge-Tey Batı Kurganı 1 kurganında bulunan ok çubuklarının kırmızı renkte olması bozkır insanının kırmızı renge önem verdiklerini gösterdiği gibi ok çubuklarının boyanmış olması boylara dair bir simge olarak da düşünülebilir.

Chinge-Tey Batı Kurganı 1’de deriden yapılmış sadak kalıntısı da bulunmuştur. Bozkır insanı tarafından sadak; okluk, kuruglug gibi çeşitli adlarla ifade edilirken İskitler tarafından kullanılan sadaklara, Grekler “goryt” ok-yay torbası adını vermişlerdir. Kendilerine has en önemli özellikleri çift gözlü olması olan bu sadakların; iç gözüne yay, dış gözüne oklar yerleştirilmiştir. 300-400 civarında ok alan sadaklar çeşitli figürlerle de süslenmiştir. Bu tarz sadaklar bozkır coğrafyasında en eski dönemlerden itibaren tarihsel süreç içerisinde kullanılmıştır²⁶.

Bozkır insanı savaşlarda genel olarak uzaktan savaş taktiğini benimseyip ona uygun olan ok ve yay kullanmış olsa da yakın dövüşlerde kullanmak için de silahlar yapmıştır. Bunlardan biri hançer/bıçaktır. Chinge-Tey Batı Kurganı 1’de yapılan kazılarda da çeşitli ebatlarda bıçaklar bulunmuştur. Kurganın 2 numaralı mezar odasındaki kadının üzerinde ve 3 numaralı mezar odasındaki erkeğin üzerinde birer bıçak bulunmuştur. Bulunan bıçaklar bozkır insanının savaşçı kimliğini yansıttığı gibi bıçakların demirden olması ise bozkır insanının demir madenini tanıdığını ve onu eriterek çeşitli silahlar yaptığını göstermesi açısından da ayrıca önem arz etmektedir. Bozkır kavimleri boylar ve diğer kavimler üzerinde hâkimiyetini demirin vurucu gücü ve atın hızı sayesinde sağlayabilmişlerdir. Atın hızı ve demirin vurucu gücü bozkır insanının gücünü artırmıştır. Bozkır coğrafyasında demir madeninin kullanılması ile birlikte başta ok uçları olmak üzere silahlar ve at koşumları, demirden yapılmıştır. Demir yalnızca silah yapımında değil kazan gibi gündelik eşyaların yapımında da kullanılarak bozkır insanının hayatında önemli bir yer tutmuştur²⁷.

Bozkır insanının kullanmış olduğu yakın dövüş silahlarından bir diğeri de baltadır. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren başta taş olmak üzere çeşitli madenlerden balta yapılarak kullanılmıştır. Birçok kazıda da çeşitli madenlerden yapılmış, değişik tür ve ebatlarda baltalar bulunmuştur. Chinge-Tey Batı Kurganı 1’in, 3 numaralı mezar odasında bir balta ağzı bulunmuştur.

²³ Durmuş, *age*, s.222.

²⁴ Koca, *age*, s.106.

²⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010, s.273.

²⁶ Koca, *age*, s.107- M. Taner Tarhan, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler”, *Türkler*, Cilt I Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002 s. 600.

²⁷ Durmuş, *age*, s.97.

Görsel 6: Chinge-Tey Batı Kurganı 1 bulunan balta ağzı, kemer parçası ve demir bıçak.

Kaynak: Gino, Caspari, “Insights into Early Iron Age Social Structure in the Eastern Steppes: Excavation Results of the Chinge-Tey Western Chain Kurgan 1”, *Journal of Field Archaeology*, Volume 50, 2025, s.11.

Chinge-Tey Batı Kurganı 1’de yapılan kazılarda bulunan kalıntılar, bozkır insanının sadece savaşçı özelliğine değil, giyim-kuşam gibi kültürün diğer yönlerine de ışık tutmaktadır. Kurganın 2 numaralı odasında bulunan kadının başlığına ait olduğu tahmin edilen plakalar, kadının başlık takmış olduğunu düşündürmektedir. Elde edilen plakaların bölgedeki bir diğer kurgan olan Arzhan 2 kurganının ana mezar odası olan 5 numaralı odadaki kadının başlığını süsleyen altın plakalar ile benzerliğinin tespit edilmesi hem kadının başlık takmış olduğu düşüncesini kuvvetlendirmekte hem de kültürel sürekliliğin devamını göstermektedir. Buradan hareketle bozkır insanının giyim kuşamında başlığın yer aldığı söylenebilmektedir.

Tarihin en eski devirlerinden itibaren bozkır insanı, beslemiş olduğu hayvanlardan elde edilen yün ve derilerden çeşitli renk ve şekillerde başlıklar yaparak kullanmıştır. Bozkır insanının kullandığı başlıkların farklı şekillerinin olması boyları arasında ve diğer kavimler tarafından her bir boyun tanımlanmasında ön plana çıkmıştır. Örneğin; İskitleri yakından tanıyan Persler, İskitleri üç boy hâlinde tanımlamaktadır. Bu boylardan biri, “Saka tigrakhauda”dır. Bu boy adının anlamı, ok şeklinde sivri başlık giyen demektir. Buradaki adlandırmada başlığın ön planda olması önem arz etmektedir. Bozkır kültür çevresinde kadınların kullanmış olduğu başlıklar evli veya bekâr olduklarını simgelemektedir. Bu başlık tarzının yakın zamana kadar Anadolu’da kadınlar arasında kullanılmış olması ise kültürel sürekliliğin devamını göstermektedir.

Bozkır insanı da modern insan gibi süslemeye önem vermiştir. Bu süslemenin içerisinde kıyafetler, küpeler, çeşitli takılar, tarak, ayna ve çeşitli boyalar yer almaktadır. Süslemenin ilk sırasında küpeler gelmektedir. Çeşitli maddelerden yapılan küpeler değişik tür ve çapta boncuklar ilave edilerek daha gösterişli bir şekilde kullanılmıştır. Kurganlarda yapılan kazılarda bu küpe tarzlarına rastlanılmaktadır. Chinge-Tey Batı Kurganı 1’in, 2 numaralı mezar odasında bulunan kadına ait küpe bulunmuştur.

Bozkır kültür çevresinde küpe sadece kadınlar tarafından değil, erkekler tarafından da kullanılmıştır. Ancak erkekler tarafından kullanılan küpeler sadece süs eşyası amacıyla kullanılmış olması değil, hükümdarlık alameti olarak da kullanılmış olduğu düşünülebilir. Kurganlarda bulunan küpeler bir süs objesi olmasından ziyade yapan kişinin sanat beceresini ve zevkini yansıttığı gibi yapıldığı dönemdeki sanatı, değerli madenleri, yapımda kullanılan tekniklerin de takip edilmesini sağlamaktadır. Bozkır insanı tarafından kullanılan küpelerde bozkır hayvan üslubu sanatının örneklerini, yapım tekniklerini, altın gibi değerli madenlerini bildiklerini ve çeşitli boncuklarla süslenmesi zevk anlayışlarını yansıtmaktadır. Bir başka ifade ile küpeler bozkır insanının sanat zevkinin ve refah seviyesinin göstergesidir.

Bozkır coğrafyasında da diğer coğrafyalarda olduğu gibi en eski dönemlerden itibaren kadınların hayatında süslenme hep var olmuştur. Bozkır coğrafyasının iklimsel koşulları diğer coğrafyalara nazaran zor olsa da bozkır kadını da diğer coğrafyalardaki kadınlar gibi süslenmeyi ön planda tutmuştur. Kadınların süslenmelerine dair yazılı kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, bozkır kavimleri hakkında önemli bilgiler veren Herodotos eserinde, İskit kadınlarının servi ağacının yongalarını taş ile ezip su ile yoğurmak suretiyle bir hamur elde ettiklerini bu hamuru da vücutlarına sürdüklerinde derilerinin parladığını ve hoş koktuklarını belirtmektedir. Herodotos'un verdiği bilgilerden yola çıkarak bozkır kadınlarının doğal yollarla elde ettikleri ürünleri kullanarak süslandıkları söylenebilmektedir. Yazılı eserde belirtilen süslemelere dair, kurganlarda yapılan arkeolojik kazılarda da kalıntılar bulunmaktadır. Chinge-Tey Batı Kurganı 1'in, 2 numaralı mezar odasındaki kadının yanında deri kese içerisinde boya kalıntıları tespit edilmiştir.

Bozkır kadınları süslenmek için makyaj malzemesinin yanı sıra tarak ve ayna gibi süslenme araçları da kullanmışlardır. Kazılarda elde edilen kalıntılarda, aynalar süslenmenin önemli bir aracıdır. En eski dönemlerden itibaren bozkır coğrafyasında kurganlara defin esnasında ayna bırakıldığı bilinmektedir. Chinge-Tey Batı Kurganı 1'in, 2 numaralı mezar odasında bronz bir ayna bulunmuştur. Kurganlara bırakılan aynaların dinî bir boyut içerdiğini de söylemek mümkündür. İlerleyen tarihî süreç içerisinde şamanların ayinlerinde ayna kullanılması bunu destekler niteliktedir.

Bozkır kadınlarının süslemede kullandıkları bir diğer araç ise taraktır. Çeşitli madde ve şekillerde yapılarak kullanılan taraklara kurganlarda rastlanılmaktadır. Chinge-Tey Batı Kurganı 1'in, 2 numaralı mezar odasındaki kadına ait bir tarak bulunmuştur. Bozkır kadınlarının süslenmek için ayna ve tarak kullanmış olması saçlarını taradıklarını göstermektedir. Ayrıca bozkır kadınının saçlarını ördükleri Pazırık kurganlarından, saçlarını altın tellerle süsledikleri ise Arzhan 2 kurganından öğrenilmektedir.

Sonuç

Bozkır insanının tarih ve kültürüne dair yapılan araştırmalarda sözlü ve yazılı kaynaklardan bilgi edilebilmesine rağmen önemli bilgiler arkeolojik kaynaklardan elde edilmektedir. Arkeolojik veriler önemli bir kaynak olmasının yanı sıra yazılı ve sözlü kaynaklarda verilen bilgileri sunduğu somut deliller ile doğrulaması arkeolojik kaynakların önemini daha da artırmaktadır. Arkeolojik kaynakların başında ise kurganlar gelmektedir. Bozkır insanının defnedildiği yığma tepe mezar olan kurganlar, yapıldığı dönem için bir mezar görevinde iken bugün ise sunduğu somut deliller ile önemli bir kaynaktır. Bozkır coğrafyasında çok sayıda kurgan bulunmaktadır. Bu kurganlardan biri de Chinge-Tey Batı Kurganı 1'dir. Bu kurgan Tuva bölgesindeki konumu itibarıyla önemli olduğu gibi erken İskit döneminden klasik İskit dönemine geçişin olduğu bir döneme ait olmasıyla da ayrıca önem arz etmektedir. MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen kurgan içerisinde bulunan kalıntılar, bozkır insanının kültür tarihi, sanat anlayışı, kullandığı madenler, inanç dünyası, savaşçı özelliği gibi pek çok unsura ışık tutmaktadır. Ayrıca kurganda bulunan eşyalar hem bölgedeki kurganlar hem de bozkır coğrafyasındaki diğer kurganlarla kıyaslandığında benzerliklerin bulunması kültürel sürekliliğin olduğuna da işaret etmektedir.

Bibliyografya

ATAÇ, Galip, İskitlerde Hekimlik, Ankara bty.

BELLİ, Oktay “Eski Çağ ve Orta Çağ’da Türkler’de Kurgan Yapma Geleneği” *Türkler* III. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 927-931.

ÇORUHLU, Yaşar, “Eski Türklerde Ölüm” *Cogito*, 40, 2004.

ÇORUHLU, Yaşar, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

DURMUŞ, İlhami, *İskitler*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017.

DURMUŞ, İlhami, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016.

GINO, Caspari, Łukasz OLESZCZAK, Konstantin CHUGUNOV, Krzysztof MICHALCZEWSKI, Igor PIENKOS, Jacek GRUSZCZYŃSKI, Konrad LEWEK, Natalia A. AGAPİTOVA, “Insights into Early Iron Age Social Structure in the Eastern Steppes: Excavation Results of the Chinge-Tey Western Chain Kurgan 1”, *Journal of Field Archaeology*, Volume 50, 2025, ss. 327-344.

GRYAZNOV, M. P. Arzhan, *Tsarskii Kurgan Ranneskijskogo Vremeni*, Nauka, Leningrad 1980.

Herodotos, *Herodotos Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası, İstanbul 2015.

İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi* (Çev. Ramazan Şeşen) Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.

KOCA, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri, II*, Pelin Ofset Tipo Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti. Ankara 2010.

TARHAN, M. Taner, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler”, *Türkler* I. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 597-610.

TARİH TETKİKLERİ DERGİSİ

JOURNAL OF HISTORICAL STUDIES

Cilt/Vol.: 3-Sayı/Issue: 5
Haziran 2025/June 2025

Başvuru/Submitted: 22 Nisan 2025/22 April 2025
Kabul/accepted:25 Haziran 2025/25 June 2025

<https://tarihtetkikleri.com>

DOI Number: 10.5281/zenodo.15739401

Araştırma Makalesi/Research Article

Altı ayda bir yayınlanan hakemli, tarih dergisi
A refereed history journal published every six months

The Impact of Environmental Stress Factors on Egyptian Finances in the Last Quarter of the Eighteenth Century

Osman Onur GENÇ*

Abstract

Climate plays a crucial role in sustaining Egypt's agricultural economy, which was essential for fulfilling financial obligations to Istanbul, including planting, taxation, and monetary transactions. However, during the late eighteenth century, various institutions, particularly the Egyptian financial system, experienced severe disruptions. The state's inability to effectively govern the province, its failure to remit taxes, and the disruption of agricultural activities led to a breakdown in social cohesion. As a result, Egypt's political, economic, and military structures underwent significant disintegration. Existing historiography on this period has largely focused on archival records and local chronicles. However, climate particularly in connection with disease and environmental vulnerability remains a relatively underexamined factor despite its central role in shaping economic organization.

This study investigates the impact of environmental stressors such as climate variability, geographical challenges, epidemics, rebellions, and wars on Egypt's financial collapse during the late eighteenth century. By utilizing primary sources, including the Ottoman Archives of the Republic of Turkey (BOA), contemporary chronicles, and French reports on the Nile River, this research integrates dendrochronological data for comparative analysis. The correlation between climate variability, economic instability, and political conflicts underscores the critical role of climate history in understanding the complexities of late eighteenth century Egypt.

Key Words: Egypt, Irsaliyyah Revenue, Climate, Plague, Environment, Financial Collapse

* Ph.D.(c.) / Doctorant. Hacettepe Üniversitesi / Sorbonne Université, Department of History, osmangenc95@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0201-1761.

-Dergimizde yayımlanan makaleler, Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası (CC BY 4.0) ile lisanslanmıştır.

-This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License

-Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

-Funding: The author has reported that this study received no financial support

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Peer Review: External, double-blind

Atıf/Cite: Osman Onur Genç, "The Impact of Environmental Stress Factors on Egyptian Finances in the Last Quarter of the Eighteenth Century", *Tarih Tetkikleri Dergisi*, 3/5 (2025), 13-29.

On Sekizinci Yüzyılın Son Çeyreğinde Çevresel Stres Faktörlerinin Mısır Maliyesi Üzerindeki Etkisi

Özet

İklim, Mısır'da tarımsal ekonomiyi sağlayan en temel hayati unsurların başında gelmektedir. Üretimin devamlılığı, ekim faaliyetlerinin yapılması bunun sonucunda toplanılan vergilerin Mısır'ın ve İstanbul'un ihtiyaçlarına yönelik karşılanması böylece Mısır'ın İstanbul'a karşı mali yükümlülüklerini yerine getirmesi en temel bağlamda iklim, vergi ve Nil Nehri arasındaki pozitif ilişkiye bağlıdır. Fakat on sekizinci yüzyılın son çeyreğinde Mısır'daki Mali organizasyonda kırılma yaşanmış, İstanbul ve Mısır arasındaki mali denge bozulmuştur. Sonuç olarak, Mısır'daki siyasi, ekonomik ve askeri yapılar önemli ölçüde çözülmüştür. Bu döneme ilişkin mevcut tarih yazımı ise büyük oranda arşiv belgeleri ve yerel kronikler üzerinden şekillenmektedir. Ancak, iktisadi organizasyonu etkileyen başlıca unsurlardan biri olan iklim özellikle de hastalıklar ve çevresel kırılmalıklarla ilişkili olarak görece sınırlı biçimde ele alınmaktadır.

Bu çalışma on sekizinci yüzyılın son çeyreğinde çevresel stres faktörleri olarak adlandırdığım iklim, coğrafi çeşitlilik, hastalıklar, salgınlar isyanlar ve savaş gibi unsurların aynı zaman diliminde meydana gelerek Mısır'daki siyasi ve mali kırılmaya bağlı olarak iktisadi çöküşün nasıl meydana geldiğini araştırmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), yerel kronikler, Fransızların Nil Nehri üzerinde mezkur dönemde hazırladıkları raporlar ve dendrokronolojik iklim verileri (OWDA) kullanılacaktır. Böylece iklim ve çevresel stres faktörlerinin on sekizinci yüzyıl Osmanlı Mısır Maliyesinde nasıl bir kritik rol oynadığı ortaya koyulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mısır, İrsaliyye Hazinesi, İklim, Veba, Çevre, Mali Çöküş

Introduction

The last quarter of the eighteenth century was a period of profound turmoil, shaped by complex political power struggles in Egypt. Following the separatist rebellion of Bulutkapan Ali Bey, the financial system approached a state of collapse. Egypt was unable to remit the sultan's treasury during the 1768–1774 uprising, only managing to send 20,861,211 paras as irsaliyyah revenue in 1775, covering a total of nine years¹. Between 1776 and 1798, Egypt experienced an unprecedented convergence of crises, including fluctuations in the Nile's water levels, prolonged droughts, dengue and breakbone fever outbreaks, long-term plague epidemics, livestock diseases price increase², Mamluk revolts against the Ottoman Porte, and the French occupation (1798–1801). These factors profoundly affected Egypt and Istanbul on environmental, financial, and political levels. Egypt's agrarian economy relied on selling surplus agricultural produce and collecting taxes from peasants. For this system to function effectively, the Nile had to flood consistently each year, and climatic conditions had to support agricultural production. However, during the last quarter of the century, these conditions were rarely met. Consequently, severe

¹ During the first half of the eighteenth-century Egypt sent to Porte 10 million between 35 million paras per year. See. Stanford J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1798*, Princeton University Press, Princeton 1962, pp.400-401; Osman Onur Genç, "An Example of Local Treasure in Ottoman Egypt "Kushufiyah" (1711- 1795)", Master diss., Hacettepe University 2021; Mücahide Nihal Engel, "Ottoman Egypt in the Mid Eighteenth Century-Local Interest Groups and Their Connection with and Rebellions Against the Sublime Porte and Resistance to State Authority", PhD diss., University of Birmingham 2017, pp. 266-267. According to 1765-66, *muqataa register* Egyptian government and all decision-making mechanisms of Pasha Diwans in Cairo are collected approximately 114.552.054 paras per financial year. About 5/4 of this money was spent for the needs of Egypt and the holy lands (Meqqa and Medina), while 5/1 was sent to Istanbul under the name of the irsaliyyah revenue which was 20.266.328 paras. BOA. D.BŞM.MSR.d. 16893; Genç, "Kushufiyah", pp. 78-79.

² In this period, food prices increased sharply due to the drought, plague and the low rainfall of the Nile River. This situation is handled throughout the study. See. Abd al- Rahman al- Jabarti, "Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt, 'Ajâ'ib al-Âthâr fi'l-Tarâjim wa'l-Akhhâr", trans. Thomas Philipp, M. Perlmann, vol.II, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1994, pp. 229,232, 292, 322, 374, 396, 397.

famines emerged, diseases proliferated, and the irsaliyyah revenue, which was expected to be remitted annually, was only sent to Istanbul six times in twenty-five years.

According to OWDA (Old World Drought Atlas) data, Egypt suffered five major droughts during this period, while optimal climatic conditions were recorded only three times.³ French scientific studies conducted during the occupation of Egypt revealed that the Nile overflowed sufficiently in just nine seasons but failed to do so in fourteen seasons over a twenty-five-year period⁴. These fluctuations had dire consequences: excessive flooding led to mosquito-borne diseases like dengue fever, while insufficient flooding resulted in droughts, inflation, livestock diseases, famines, and plague outbreaks⁵. Simultaneously, the Mamluk Beys' rebellion against the Ottoman Porte and the Russo-Ottoman War (1787–1792) exacerbated financial instability within the empire⁶. The crisis reached its peak with the French invasion of 1798, marking the end of classical Ottoman rule in Egypt.

The annual inundation of the Nile during June, July, and August significantly contributed to summer precipitation in Egypt. This phenomenon facilitated the cultivation of economically valuable crops such as rice, sugarcane, sesame, indigo, and cotton, as well as essential staple crops like *hinta* (wheat) and *durra* (corn), which were planted after the floodwaters receded. A productive harvest year depended on effective soil cultivation and sufficient water supply⁷. The primary objective of this study is to bridge climate history with socio-economic history by combining diverse archival sources with empirical data from the natural sciences. By doing so, it seeks to illuminate the impact of the Nile's hydrological patterns on Egypt's production-consumption balance and tax structure under Ottoman rule. Furthermore, this research highlights how Egypt's fragile economic structure was destabilized by external tax burdens and epidemic outbreaks such as degue and examines the Ottoman Empire's response to these crises.

This study aims to integrate palaeoclimatological data (OWDA reconstruction climate data) with archival sources, particularly the Ijmal records from the State Archives of Turkey and al-Jabarti's *History of Egypt*. Using the climatological data reconstructed by Edward R. Cook et al., this research seeks to establish annual climate patterns. Tree-ring analysis, a subfossil dataset providing drought data for June, July, and August, allows for a systematic comparison of climate conditions in late eighteenth-century Egypt with historical records. Additionally, this study aims to combine socio-economic history with objective findings from the natural sciences, using Ottoman Egypt as a case study to examine financial history and the tax system in the region. In an early modern empire where taxation was highly dependent on climatic conditions, this research seeks to demonstrate that historical analysis should not rely solely on archival documents but also incorporate empirical findings from the natural sciences. By intertwining these disciplines, it highlights how tax structures and financial stability were shaped by environmental factors and underscores the necessity of an interdisciplinary approach to understanding fiscal history.

³ For the climate data in the study, the Old-World Drought Atlas (OWDA) created by Edward R. Cook. See Edward R. Cook et al. "Old World Megadroughts and Pluvials During the Common Era", *Science Advances*, vol. 1, 2015, p. 1-9.

⁴ M. Le Pere, "Memoire Sur La Vallée Du Nil", *Description De L'Egypte Ou Recueil Des Observations Et Des Recherches*, ed. F. Panckoucke, Paris 1822, p. 628.

⁵ al-Jabarti, *History of Egypt*, 81-193-158-228; Daniel Panzac, *La Peste Dans L'Empire Ottoman (1700-1850)*, trans. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, pp.16.

⁶ During the war, the Russian Tsar sent a letter through his consul in Alexandria to encourage the Mamluks to revolt. The Russian Tsar's attempt was understood by the Ottoman authorities and Djezairli Ghazi Hasan Pasha's men were captured during his escape from Egypt. See. BOA.TS.MA.e. 384-39; TS.MA.e. 640-48. "On the 14th the pasha held a diwan at al-Ayni Palace, where he assembled all the amirs, ocaks, and shaykhs, because of the arrival of an ambassador carrying letters from the king of Moscow. Concerning its arrival, there exists a report, which must be reproduced as it was related to us. Here is what it says: When the king of Moscow learnt of the move of the Ottomans against Egypt in the beginning, he sent a letter to the amirs of Egypt through his consul in Alexandria. In this letter, he put them on their guard against the Ottoman move and prodded them to fortify the port city and prevent Hasan Pasha from passing...The ambassador reached Damietta during the last days of Ramadan, discerned the reversal of the situation, raided the port city, and captured a great number of corvettes". See. al-Jabarti, *History of Egypt*, p.269.

⁷ Kenneth Cuno, *The Pasha's Peasants Land, Society, and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.

1. Environmental Stress Factors

Environmental stress factors, coupled with recurrent outbreaks of disease, famine, and political unrest, led to widespread devastation, severely disrupting administrative, economic, and agricultural processes. In Egypt, climate and the Nile River played a central role, serving as the lifeline of agricultural production and forming the foundation of the economy. The livelihood of the *fellah* (peasant farmers), who were the backbone of Egypt's agrarian production, was intricately linked to the annual fluctuations of the Nile and broader climatic conditions.

Beyond its direct influence on agricultural yield, climate indirectly impacted human and animal health, affecting labor availability and economic productivity. The correlation between Nile flood levels, seasonal precipitation variability, and disease outbreaks is illustrated in Table 1, providing a comprehensive overview of the interdependencies between environmental stressors and socio-economic conditions in late eighteenth-century Egypt.

2. Climate and Nile River

Egypt's very existence is intrinsically linked to agricultural production and the labor force, both of which are shaped by the interplay between climate and the Nile River. Consequently, villagers contribute to sustaining agricultural output by fulfilling their tax obligations, while the state endeavors to preserve its administrative structure through tax collection. This reciprocal relationship signifies an implicit agreement between the ruling authorities and the governed population. Climate serves as the principal variable in ensuring the persistence of this agreement, akin to a proverbial sword of Damocles, introducing uncertainty into classical-period agricultural economies due to its unpredictable and uncontrollable divine influence.

The agricultural zone of Egypt extends along the Nile River basin between 24°-32° North latitude and 27°-31° East longitude. It is bordered by the Mediterranean Sea to the north, the Persian Gulf to the east, the Libyan Desert to the west, and the Nubian Desert to the south⁸. The coldest months of the year are January and February, with an average temperature of 11°C, while the hottest months are July and August, with an average temperature of 29°C⁹. Despite being an arid region with minimal rainfall, annual precipitation in Cairo and Lower Egypt averages only nine days. The total annual precipitation in Cairo is approximately nine hours on average, while in Upper Egypt, rainfall is nearly nonexistent¹⁰. Thus, the Nile River serves as an indispensable source of essential precipitation.

Table 1: Reconstructed June-July-August Palmer Drought Severity Index (PDSI) values of the OWDA¹¹, French reports on the Nile¹², Chronicle of al-Jabarti¹³ and Ottoman Archive documents (BOA) between 1700 and 1798.

⁸ *Statistique D'El Egypte*, Alexandrie 1870, pp. 5.

⁹ F. Amici, *Essai De Statistique Generale De L'Egypte Annees 1873, 1874, 1875, 1876, 1877*, Imprimerie Française Maurés, Le Caire, p. 11.

¹⁰ These meteorological data belong to the years 1868-1871 and are used to form an opinion. See. Amici, *Essai De Statistique*, pp. xv:15- xvi: 16.

¹¹ Edward. R. Cook et. al, "Old World".

¹² M. Le Pere, „Vallée Du Nil“, p. 627.

¹³ See. al-Jabarti, *History of Egypt*.

Date	PDSI-JJO	PDSI 10 Year Spline	Annual Overflow of the Nile (Cubit)	Annual Diseases (Chronicle of al-Jabarti's)	Environmental Impact on Disaster (Chronicle of al-Jabarti's)	The Amount of the Irsaliyyah Revenue sent to Istanbul	Date	PDSI-JJO	PDSI 10 Year Spline	Annual Overflow of the Nile (Cubit)	Annual Diseases (Chronicle of al-Jabarti's)	Environmental Impact on Disaster (Chronicle of al-Jabarti's)	The Amount of the Irsaliyyah Revenue sent to Istanbul
1775	1.006	0.653	23			3.127.236	1787	0.840	-0.856	22	Cattle Plague	Price Increase, Rat Infestation	0
1776	1.216	0.414	21			3.127.236	1788	-1.644	-0.741	22		Price Increase	0
1777	0.884	0.001	22			0	1789	-1.051	-0.575	21			0
1778	-2.671	-0.466	23			1.763.433	1790	-0.083	-0.356	21		Too Much Rain	0
1779	-0.131	-0.808	24	Dengue or Breakbone Fever	Children Death	9.920.258	1791	0.983	-0.15	19	Plague	Starvation, Price Increase, Famine, Worm Infestation	142.475.000
1780	-1.725	-1.036	23			0	1792	-0.694	0.024	20			0
1781	-0.165	-1.166	22			0	1793	-0.060	0.253	19			0
1782	-1.766	-1.242	18			0	1794	-0.055	0.569	19			0
1783	-1.639	-1.237	18		Price Increase and Village Abandoned	0	1795	1.280	0.938	20			0
1784	-0.854	-1.16	18		Price Increase and Famine	0	1796	1.866	1.263	20			0
1785	-0.228	-1.07	20		Plague and Fever	0	1797	1.964	1.479	20			0
1786	-2.493	-0.982	22			0	1798	0.968	1.608	22			32.915.606

References: This table has been compiled by adopting the methodology employed by Özlem Sert as a model. See. Özlem Sert, “Environmental History of Rice Plantations in the Early Modern Ottoman Empire Between the 15th and 19th Centuries and Its Potential for Climate Research”, *Journal of Environmental Geography*, vol. 14 (1-2), 2021, pp. 1-14.

This study utilizes reports on the Nile by French scientists during the French occupation of Egypt (1798-1802), annual records from the al-Jabarti chronicle, and their comparison with the reconstructed Old World Drought Atlas (OWDA) June-July-August Palmer Drought Severity Index (PDSI) values for Ottoman Egypt north of Cairo (Nile River Delta) between 1775-1798. Tree-ring data indicate that values above zero correspond to sufficient temperature and humidity levels, while values below zero signal drought conditions and elevated temperatures. The data reveal that within this timeframe, values were above zero for only nine years, with ideal temperature conditions occurring exclusively in 1776, 1795, and 1796. However, it must be noted that the Nile River did not flood adequately during these years. In 1775, 1776, and 1777,¹⁴ The Egyptian governor collected an annual tax revenue of 25,182,427 paras from the irsaliyyah tax. However, only in 1775 and 1776 could an average of 3,127,236 paras be remitted to Istanbul,¹⁵ as the remaining funds were allocated for local expenditures in Egypt and the holy cities of Mecca and Medina. A direct correlation is observed between OWDA June-July-August precipitation data, Nile River floods, disease outbreaks, and tax revenues in 1778. That year, Egypt sent only 1,763,433 paras as irsaliyyah revenue due to severe drought. Notably, despite the drought,¹⁶ the Nile River rose to an extraordinary height of 23 cubits, with floods increasing to 24 cubits the following year. According to al-Jabarti, this rise was unprecedented, with all paths parallel to the Nile being impassable from mid-August to September¹⁷. On July 29, 1779, al-Jabarti recorded the emergence of dengue fever in Cairo and its surrounding areas.¹⁸ The outbreak particularly affected children and exhibited symptoms such as high

¹⁴ BOA. D.BŞM.MSR.d. 16903-image 9-10.

¹⁵ Ordinarily, the taxes gathered in Egypt are expressed and transmitted in Egyptian paras. However, in this document, the tax is specified in Istanbul money, denoted as guruh, rather than Egyptian paras. To maintain textual consistency, it is crucial to convert Istanbul guruh into Egyptian paras. It is established that 1 Istanbul guruh is equivalent to 5.9 Egyptian paras. See. BOA.D.BŞM.ZMT.d. 13837; Baki Çakır, ‘Kese’, *TDVIA*, İstanbul, Ek-2, p.42. <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/EK-2/CEK214991.pdf>; BOA.D.BŞM.ZMT.d. 13837

¹⁶ BOA. D.BŞM.MSR.d. 16903-image11

¹⁷ al-Jabarti, *History of Egypt*, pp. 36-81; M. Le Pere, “Vallée Du Nil”, p. 628.

¹⁸ ‘In the middle of Rajab there appeared in Cairo and its outskirts a disease which was called dengue or breakbone fever. It spread among all segments of the population including children. Its symptoms include fever, the acute phase lasting three days, sometimes a longer or shorter period, according to the constitution of the patient. The disease causes pain in the joints, knees, and extremities,

fever, fatigue, acute infection, and joint pain.¹⁹ Modern medical research identifies dengue²⁰ as an arboviral disease transmitted by the bite of female mosquitoes, primarily *Aedes aegypti* and *Aedes albopictus*, in tropical and subtropical regions such as Egypt, Brazil, and India²¹. Dengue fever has an incubation period of 3 to 15 days and is characterized by sudden chills, headaches, lumbar pain, and severe prostration. Body temperature can rise rapidly to 40°C, accompanied by bradycardia (slow heart rate) and hypotension (low blood pressure)²². Al-Jabarti's historical description aligns with contemporary medical findings, which establish a direct correlation between high precipitation levels and increased dengue transmission²³.

The OWDA PDSI JJA precipitation data and French reports on the Nile indicate that in 1778 and 1779, the Nile River overflowed while temperatures remained high. These conditions fostered an ideal environment for the outbreak of dengue fever. Al-Jabarti states that Cairo and its hinterlands were severely impacted, with the Delta and Upper Egypt likely experiencing even higher infection rates. This evidence suggests that when the Nile River exceeds its usual flow, it can cause more harm than benefit. The extreme drought of 1778 further exacerbated the situation, as the convergence of drought conditions and Nile flooding led to the formation of marshy grounds, creating optimal breeding conditions for mosquito vectors.

3. Drought, Rebellion, and Plague

Despite numerous adversities, the governor of Egypt managed to collect 25,182,427 paras in taxes for irsaliyyah revenue in 1779. Of this sum, 15,449,241 paras were allocated to meet the needs of Egypt and the holy cities of Mecca and Medina, recorded as expenditures. The remaining amount, along with the outstanding balance from 1777, resulted in a total of 9,920,258 paras being remitted to Istanbul.²⁴

The period between 1782 and 1792 was among the most turbulent in the 18th century, characterized by economic, political, military, and environmental crises. The Nile River experienced one of its most severe droughts of the century. Concurrently, while the Ottoman Empire was engaged in conflict with Russia, Mamluk Beys revolted against Istanbul and refused to pay taxes. Furthermore, Egypt suffered from multiple outbreaks of plague and livestock epidemics, leading to widespread famine and disease. Food prices surged, and Cairo, among other cities, was overrun by rats. This situation, in turn, triggered internal instability, decreased agricultural yields, and weakened the state's capacity to extract revenue through taxation. In this fragile context, plague outbreaks amplified existing vulnerabilities and accelerated political disintegration. This interpretation resonates with Edna Bonhomme's argument that plague outbreaks in late eighteenth-century Egypt were deeply intertwined with environmental fragility and socio-political

hampers the movement of the fingers, and (causes) some swelling. The aftereffects last for over a month. The disease takes a person unaware, raises body temperature, effects the brain and the knees. It stops when treated with sweating and hot bath. (The outbreak) was an unusual episode. See. al-Jabarti, *History of Egypt*, pp. 81.

¹⁹ Ibid., pp. 81.

²⁰ The dengue pandemic was first officially described in 1949 in the Guangdong region of China. Subsequently, it was revealed that the contagious vector was *Aedes aegypti* mosquitoes. In 1980, this pandemic was found on the Chinese island of Hainan. The morbidity rate is 2,146 per 10,000 people and caused 64 deaths. See. Thomas L. Hall and Victor W. Sidel, "Diseases of the Modern Period in China", *The Cambridge World History of Human Disease*, ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge University Press, Cambridge 2008, pp. 367.

²¹ Mona Gaber et al., "Dengue Fever as a Reemerging Disease in Upper Egypt: Diagnosis, Vector Surveillance and Genetic Diversity Using RT-Lamp Assay", *Journal of Plus One*, vol. 1-12, 2022, pp. 2.

²² James Mcsherry, "Dengue", *The Cambridge World History of Human Disease*, ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge University Press, Cambridge 2008, pp. 660.

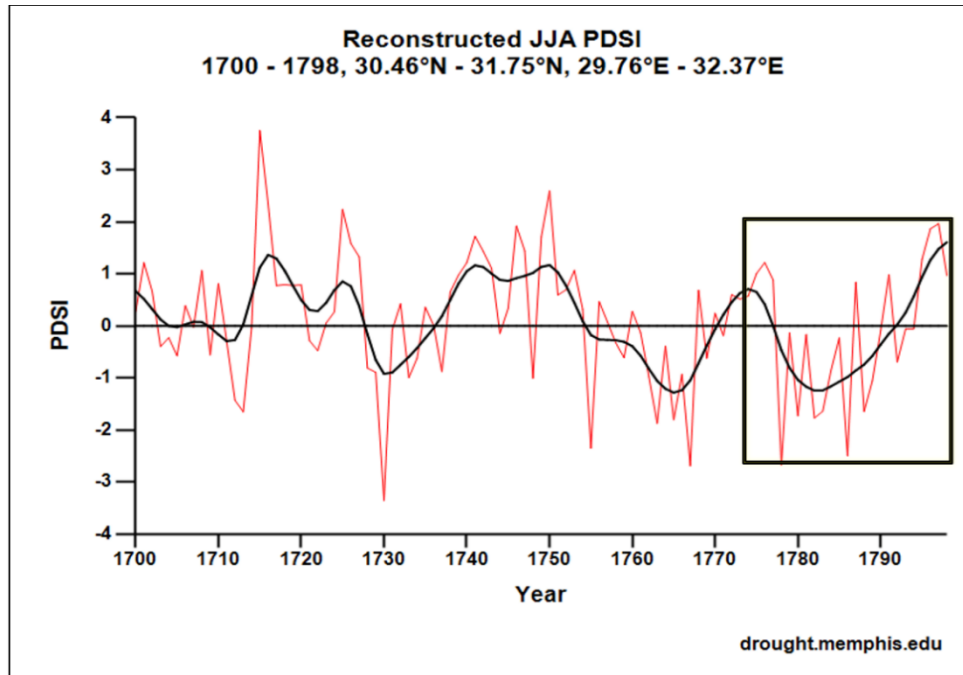
²³ al-Jabarti, *History of Egypt*, pp. 81; Mcsherry, "Dengue", pp. 661.

²⁴ D.BŞM.MSR.d. 16906A; Engel, "Ottoman Egypt", p. 269; Genç, "Kushufiyah", p. 59.

disintegration²⁵. This decade of hardship preceded the French invasion (1798-1801) and significantly weakened Egypt's socio-economic structure.

The situation deteriorated further in October and November of 1783, exacerbating public fear and distress. The Nile had failed to flood adequately in 1782, and the following year proved even more dire. The river, often referred to as "God's gift to Egypt," rose to only 18 cubits²⁶ an insufficient level for agricultural production. Inadequate irrigation drastically reduced grain yields, leading to severe food shortages. The price of wheat fluctuated before stabilizing at 10 French riyals per irdeb.

Table 2: Reconstructed June-July-August Palmer Drought Severity Index (PDSI) values of the OWDA for Northern Egypt (Delta) in 1700-1798.

References: Reconstructed June-July-August Palmer Drought Severity Index (PDSI) values of the OWDA for Ottoman Egypt of North of Cairo (Delta) between 1700-1798. See. Edward. R. Cook et. al, "Old World".

Figure 1 presents a line graph derived from the PDSI JJA data in Table 1, where red squares indicate precipitation variability in the Delta region. The black trend line represents average precipitation levels. Values above zero signify favorable precipitation for agriculture, whereas values below zero denote drought conditions. The data indicate that the second half of the 18th century was marked by more severe droughts compared to the first half²⁷ with the final quarter of the century exhibiting the highest levels of

²⁵ Edna Bonhomme, "Plagued Bodies and Spaces: Medicine, Trade, and Death in Ottoman Egypt and Tunisia, 1705–1830 CE", PhD diss., Princeton University 2017, pp. 171–174, 186–188.

²⁶ According to al-Jabarti, a Nile River overflow reaching 21 cubits provided sufficient water for crop cultivation. Conversely, a level below this threshold signaled the onset of drought conditions. See. al-Jabarti, *History of Egypt*, pp. 16-36-94-97-123-138. Nevertheless, as indicated in Table 1, surpassing 23 cubits for two consecutive years was associated with the emergence of diseases linked to the Nile River.

²⁷ This situation highlights a key reason why Egypt's revenues were consistently collected and sent to Istanbul in the first half of the century, but this pattern didn't continue in the second half. The institutional collapse in Egypt can't be solely explained by adverse climatic conditions. However, there is a direct link between the inability to create the necessary financial conditions to address institutional disintegration and the climate.

aridity. Furthermore, over a 25-year period, the Nile River failed to rise above 20 cubits on 11 occasions, a level deemed inadequate for sustainable agricultural production in Egypt.

A letter sent by Ibrahim Bey, the qaimaqam of Egypt, to the Ottoman Porte in 1783 reported that a severe famine had persisted in Egypt for two to three years. Consequently, Egypt was unable to supply grain to Istanbul and the holy cities of Mecca and Medina²⁸. The Nile had not exceeded 18 cubits for three consecutive years, resulting in extreme drought and increased tax burdens on peasants (fellahin) and urban dwellers. Mamluk Beys, collecting taxes under the names *mal-ı jihat* and *def-i mezalim*, further exacerbated the hardship by demanding advance tax payments from coffee and spice merchants²⁹. This heavy taxation led to mass migration from rural areas to cities, where an overburdened population faced food shortages and resorted to scavenging for sustenance, even consuming animal carcasses. Grain prices soared, with the cost of wheat reaching 100 French riyals per irdeb, while granaries in Cairo remained empty³⁰. According to archival documents from the State Archive of Turkey, a resident of Cairo wrote to the Ottoman Sultan on November 13, 1784, warning of the dire conditions. The Nile's low water levels, coupled with oppressive taxation by Mamluk amirs, had instilled widespread fear of famine among the populace. The letter also highlighted increased instances of banditry, with marauders looting homes and seizing property³¹. Another letter, signed by Mehmed Pasha, the governor of Egypt, on the same date corroborated these claims, emphasizing the devastation caused by famine and widespread lawlessness³².

The year 1785 witnessed further calamities. According to al-Jabarti, an outbreak of plague³³ emerged in April but began to subside by May 24, dissipating within a month. Daniel Panzac notes that plague outbreaks in Egypt typically commence in January and subside by August³⁴, with flea infestations

²⁸ BOA.HAT. 29-1358.

²⁹ For detailed information. See. Abdul Rahim Abdul Rahman, 'Financial Burden on the Peasant Under the Aegis of the Itizam System in Egypt', *Journal of the African Studies*, vol. 12, 1976, pp. 122-135.

³⁰ Hasan Pasha who protector of Egypt was equal to 1 French riyal to 100 paras on September 27 in 1787. Accordingly, al-Jabarti on these dates, 1 French riyal is equal to 100 Egyptian paras. So, 100 French riyals are equivalent to 10.000 Egyptian paras. As a result, 1 irdeb of Wheat (150 kilograms) has increased to 10.000 Egyptian paras. See. al-Jabarti, *History of Egypt*, p. 241.

³¹ BOA. HAT. 1430-58530.

³² BOA.HAT.29-1363.

³³ Firstly, Plague has affected many societies from past to present. The best-known plague pandemics are Justinianic Plague (AD. 541 to Circa 750) and black death (1346 to 1353). See. Nükhet Varlık, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World The Ottoman Experience, 1547-1600*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, pp. 1; Edna Bonhomme, "Plagued Bodies and Spaces: Medicine, Trade, and Death in Ottoman Egypt and Tunisia, 1705-1830 CE", Ph.D. diss., Princeton University 2017, p. 171-174, 186-188.; John Haldon et al., "Between Resilience and Adaptation: A Historical Framework for Understanding Stability and Transformation of Societies to Shocks and Stress", *Covid-19: Systemic Risk and Resilience*, ed. Igor Linkov et al. Springer Press, Switzerland 2021, pp. 244. "The pathogen causing the plague is *Yersinia Pestis*. This bacterium causes the disease in 3 different ways: bubonic, pneumonic, and septicemic". See. Jürg Luterbacher et al. "Past Pandemics and Climate Variability Across the Mediterranean", *Euro-Mediterranean Journal for Environmental Integration* vol. 5/46 (8-10), 2020, p. 46. The carrier of the disease can be many mammals, but the main factor in keeping the bacterium alive are rodents and fleas that feed on them. See. Varlık, *Plague*, pp.19-20. The plagues afflicting Egypt were systematically classified into distinct categories, namely bubonic and pneumonic manifestations. The bubonic plague exhibits comparatively lower lethality when juxtaposed with the pneumonic plague. See. Alan Mikhail, *Under Osman's Tree the Ottoman Empire, Egypt & Environmental History*, The University of Chicago Press, Chicago and London 2017, pp. 176-177; According to Nükhet Varlık and Ann Carmichael, the lethality of bubonic plague varies between 40-70 percent. See. Varlık, *Plague*, pp. 7; Ann G. Carmichael, "Bubonic Plague", *The Cambridge World History of Human Disease*, ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge University Press, Cambridge 2008, pp. 628. The bubonic plague induces lymph node swelling and inflammation, hence its nomenclature, accompanied by the manifestation of high fever in affected individuals. Conversely, the pneumonic plague is disseminated through respiratory means, primarily through coughing and sneezing, resulting in lung infection. See. Varlık, *Plague*, p.7.

³⁴ According to Alan Mikhail, a recurring pattern of plague epidemics afflicted Egypt at nine-year intervals, spanning from the Late Medieval period to the conclusion of the nineteenth century (1347-1894). See. Alan Mikhail, "Plague and Environment in Late Ottoman Egypt", *Water on Sand*, ed. Alan Mikhail, Oxford University Press, New York 2013, p. 112.

serving as primary vectors for transmission³⁵. The spread of the disease is influenced by heat and humidity, with optimal transmission occurring between temperatures of 20.5 to 25 degrees Celsius and humidity levels of 65 to 75 percent³⁶. Meteorological records indicate that in Egypt, average temperatures in March, April, and May were 16.96°C, 20.01°C, and 26.50°C, respectively.³⁷ The PDSI-June-July-August drought index for 1785 suggests that while drought conditions were not as severe as in preceding years, the Nile River still failed to reach the optimal flood height of 21 cubits, which negatively impacted agricultural productivity. Al-Jabarti attributes persistently high food prices to this continued water shortage. However, lower levels of flooding and relatively stable air temperatures may have mitigated the spread of plague by preventing increases in humidity, which would have otherwise facilitated flea proliferation³⁸. Had temperatures been higher, humidity levels would have risen, fostering an ideal breeding environment for fleas and exacerbating the outbreak.

The sustained failure of the Nile to flood had profound consequences on Egyptian society. The rebellion of the Mamluk Beys further compounded these challenges, making life increasingly difficult for the people. The combination of drought and rebellion led to widespread famine, yet the Mamluks exploited the crisis to consolidate their power, imposing additional taxes on an already suffering population. In 1785, they declared their refusal to remit taxes to Istanbul³⁹. In response, the Ottoman Porte commissioned Jazzar Ahmad Pasha, the governor of Sayda, to assess the situation. Given his prior service under Bulutkapan Ali Bey and familiarity with Egyptian affairs, Jazzar Pasha's report underscored the collapse of Ottoman authority in Egypt and recommended the suppression of the Mamluks as a prerequisite for restoring order⁴⁰. Consequently, Istanbul dispatched Djezairli Ghazi Hasan Pasha, the Grand Admiral (Kapudan Pasha) of the Ottoman Empire, at the head of a fleet comprising 180 ships and a contingent of soldiers to reestablish control. Initially, Hasan Pasha succeeded in quelling the Mamluk insurrection, forcing the rebels, led by Murad and Ibrahim Bey, to retreat to Upper Egypt. Order was subsequently restored under Hasan Pasha's administration⁴¹. By 1786, under Hasan Pasha's governance, Egypt's total revenues amounted to 124,082,143 paras. Of this sum, 64,485,076 paras were allocated for the salaries of soldiers and Cairo's elite, while 26,969,394 paras were dispatched to support Mecca and Medina. Additionally, 2,543,941 paras were spent on provisions such as persimmons, sugar, rice, and grain for the imperial shipyard. A further 4,916,039 paras were designated for the reconstruction of Cairo, and 25,182,427 paras were recorded as prior years' expenditures. Due to expenditures exceeding revenues, the Egyptian administration was compelled to borrow 14,734 paras to achieve financial equilibrium. As a result, Istanbul was deprived of Egypt's revenues for that fiscal year, underscoring the profound economic disruptions caused by years of drought, rebellion, and plague⁴².

³⁵ Doctor Lefevre, who conducted extensive research in Alexandria during the plague epidemic of 1834-1835, posited that the dissemination of the plague relied upon specific conducive conditions. These conditions included the dispersion of plant and animal substances in the air, ambient temperature and humidity levels, the inherent characteristics of decomposing materials, the quantity of decomposing matter (comprising cataplasms and burial customs), atmospheric electricity, and the hygiene practices of Egyptians, especially those dwelling in environments characterized by poor cleanliness. However, Clot Bey contends that these factors, while significant, are not independently sufficient as primary determinants of plague emergence. According to Clot Bey, such conditions prevail annually in Egypt; yet the occurrence of the plague is not a regular annual event. See. Clot Bey, *De La Peste Observee En Egypte*, Paris 1840, pp. 209-221.

³⁶ Panzac, *Peste*, pp.115; Varlık, *Plague*, pp.40-50.

³⁷ These data show the average temperature data between 1868 and 1871. See. Amici, *Essai De Statistique*, pp. 11.

³⁸ Varlık, *Plague*, pp.18.

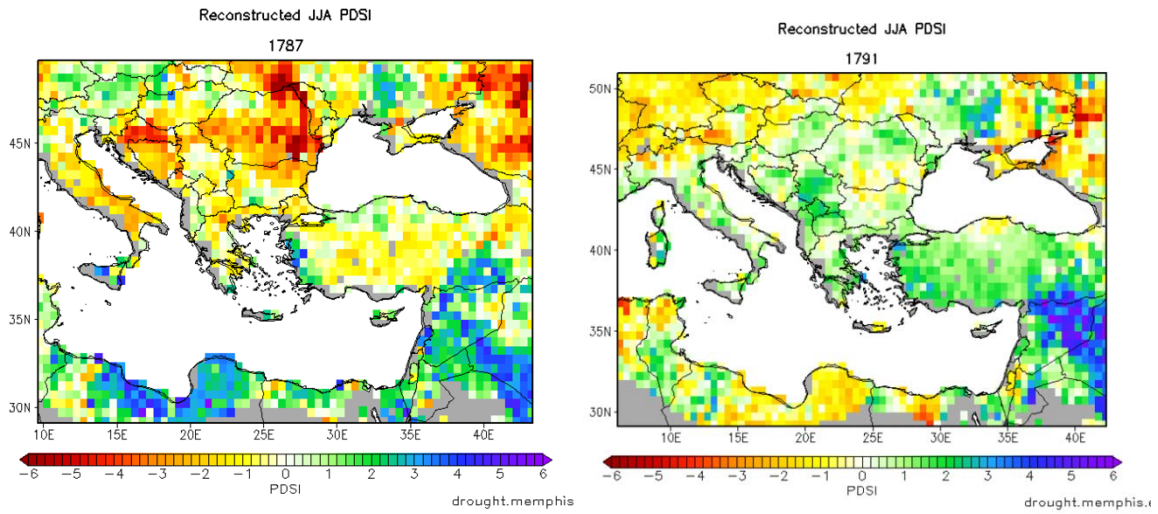
³⁹ Helen Anne B. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, Harvard University Press, Cambridge 1961, p. 4.

⁴⁰ Stanford J. Shaw, *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century, The Nizamname-i Mısır of Cezzar Ahmed Pasha*, Harvard University Press, Cambridge 1962, pp. 6-7; Genç, "Kushufiyah", p.147.

⁴¹ BOA.TS.MA.e. 872-19

⁴² This document verifies that the final irsaliyyah revenue dispatched from Egypt occurred in 1779, pertaining to the tax revenue of 1778. Notably, the document highlights that no tax remittance has been forwarded to Istanbul for a period of eight years.

Table 3: Reconstructed June-July-August Palmer Drought Severity Index (PDSI) values of the OWDA in the Mediterranean world especially Ottoman Egypt in 1787 and 1791.

References: This mapped version of the June-July-August drought index (PDSI) reconstruction data by Edward R. Cook in Table 1. See. Cook et. al., ‘Old World’.

The map above presents the June-July-August drought index (PDSI) reconstruction data compiled by Cook et al. These maps aim to enhance the understanding of the plagues that occurred in 1787, 1788, and 1791.

In 1787, under normal circumstances, Egypt experienced favorable conditions for a productive harvest. According to PDSI data, the climate not only provided optimal conditions for agricultural production but also ensured sufficient resources. Furthermore, the Nile River overflowed by 22 cubits, reaching a level considered above the ideal. However, despite these seemingly favorable conditions, famine had led to an abnormal increase in meat and food prices as early as January 1786⁴³. The situation was so severe that Hasan Pasha, stationed in Egypt to maintain control, had to implement price regulations for meat and food products.

This persistent food scarcity suggests that the repercussions of the famine extended into the following year. The resulting shortage of animal feed directly impacted livestock nutrition, weakening their immune systems. Under these conditions, a severe cattle plague ⁴⁴ (Rinderpest) ⁴⁵ emerged in Egypt in late

Additionally, it is indicated in the document that essential provisions for the imperial kitchen, including sugar, rice, lentils, wheat, and barley, have not been dispatched to Istanbul. See. BOA.TS.MA.d. 2890.

⁴³ Mutton was reduced from 10 paras to 8 paras, water buffalo from 7 paras to 6 paras, cooking butter to 18 paras, and Fresh butter to 14 paras as well as oqqa of bread is fixed at 1 para. See. al-Jabarti, *History of Egypt*, p. 225.

⁴⁴The etiological agents responsible for the Plague disease (*Yersinia Pestis*) and cattle plague (Rinderpest) differ fundamentally, with the former being caused by a vector bacteria and the latter by morbilliviruses, constituting a pivotal distinction between the two plagues. Noteworthy is the lethality rate associated with cattle plague (Rinderpest epizootic), which, according to certain studies, stands at 90 percent. However, recent investigations have indicated an alarming increase in this fatality rate, reaching 100 percent. See. Paul Pierre Pastoret, “Rinderpest: A General Introduction”, *Rinderpest and Peste Des Petits Ruminants Virus Plagues of Large and Small Ruminants*, ed. Tom Barrett and Paul Pierre Pastoret, William Taylor Press, United Kingdom 2006, p. 3; Neeraja Sankaran and Robin A. Weiss, “Viruses: Impact on Science and Society”, *Encyclopedia of Virology*, ed. Dennis Bamford and Mark Zuckerman, Elsevier Press, Cambridge 2021, p. 679; Peter Wohlsein and Jeremiah Saliki, “Rinderpest and Peste Des Petits Ruminants- The Diseases: Clinical Signs and Pathology”, *Rinderpest and Peste Des Petits Ruminants Virus Plagues of Large and Small Ruminants*, ed. Tom Barrett and Paul Pierre Pastoret, William Taylor Press, United Kingdom 2006, pp. 68; Thomas J.

February, lasting until the end of June⁴⁶. The epidemic resulted in the deaths of a significant number of animals, severely disrupting agricultural activities⁴⁷. Al-Jabarti documented the widespread loss of livestock in Cairo and the Delta, leading to a sharp increase in the prices of healthy animals and dairy products. This price surge can be attributed to the fundamental role of oxen and other livestock in agricultural production, highlighting the interdependence of human and animal labor within the agroecosystem. The loss of draft animals necessitated the increased use of human labor, a shift that, according to Alan Mikhail⁴⁸, laid the foundation for the *corvée* system, which mandated unpaid labor for reconstruction projects during the reign of Muhammad Ali Pasha⁴⁹. Egypt had long faced a scarcity of draft animals for daily agricultural work. Farmers often shared ownership of animals such as oxen, cows, and water buffaloes through a system known as "hissa." This practice underscored the economic difficulties faced by agricultural workers and the crucial role of livestock in sustaining agricultural productivity⁵⁰.

The impact of the plague that emerged in May 1788 on Egypt is evident, though al-Jabarti's limited coverage suggests its temporary nature. Despite the arid conditions indicated by PDSI data, the Nile's overflow of 22 cubits in August generated optimism among the population. This favorable environment facilitated agricultural production, and the continued abundance of resources into 1789 contributed to a substantial decline in food prices. For instance, the price of one irdeb of wheat fell from 9.5 French riyals to 3.5 French riyals⁵¹. Due to the food surplus, rice that was unprofitable in local markets was exported to merchants trading in Izmir, Thessaloniki, and Kusadasi. In response, an imperial decree from Istanbul mandated that rice prices should not exceed 100 paras per kile⁵².

The revival of agricultural production in Egypt enabled the collection of taxes for Istanbul, which was crucial during the Russo-Ottoman War of 1787. Facing financial strain and the loss of the Ozi region, a key grain supplier,⁵³ the Ottoman government sought payment of the *irsaliyyah* revenue for 1788, 1789,

Brouwers and Bernard Am Van Der Zeijst, "Vaccine Production, Safety, and Efficacy", *Encyclopedia of Virology*, ed. Dennis Bamford and Mark Zuckerman, Elsevier Press, Cambridge 2021, p. 281.

⁴⁵ Despite the absence of a precise understanding of the transmission mechanism, it is recognized that Rinderpest morbillivirus shares a close genetic relation to the measles virus. Consequently, there is a prevailing hypothesis that its emergence and spread in animals coincided with the process of animal domestication. See. Bernard Vallat, "Foreword", *Rinderpest and Peste Des Petits Ruminants Virus Plagues of Large and Small Ruminants*, ed. Tom Barrett, Paul-Pierre Pastoret and William Taylor, Elsevier Press, United Kingdom 2006, pp. xix; Tilahun Yilma, "A Modern Vaccine for An Ancient Plague: Rinderpest", *Naturebiotechnology*, vol.8, 1990, pp.1007-1008. Nevertheless, the occurrence of Rinderpest in wild animals such as wolves suggests that the virus has the potential for transmission from wildlife to domestic animals. See. Ashley C. Banyard et al., "The Morbilliviruses", *Rinderpest and Peste Des Petits Ruminants Virus Plagues of Large and Small Ruminants*, ed. Tom Barrett, Paul-Pierre Pastoret and William Taylor, Elsevier Press, United Kingdom 2006, pp. 17-18. The classic symptoms of the disease are fever, erosive lesions in the mouth, discharge from the nose and eyes, severe diarrhea, and loss of dehydration. See. "Rinderpest", WOA, accessed January 20, 2024, <https://www.woah.org/en/disease/rinderpest/>. Rinderpest, the biggest fearful dream of societies throughout history, was eradicated in 2011 thanks to the vaccines developed by FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations) and WOA (World Animal Health Information System). See. Carina Conceicao and Dalan Bailey, "Animal Morbilliviruses (Paramyxoviridae)" *Encyclopedia of Virology*, ed. Dennis Bamford, Mark Zuckerman, Elsevier Press, Cambridge 2021, pp. 77-78.

⁴⁶ 'During this time a virulent epidemic spread rapidly among the cattle with such violence that animals were falling in the streets. Ibn Basyuni, warrior champion of Sandiyun, in particular, lost 160 oxen, and other losses were on a similar scale. During this month (March) the cattle plague spread throughout the northern part of the country and reach Cairo. Cattle collapsed in the streets and in the pastures, and the land was full of the stench of decaying carcasses. Some of the animals were slaughtered just in time; the others perished'. See al-Jabarti, *History of Egypt*, pp. 232- 228-229; Alan Mikhail, *Nature and Empire in Ottoman Egypt an Environmental History*, Cambridge University Press, Cambridge 2011, p. 219.

⁴⁷ al-Jabarti, *History of Egypt*, pp.232.

⁴⁸ Mikhail, *Osman's Tree*, pp.133-134.

⁴⁹ Mikhail, *Osman's Tree*, pp. 144-145.

⁵⁰ Mikhail, *Osman's Tree*, pp. 117-118.

⁵¹ al-Jabarti, *History of Egypt*, p. 292.

⁵² BOA. C.IKTS.44.2186-2.

⁵³ "During Muharrem (Sept. 21-Oct. 20, 1790) news arrived that the Muscovites had attacked several Muslim fortresses and provinces among them the region of al-Awza (Turk. Ozu, a fortress in the region of Silistria. It was conquered by the Russian under

and 1790⁵⁴. However, in late January and early February 1791, a plague outbreak in Egypt further exacerbated the crisis⁵⁵. The emergence of rats increased the severity of the plague even more⁵⁶.

The presence of rats intensified the severity of the epidemic, resulting in the deaths of the governor of Egypt and several Mamluk amirs in Cairo⁵⁷. The plague spread across Egypt and persisted through May⁵⁸. In response, Istanbul issued an imperial order instructing Mamluk Beys and Cairo's notables, who had taken refuge in rural areas, to return to the capital and restore stability⁵⁹. Although the intensity of the plague diminished by August, approximately one-fifth of Cairo's population perished, with an estimated daily mortality rate of 1,500 people⁶⁰. The epidemic disrupted Egypt's state organization, exemplified by the appointment of three officials to a single position on the same day, only for them to succumb to the plague shortly thereafter⁶¹. The irsaliyyah revenue, which had been prepared in 1790, was only dispatched in June 1791 due to the ongoing epidemic as only 142,475,000 paras⁶². Istanbul faced an additional challenge in the form of a Mamluk uprising, which threatened to seize control of Cairo. Given the continued Russo-Ottoman War, the Russian Tsar had an incentive to incite the Mamluks against Ottoman rule. In response, Istanbul issued repeated imperial orders to prevent rebellious factions from entering Cairo⁶³.

Although the Mamluk Beys sought forgiveness by sending gifts to Istanbul, their request remained unaccepted until August 1791⁶⁴. However, due to the ongoing war and the instability caused by the plague, Istanbul ultimately decided to reintegrate the Mamluks into the administrative framework. An imperial decree issued in September 1791 explicitly stated that, due to the chaotic conditions in Egypt, the treasury could not be sent to Istanbul⁶⁵.

The concurrent epidemics led to severe famine as the Nile River barely overflowed. The resulting population loss exacerbated food scarcity, causing a dramatic surge in prices. For instance, the price of wheat rose from 2 to 6 French riyals before stabilizing at 4 French riyals.⁶⁶ The governor of Egypt and the Mamluk Beys conveyed to Istanbul that they were unable to remit taxes or cover pilgrimage expenses

Suvarov in 1788) which yield crops to Istanbul just as Upper Egypt does to Cairo. Also that a great rise in prices was taking place in Istanbul". See. al-Jabarti, *History of Egypt*, p. 299.

⁵⁴ BOA.CDRB.7.333.1; Ibid., pp. 295.

⁵⁵ According to Daniel Panzac, plague occurred in 10 different geographies of the Ottoman Empire in the same period. See. Panzac, *Peste*, pp.102.

⁵⁶ Mikhail, *Osman's Tree*, p. 179.

⁵⁷ BOA.HAT. 1399-56283; BOA.C.ML. 52-2431; BOA.HAT.1412-57500.

⁵⁸ According to al-Jabarti, some people did not die even if they were sick. This indicates that the plague may be of bubonic origin. 'It was quite unusual for someone who complained of illness not to die. The appearance of the stricken one was also unusual, he would not be feverish, but the man would be sitting, then begin to shake from cold and would cover himself but would not recover except be delirious or die on the same day or the next.' See. al-Jabarti, *History of Egypt*, p. 315; BOA.C.DH.35-1722-1.

⁵⁹ BOA.HAT. 1412-57500.

⁶⁰ According to Bruce McGowan, in the last quarter of the eighteenth century, due to wars, financial instability, and insecurity, there was a great decrease in the Ottoman population in the Arab geography, especially in Egypt. See. Bruce McGowan, "Âyanlar Çağı, 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İnalcık and Donald Quataert, Vol. II, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006, p. 769.

⁶¹ Mikhail, "Plague", p. 113.

⁶² The reason why this amount is an average amount is that the tax record for this year could not be found in the İjmal records. This record was taken from the imperial order, and a clear amount was not specified. The average amount is 5699 Egyptian purses. See. BOA.C.DRB.7.333.2.

⁶³ BOA.HAT.212-11499; C.DH.35-1722-1.

⁶⁴ BOA.HAT, 1411-57363.

⁶⁵ BOA.C.DH.145-7243-1.

⁶⁶ al-Jabarti, *History of Egypt*, p.322.

due to the devastation⁶⁷. Istanbul appears to have accepted this plea, as an imperial decree instructed the Egyptian governor to collaborate with Mamluk amirs and Cairo's notables to facilitate Egypt's recovery⁶⁸.

The conditions of 1792 mirrored those of the previous year, with another drought and a Nile flood of only 20 cubits, insufficient for agricultural production. The soil, already degraded from the previous year, further suffered from aridity. Al-Jabarti noted that the drought led to an increase in the rat population, further exacerbating agricultural losses⁶⁹. The scarcity of animal fodder drove up the price of yellow straw from 5 to 100 paras per donkey load, equivalent to 1 French riyal. Consequently, villages were abandoned as peasants migrated to urban centers in search of sustenance, leading to famine-related deaths. Food prices surged, with wheat reaching 10 French riyals per irdeb, barley 15 riyals, and broad beans 13 riyals. To mitigate the crisis, Istanbul dispatched wheat to Egypt, stabilizing grain prices at 14 French riyals⁷⁰.

In contrast, 1793 proved to be a prosperous year. Despite an insufficient Nile overflow, the lack of cultivation in preceding years had enhanced soil fertility. Al-Jabarti recorded an exceptional agricultural yield, with one feddan of land producing five times its usual output⁷¹. Despite these improvements, the Porte was unable to access the irsaliyyah treasury. Consequently, the Egyptian governor was instructed to remit the revenues for 1794 and 1795 in 1796⁷². But the treasure could not be sent. Porte⁷³ only got the revenues of Egypt on March 6 in 1798⁷⁴. Yet the funds were not sent. The Ottoman administration only received Egypt's revenues on March 6, 1798. According to Ijmal records, the Egyptian governor collected 56,751,630 paras in taxes for the irsaliyyah revenue, of which 23,836,024 paras were allocated to Egypt and the holy cities of Mecca and Medina, leaving 32,915,606 paras for Istanbul⁷⁵.

The final receipt of Egyptian revenues by Istanbul occurred in 1798, marking the end of the traditional Ottoman administrative and financial system in the region. The French occupation of Egypt signaled a definitive rupture. Throughout the late eighteenth century, environmental stressors, including drought, inadequate Nile flooding, and repeated plagues, played a pivotal role in the gradual erosion of Ottoman control over Egypt.

Conclusion

This study elucidates how the financial stability of Egypt withstood environmental challenges during the final quarter of the eighteenth century. The analysis involved a simultaneous examination of financial records from the period, climate data, and local chronicles to discern Egypt's responses to stressors such as drought, disease, and rebellion. The findings indicate that a significant climate crisis unfolded in Egypt during this time, resulting in disease outbreaks and livestock losses. While contending with rebellions by Mamluk beys amid conflicts with Russia, the Ottoman state, over 25 years, sporadically obtained the Egyptian *irsaliyyah* revenue only six times, reflecting intermittent economic fluctuations.

The primary factors influencing agricultural production namely, climate conditions and the Nile River failed to provide the requisite conditions for grain production. Concurrently, the Ottoman state faced

⁶⁷ 'Nil-i Mubarek hakkın ifa etmiştir mukata-i emvalinden habbe-i zahire tahsil ve ahzının imkanı yokdur vüzerayı mueyyin iradat ve irsaliye hazinesi ve sair mürettebat devlet-i aliyyeye bir akce viremeyeceğimiz zahire ihracından başka mir'ul hacc-ı mısırın ba defteri mufredat şu kadar bin kise mesarifatu varur ana dahi bir habbe virilmez...' See. BOA.HAT.117.

⁶⁸ BOA.C.DH.42.2083.1.

⁶⁹ al-Jabarti, *History of Egypt*, 374.

⁷⁰ Ibid.,397.

⁷¹ Ibid.,415.

⁷² BOA.C.ML. 224-9344.

⁷³ Ottoman Sultan Selim the third state in his handwriting on the Ijmal record which arrived with the treasury on March 6 in 1798, 'Mucebince iş bu hulasa defteri bas muhasebeye kayd ve evrak-ı saire ile hıfz olunub divan-ı humayun tarafından tahrir olunacak emr-i serif... olunmak için bir suret-i kayd.' See. BOA. C.ML.629-25867

⁷⁴ This date coincided almost immediately before the French invasion of Egypt.

⁷⁵ BOA.C.ML. 629-25867.

challenges in implementing structural reforms in Egypt, owing to prevailing political, economic, and military crises. Despite attempts by Egyptian finance to recover, these efforts were impeded by recurring environmental stressors. Drought, identified as a significant stress factor, emerged as the most influential element affecting production and consumption in Egypt. The occurrence of famine, exacerbated by drought, compromised the immune systems of both humans and animals, rendering them susceptible to pathogens such as the plague. This cascade of events led to internal turmoil and rebellions, hampering agricultural production and tax collection efforts.

This study represents an innovative methodological approach by integrating paleoclimatological data with archival sources and contemporary chronicles in the analysis of Ottoman Egypt. While previous research has drawn comparisons between climatic conditions and historical events, this study advances the field by systematically incorporating climate data as a crucial determinant of financial stability within an agrarian-based economy. Unlike earlier works that primarily focused on political and economic factors in historical analyses, this research highlights the direct influence of environmental conditions on fiscal structures, tax revenues, and administrative stability.

The novelty of this approach lies in its ability to demonstrate that financial resources cannot be optimally harnessed without due consideration of climate dynamics, given that the Ottoman Empire's revenue system was predominantly dependent on agricultural taxation. The findings underscore the necessity of treating financial and climatic variables as interdependent rather than separate domains. By conceptualizing the Ottoman fiscal structure as a multivariate function where climate, economy, and governance interact on the same analytical plane this study offers a new framework for understanding economic resilience in pre-modern states. This interdisciplinary perspective contributes to the broader historiographical discourse by emphasizing the role of environmental factors in shaping economic and political trajectories, thus fostering a more comprehensive understanding of historical financial crises.

Bibliography

1-Archives

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA. D.BŞM.MSR.d. 16893; BOA.TS.MA.e. 384-39; TS.MA.e. 640-48; BOA. D.BŞM.MSR.d. 16903; BOA.D.BŞM.ZMT.d. 13837; D.BŞM.MSR.d. 16906A; BOA.HAT. 29-1358; BOA. HAT. 1430-58530; BOA.HAT.29-1363; BOA. D.BŞM.MSR.d. 16908; BOA.TS.MA.e. 872-19; BOA.TS.MA.d. 2890); BOA. C.IKTS.44.2186-2; BOA.CDRB.7.333.1; BOA.HAT. 1399-56283; BOA.C.ML. 52-2431; BOA.HAT.1412-57500; BOA. ML.VRD.TMT.d. 12063; BOA.C.DH.35-1722-1; BOA.C.DRB.7-333-2; BOA.HAT.212-11499; BOA.HAT, 1411-57363; BOA.C.DH.145-7243-1; BOA.HAT.117; BOA.C.DH.42.2083.1; BOA. C.ML.629-25867.

2-Books, Chronicles and Articles

ABDUL RAHMAN, Abdul Rahim, “Financial Burden on the Peasant Under the Aegis of the Iltizam System in Egypt”, *Journal of the African Studies* vol.12 1976, pp.122-138.

AL-JABARTÎ, ‘Abd Al-Rahman, “*Abd Al-Rahman Al-Jabartî’s History Of Egypt, ‘Ajâ’ib Al-Âthâr Fi’l-Tarâjim Wa’l-Akhbâr*”, Translated by Thomas Philipp and M. Perlmann, 2 vols. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1994.

AMICI, F., *Essai De Statistique Generale De L’egypte Annees 1873, 1874, 1875, 1876, 1877*, Imprimerie Française Maurés, Le Caire 1879.

BANYARD, Ashley C. and Bertus K. Rima, Thomas Barrett, “The Morbilliviruses” *Rinderpest and Peste des Petits Ruminants Virus Plagues of Large and Small Ruminants*, edited by Tom Barrett, Paul-Pierre Pastoret and William Taylor, Elsevier Press, United Kingdom 2006.

BONHOMME, Edna, “*Plagued Bodies and Spaces: Medicine, Trade, and Death in Ottoman Egypt and Tunisia, 1705–1830 CE*” PhD diss., Princeton University 2017.

BROUWERS, Thomas J. and Zeijst, Bernard Am Van Der Zeijst, “Vaccine Production, Safety, And Efficacy” *Encyclopedia of Virology*, edited by Dennis Bamford and Mark Zuckerman. 5 vols, Elsevier Press, Cambridge 2021, pp. 281-289.

ÇAKIR, Baki, “Kese”, Ek-2, 42-23. İslam Araştırmaları Merkezi, *TDVİA* İstanbul <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/EK-2/CEK214991.pdf>

CARMICHAEL, Ann G., “Bubonic Plague”, *The Cambridge World History of Human Disease*, edited by Kenneth F. Kiple, Cambridge University Press, Cambridge 2008.

CLOT, Bey, *De La Peste Observee En Egypte*, Paris 1840.

CONCEİCAO, Carina and Dalan Bailey, “Animal Morbilliviruses (Paramyxoviridae)”, *Encyclopedia of Virology*, edited by Dennis Bamford and Mark Zuckerman, vol. 5, Elsevier Press, Cambridge 2021, pp. 68-79.

COOK, Edward R., Richard Seager, Yochanan Kushnir, Keith R. Briffa, Ulf Bungen, David Frank, Paul J. Krusic, et al. “Old World Megadroughts And Pluvials During The Common Era”, *Science Advances* vol. 1 2015, pp. 1-9. [Doi: 10.1126/Sciadv.1500561](https://doi.org/10.1126/Sciadv.1500561)

CUNO, Kenneth, *The Pasha’s Peasants Land, Society, and Economy in Lower Egypt 1740-1858*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.

ENGEL, Mücahide Nihal, “Ottoman Egypt In the Mid Eighteenth Century-Local Interest Groups and Their Connection with and Rebellions against the sublime Porte and Resistance to State Authority”, PhD diss., University of Birmingham 2017.

GABER, Mona, Ahmad Abdelraouf, Alzahrea El-Kady, Asmaa M., Tolba, Mohammed Suzuki, Mohammed Yutaka, Shereen M. Elossily et al. “Dengue Fever as a Reemerging Disease in Upper Egypt:

Diagnosis, Vector Surveillance, and Genetic Diversity Using Rt-Lamp Assay”, *Journal of Plus One*, 2022, pp. 1-12.

GENÇ, Osman Onur. “An Example of Local Treasure in Ottoman Egypt “Kushufiyah” (1711-1795)” Master diss., Hacettepe University 2021.

HALDON, John, Annelise Binois-Roman, Merle Eisenberg, Adam Izdebski, Lee Mordechai, , Timothy Newfield, Philip, Slavin, et al. “Between Resilience and Adaptation: A Historical Framework for Understanding Stability and Transformation of Societies to Shocks and Stress”, *Covid-19: Systemic Risk And Resilience*, edited by Igor Linkov, Jesse M. Keenan and Benjamin D. Trump. Switzerland: Springer, 2021.

HALL, Thomas L., and Victor W. Sidel. ‘Diseases of the Modern Period in China.’ *The Cambridge World History of Human Disease*, edited by Kenneth F. Kiple, Cambridge University Press, Cambridge 2008.

LE PERE, M, “Memoire Sur La Vallée Du Nil”, *Description De L’egypte Ou Recueil Des Observations Et Des Recherches*, edited by F. Panckoucke, Paris, 1822.

LUTERBACHER, J., T.P. Newfield, E. Xoplaki, E. Nowatzki, Zhang Luther, N. M. Khelifi. ‘Past Pandemics and Climate Variability Across The Mediterranean.’ *Euro-Mediterranean Journal for Environmental Integration*, vol. 5 no.46, 2020 pp. 8-10. <https://doi.org/10.1007/S41207-020-00197-5>

MCGOWAN, Bruce, “Ayanlar Çağı 1699-1812”, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, edited by Halil İnalcık and Donald Quataert, 761-884, Eren Yayınları, İstanbul 2006.

MCSHERRY, James, “Dengue”, *The Cambridge World History of Human Disease*, edited by Kenneth F. Kiple, Cambridge University Press, Cambridge 2008.

MIKHAIL, Alan, “Plague And Environment in Late Ottoman Egypt”, *Water on Sand*, edited by Alan Mikhail, Oxford University Press, New York 2013, pp. 111-131.

MIKHAIL, Alan, *Nature and Empire in Ottoman Egypt an Environmental History*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.

MIKHAIL, Alan, *Under Osman’s Tree the Ottoman Empire, Egypt & Environmental History*, The University of Chicago Press, Chicago and London 2017.

PANZAC, Daniel. *La Peste Dans L’Empire Ottoman*, trans. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

PETER, Gran, *Islamic Roots of Capitalism: Egypt 1760-1840*, Syracuse University Press, New York 1998.

PIERRE PASTORET, Paul, “Rinderpest: A General Introduction” *Rinderpest and Peste des Petits Ruminants Virus Plagues of Large and Small Ruminants*, edited by Tom Barrett, Paul-Pierre Pastoret and William Taylor, Elsevier Press, United Kingdom 2006, pp. 1-12.

SANKARAN, Neeraja, Robin A. Weiss, “Viruses: Impact on Science and Society” *Encyclopedia of Virology*, edited by Dennis Bamford and Mark Zuckerman, Elsevier Press, Cambridge 2021, pp. 671-680.

SERT, Özlem. “Environmental History of Rice Plantations in the Early Modern Ottoman Empire Between the 15th and 19th Centuries and Its Potential for Climate Research”, *Journal of Environmental Geography*, vol.14 no.1-2, 2021 pp.1-14.

SHAW, J. Stanford. *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century, The Nizamname-i Mısır of Cezzar Ahmed Pasha*, Harvard University Press, Cambridge 1962.

SHAW, J. Stanford, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1798*, Princeton University Press, Princeton 1962.

Statistique D’el Egypte. Alexandrie, 1870.

VALLAT, Bernard, “Foreword”, *Rinderpest and Peste des Petits Ruminants Virus Plagues of Large and Small Ruminants*, edited by Tom Barrett, Paul-Pierre Pastoret and William Taylor, Elsevier, United Kingdom 2006.

VARLIK, Nükhet, *Plague and Empire in The Early Modern Mediterranean World The Ottoman Experience 1547-1600*, Cambridge University Press, Cambridge 2015.

WOAH (World Organization For Animal Health) “Rinderpest”, accessed January 20, 2024, <https://www.woah.org/en/disease/rinderpest/> .

WOHLSEIN, Peter, Jeremiah Saliki, “Rinderpest and Peste des Petits Ruminants the Diseases: Clinical Signs and Pathology”, *Rinderpest and Peste des Petits Ruminants Virus Plagues of Large and Small Ruminants*, edited by Tom Barrett, Paul-Pierre Pastoret and William Taylor, Elsevier Press, United Kingdom 2006, pp. 68-85.

YILMA, Tilahun, “A Modern Vaccine for an Ancient Plague: Rinderpest”, *Nature biotechnology* 8 (1990): 1007-1009.

TARİH TETKİKLERİ DERGİSİ

JOURNAL OF HISTORICAL STUDIES

Cilt/Vol.: 3-Sayı/Issue: 5
Haziran 2025/June 2025

Başvuru/Submitted: 29 Nisan 2025/29 April 2025
Kabul/accepted: 16 Haziran 2025/16 June 2025

<https://tarihtetkikleri.com>

DOI Number: 10.5281/zenodo.15739305

Araştırma Makalesi/Research Article

Altı ayda bir yayınlanan hakemli, tarih dergisi
A refereed history journal published every six months

Tipu Sultan'ın Kaplanı: İngilizlerin Hindistan'daki Sömürgeciliğine Karşı Tarihsel Bir Sembolizm Örneği

Onur C. ŞAHNA*

Adnan KORGAN**

Özet

Bilindiği üzere Hindistan'ın sömürülmesi, malî bakımdan İngiltere'yi süper güç yapmıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan üzerindeki sömürgecilik mücadelesinde Fransa'yı büyük ölçüde bertaraf eden İngiltere'nin önündeki en önemli engel, Tipu Sultan'ın (hük. 1782-1799) yönetimindeki Meysur Sultanlığı olmuştur. İngiltere ve Meysur arasında yaşanan yaklaşık yarım yüzyıllık mücadelede, psikolojik savaşın her türlü unsuru iki güç tarafından da kullanılmıştır. Bu psikolojik savaşın en ilgi çekici nesnesi, "Tipu Sultan'ın Kaplanı" adıyla bilinen otomattır. Bu çalışmada söz konusu otomat, İngiliz sömürgeciliğine direnişin sembolik bir örneği olması bakımından incelenmiştir. Bu bağlamda Hindistan'daki İngiliz varlığının tarihsel arka planı ve Tipu Sultan'ın biyografisi hakkında bilgi verilerek, otomatın üretim amacına ve çalışma ilkelerine ilişkin bir varsayım ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tipu Sultan, Kaplan, Otomat, Meysur, Doğu Hindistan Şirketi, Hector Munro.

Tipu Sultan's Tiger: A Historical Example of Symbolism Against British Colonialism in India

Abstract

As is known, the exploitation of India made England a superpower in financial terms. In the latter half of the 18th century, the most significant obstacle encountered by England, which largely eliminated France in the colonial race over India, was the Kingdom of Mysore ruled by Tipu Sultan (r. 1782-1799). During the nearly half-century-long conflict between England and Mysore, all kinds of psychological warfare elements were used by both powers. The most prominent object of this psychological warfare is the automaton which is known as "Tipu Sultan's Tiger". In this study, the

* Lisans Mezunu, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara/Türkiye, ocsahna@gmail.com, ORCID:0009-0008-8093-2874.

** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Yakınçağ Tarihi, Ankara/Türkiye, adnankorgan@gmail.com, ORCID:0000-0002-3477-7032.

-Dergimizde yayımlanan makaleler, Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası (CC BY 4.0) ile lisanslanmıştır.

-This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License

-Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

-Funding: The author has reported that this study received no financial support

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Peer Review: External, double-blind

Atıf/Cite: Onur C. Şahna, Adnan Korgan, "Tipu Sultan'ın Kaplanı: İngilizlerin Hindistan'daki Sömürgeciliğine Karşı Tarihsel Bir Sembolizm Örneği", *Tarih Tetkikleri Dergisi*, 3/5 (2025), 30-56.

automaton in question is examined in terms of being a symbolic example of resistance against British colonialism. In this context, the historical background of the British presence in India and the information regarding the biography of Tipu Sultan are provided, which is followed by a hypothesis presented regarding the purpose of the automaton's creation and the principles underlying its operation.

Key words: Tipu Sultan, Tiger, Automaton, Mysore, East India Company, Hector Munro.

1. Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliğinin Arka Planı

İnsanlık tarihi boyunca Hindistan¹, verimli doğası nedeniyle birçok kültür için cazibe merkezi olmuştur. Coğrafi keşifler ile Batı dünyasının Hindistan'ı sömürgeleştirmesinden çok önce Büyük İskender (hük. M.ö. 336-323), Türkler ve Moğollar bu toprakları ele geçirmek için askerî faaliyetlerde bulunmuşlardır².

Coğrafi keşiflerle sömürgecilik hareketi küresel boyut kazanmıştır. İlk olarak 1498 yılında Portekizlilerin, ardından 1595 yılında Hollandalıların Ümit Burnu'nu geçerek Hindistan'a ulaşmaları ve bu yolla zenginleşmiş olmaları, İngilizlerin dikkatini de bu yöne çekmiştir³. 1599 yılında birçok İngiliz tüccarın bir araya gelmesiyle 101 hisseli bir şirket oluşturulmuştur. Bu tüccarların İngiliz hükümetine kendilerini kabul ettirip, Hindistan'da ticaret yapma hakkı için resmî izin almalarıyla "Doğu Hindistan Şirketi" 31 Aralık 1600 tarihinde kurulmuştur. İngiliz Hükümeti'nce şirkete "Doğu Hindistan ile ticaret yapmakla yetkili Londra Tüccar Şirketi" ve yöneticisine de "Hindistan Valisi" unvanı verilmiştir. Verilen resmî yetki 15 yıla sınırlandırılmıştır. Şayet şirketin faaliyetleri İngiliz Devleti'nin çıkarlarıyla ters düşerse, imtiyaz feshedilebilir veya mevcut duruma göre bir 15 yıl daha uzatılabilirdi⁴.

Doğu Hindistan Şirketi, ticarî olarak ilk seferini Batı dünyasınca Hindistan'ın bir parçası kabul edilen Malezya ve Endonezya'ya yapmıştır. Bu sefer, hem şirket hem de İngiliz Hükümeti için oldukça kârlı geçmiştir. Bu nedenle şirket, Hindistan anakarasında ticaret yapma olanaklarını araştırmaya başlamıştır. Bu doğrultuda 1612 yılında Bâbürlülerden, Hindistan'ın batısındaki Gucerât bölgesinin önemli liman şehri Süret'te ticaret yapma hakkını da almıştır⁵. Ancak Portekizliler, Hindistan'da İngilizlerin bu denli nüfuz kazanmasına şiddetle karşı çıkmışlardır. Portekizlilerin tüm engelleme çabalarına rağmen İngilizler, Bâbürlü hükümdarı Cihangir'den (hük. 1605-1627) Süret şehrinde bir fabrika kurma iznini de

¹ Asya kıtasının güneyinde yer alan Hindistan, kıtadan Himalaya Sıra Dağları ile ayrılmış ve adını verdiği Hint Okyanusu'na kıyı bir alt kıtadır. Alt kıta, günümüz Hindistan'ından daha geniş bir coğrafya üzerinde Pakistan, Nepal, Bhutan, Bangladeş ve Sri Lanka'yı da içine almaktadır (Hindistan alt kıtasının coğrafi kapsamını gösteren harita için bkz; Gordon Johnson, *Cultural Atlas of India: India, Pakistan, Nepal, Bhutan, Bangladesh & Sri Lanka*, Facts On File, Inc., New York 1996, s. 15).

² Hindistan'ın coğrafi verimliliği hakkında bkz; Johnson, *Cultural Atlas of India...*, s. 22-35. Büyük İskender'in Hindistan seferi için bkz; Yalçın Kayalı, *Antik Dönem Hindistan Tarihi ve Kültürü*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2018, s. 83-86. Müslüman Türklerin Hindistan'daki fetih faaliyetleri için bkz; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara 2011, s. 34-42. Moğolların Hindistan'daki fetih faaliyetleri için bkz; André Wink, *Al-Hind The Making of the Indo-Islamic World. Vol. II: The Slave Kings and the Islamic Conquest 11th-13th Centuries*, Koninklijke Brill, Lieden, 1997, s. 208-209; Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 84.

³ Bilindiği gibi Avrupalıların Hindistan'a ulaşma çabaları Coğrafi Keşifler Çağı'nı başlatmıştır. Bu amaçla Afrika kıtasını dolanarak okyanus yoluyla Hindistan'a varmak için pek çok sefer düzenlenmiştir. En nihayetinde Portekizli kâşif Vasco da Gama (1460-1524) Afrika kıtasının güney ucundaki Ümit Burnu'nu aşarak Hindistan'a ulaşan ilk Avrupalı olmuştur. Bkz: E. M. J. C., "Vasco da Gama", Warren E. Preece vd. (ed.), *Encyclopaedia Britannica: A New Survey of Universal Knowledge, Volume 9: Extradition to Garrick*, William Benton Publisher, Fourteenth Edition, Chicago 1966, s. 1111a-b; Nazan Karakaş Özür, *Keşifler ve Coğrafya: 15. ve 16. Yüzyıl Keşifleri*, Yeditepe Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 2017, s. 124-130.

⁴ Ramkrishna Mukherjee, *The Rise and Fall of the East India Company*, Popular Prakashan, First Indian Edition, Bombay 1973, s. 65-66.

⁵ Azmi Özcan, "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 294.

almışlardır. Bunun üzerine Portekizliler 1620 yılında Doğu Hindistan Şirketi'ne savaş açmıştır. İngiliz Hükümeti'nce desteklenen ve kendi silahlı gücü de bulunan şirket, savaşta Portekizlileri yenilgiye uğratarak bölgede kalıcılığını sağlamıştır. Bu savaşın ardından Portekizliler, İngilizler için herhangi bir tehdit üretemeyecek hale gelmiştir. Şirket bu olaydan sonra özellikle dokuma kumaş alanında bölge ticaretinde önemli bir güce dönüşmüştür⁶.

Esasında Avrupalı Devletler, Hindistan'da güçlü bir imparatorluğun mevcudiyetinden dolayı sömürgeleştirme politikası güdememişlerdir. Bunun yerine barışçıl yöntemler kullanarak Hindistan ile çeşitli ticaret mallarının alım ve satım işlerini gerçekleştirmişlerdir. Ancak Bâbürek hükümdarı Evrengzib'in (hük. 1658-1707) ölümüyle birlikte imparatorluğunun özerk küçük devletlere parçalanması güç boşluğu yaratmıştır. Hatta bu durumdan yararlanan Sihler⁷, Kuzeybatı Hindistan'da 1849 yılına kadar yaşayacak olan yeni bir devlet dahi kurabilmişlerdir. Böylece pek çok yeni devletin rekabet ettiği Hindistan, Avrupalılar tarafından sömürgeleştirilebilecek kadar zayıf görülmeye başlanmıştır⁸.

İngilizlerin ardından Fransızlar da Hindistan ile ilgilenmeye başlamıştır. Hatta Fransızlar bundan dolayı 1664 yılında İngilizlere benzer biçimde "Fransız Doğu Hindistan Şirketi" ismiyle bir şirket de kurmuştur. Ancak Hindistan üzerinde bu iki Avrupalı devletin ticarî rekabeti, Bâbürek hükümdarı Evrengzib'in ölümü sonrası ortaya çıkan güç boşluğu nedeniyle bir yüzyıl kadar sürecek olan askerî bir çatışmaya dönüşmüştür⁹. İngiltere ve Fransa'nın içine girdiği sömürge yarışı, "Yedi Yıl Savaşı" (1756-1763) olarak bilinen küresel çaptaki mücadeleyle doruk noktasına ulaşmıştır. Bu mücadele sonucunda İngilizler, pek çok küresel kazanç elde etmekle birlikte Hindistan'daki Fransız nüfuzunu büyük ölçüde ortadan kaldırmışlardır¹⁰. Akabinde Hindistan'daki emellerinin önünde tek engel olarak gördükleri Meysur Sultanlığı'nı hedef almışlardır.

2. Tipu Sultan'ın Biyografisi

Tipu Sultan'ın ataları Peştun kökenli Lodi Hanedanı mensuplarıdır¹¹. Hanedan, 1526 yılında gerçekleşen Panipat Muharebesi'nde Muhammed Bâbürek Han (hük. 1526-1530) tarafından yenilgiye uğratılana kadar Delhi bölgesinde hüküm sürmüştür¹². Bu savaş sonrasında Lodiler, Bâbürek Hanlığı'nın baskısıyla Hindistan'ın güneyindeki Meysur bölgesine çekilmiştir. Hanedan mensuplarından Haydar Ali (1720-1782), Meysur'daki Hindu Racalığı'nın ordusunda önemli bir kumandan haline gelmiştir. Bu sayede Haydar Ali, 1746'dan beri İngilizlerle iyi ilişkiler içinde bulunan Meysur Racalığı'nın yönetimini

⁶ Burton Stein, *A History of India*, Wiley-Blackwell, Second Edition, Malaysia 2010, s. 200.

⁷ Sihizm, Hindistan'ın geleneksel dini olan Hinduizm'deki katı kast sistemine ve ritüellere tıpkı Budizm gibi karşı çıkan bir dindir. Dinin kurucusu Nānak, 15. yüzyılda yaşamış olup ilahi vahye sahip olduğu iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Sihizm, başta İslâm olmak üzere Hindistan'daki diğer dinlerle rekabet içine girmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz; C. E. Bosworth, "Sikhs", C. E. Bosworth vd. (ed.), *The Encyclopaedia of Islam: New Edition, Prepared by A Number of Leading Orientalists, Vol IX: San-Sze*, Koninklijke Brill, Lieden 1997, s. 576b-582a.

⁸ John Morris Roberts, *History of the World*, Oxford University Press, Eighth Edition, New York 1993, s. 507.

⁹ Bkz; Roberts, *History of the World*, s. 351.

¹⁰ Bkz; Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, Unwin Hyman, Reprinted, London, 1988, s. 111-115; John J. Butt, *The Greenwood Dictionary of World History*, Greenwood Press, London, 2006, s. 301-302; John Merriman, *A History of Modern Europe: From the Renaissance to the Present*, W. W. Norton & Company, Third Edition, New York 2010, s. 396-401.

¹¹ Lewin B. Bowring, *Haidar Ali and Tipu Sultan and the Struggle with the Musalman Powers of the South*, Clarendon Press, Oxford 1899, s. 10, 12, dn. 1.

¹² Abdul Halim, *History of the Lodi Sultans of Delhi and Agra*, Idarah-i Adabiyat-i Delli, Delhi 2009, s. 184-191.

Fransızlardan aldığı yardımla ele geçirmiştir. Ardından 1760 yılında kendi sultanlığını kurmuş¹³ ve İngilizleri Hindistan'dan atmayı nihai amaç edinmiştir¹⁴.

Asıl adı Feth Ali olan Tipu Sultan ise, Haydar Ali'nin oğlu olup 1750 (hicri 1163) yılında dünyaya gelmiştir. Aynı zamanda Meysur'daki yeni sultanlığın teminatı da olan şehzade, en iyi biçimde eğitilerek hükümdarlığa hazırlanmıştır. Bu eğitimle Arapça, Farsça ve Urduca dillerini öğrenmiştir¹⁵. Bunun yanı sıra hizmetindeki 2000 cilt kitaba ev sahipliği yapan teleskoplu ve optik camlarla süslü zengin kütüphane vasıtasıyla tarih, mühendislik, coğrafya, askerlik sanatı vb. dallarda geniş bir bilgi edinmesini sağlayan okumalar yapmıştır¹⁶. Bu okumaların yanı sıra babası tarafından tayin edilen mahir eğitmenlerden askerlik sanatı için binicilik, atıcılık ve kılıç kullanma dersleri de almıştır¹⁷.

Tipu Sultan, gençlik yıllarından itibaren mühendisliğe meraklı olduğundan roketler başta olmak üzere top, tüfek gibi askerî mekaniğin çeşitli dallarıyla ilgilenmiştir. Nitekim hükümdarlığı boyunca Meysur'u Hindistan'ın en gelişmiş silah sanayisine sahip kılmıştır. Özellikle babası Haydar Ali zamanında kullanılan roketleri 1790'larda geliştirerek, dünya harp tarihindeki ilk metal aksamı ve katı yakıtlı roketin icat edilmesini sağlamıştır. Böylece Hindistan'daki İngiliz yayılcılığına karşı ciddi direniş sergileyebilecek bir ordu teşkilatlandırabilmiştir¹⁸. Tipu Sultan'ın diğer Hindistan devletlerinden farklı olarak disiplinli ve iyi eğitilmiş 110 bin kişilik düzenli ordusu, Avrupa'daki her türlü yeniliği bünyesine uyarlamıştır. Hatta ordunun subay eğitimi için askerî taktik, manevra, teşkilatlanma ve savaşma bilgilerini içeren kitaplar bastırmıştır¹⁹.

Tipu Sultan ilk askerî deneyimini, babası Haydar Ali'nin 1767-1782 yılları arasında İngilizlere karşı verdiği muharebelere şehzade sıfatıyla katılarak kazanmıştır²⁰. Özellikle 1780 yılındaki Pollilur Muharebesi'nde İngilizler şehzade Tipu tarafından ağır bir şekilde yenilmiş ve Doğu Hindistan Şirketi işgal subayı Yarbey William Baillie esir alınmıştır²¹. İşgal kuvvetleri komutanlarından General Sir Hector Munro (1726-1805)²² ise geri çekilerek mutlak bir yenilgiden ve esaretten kurtulmuştur²³. Bu savaşa katılan ve gelecekte Hindistan'da sömürge yöneticiliği de yapacak olan Doğu Hindistan Şirketi subayı Thomas Munro'nun (1761-1827) konuya ilişkin mektubuna göre, Yarbey Baillie'nin esir alınması

¹³ Ahmet Taşağıl, "Haydar Ali Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 25-26; Azmi Özcan, "Meysûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, s. 510-511.

¹⁴ Alexander John Arbuthnot, *Major-General Sir Thomas Munro: Bart., K.C.B. Governor of Madras, A Memoir*, Kegan Paul, Trench & Co., London 1889, s. 4.

¹⁵ Mohibbul Hasan Khan, *History of Tipu Sultan*, The Bibliophile Ltd., Calcutta, Dacca, 1951, s. 10; Azmi Özcan, "Tîpû Sultan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 192.

¹⁶ Johnson, *Cultural Atlas of India...*, s. 142; Narasingha P. Sil, "Tipu Sultan in History Revisionism Revised", *SAGE Open*, April-June, 2013, s. 1. Tipu Sultan'ın kütüphanesinde Türkçe kitaplar da bulunmaktaydı. Bu kütüphanenin içeriği hakkında, konularına ve dillerine göre tasnifli ilk yayın Stewart tarafından yapılmıştır (Charles Stewart, *A Descriptive Catalogue of the Oriental Library of the Late Tippoo Sultan of Mysore: To which are Prefixed Memoirs of Hyder Aly Khan and His Son Tippoo Sultan*, Cambridge University Press, London 1809, s. v, 184).

¹⁷ Khan, *History of Tipu Sultan*, s. 10;

¹⁸ Mahmood Khan Mahmood, *Kingdom of Hyder Ali and Tipu Sultan: Translated from Sultanat e Khudadad*, (çev. ve haz. Anwar Haroon), Xlibris Corporation, USA, 2013, s. 297-298. Meysur ordusunda roket ateşleyen asker betimlemesi için ayrıca bkz; Susan Stronge, "Tipu's Tiger", Tristram Hunt (ed.), *The Lives of Objects*, Victoria and Albert Museum, London 2020, s. 71, şek. II.

¹⁹ Arbuthnot, *Major-General Sir Thomas Munro...*, s. 14.

²⁰ Özcan, "Tîpû Sultan", s. 192.

²¹ Constance E. Parsons, *Seringapatam*, Humphrey Milford & Oxford University Press, London 1931, s. 105-110.

²² General Sir Hector Munro, İskoç kökenli İngiliz asker ve politikacıdır. Mensup olduğu Munro Klanı'nın kökeni, 15. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Biyografisi için ayrıca bkz; H. Manners Chichester, "Sir Hector Munro", Sidney Lee (ed.), *Dictionary of National Biography*, Vol. XXXIX. Morehead-Myles, Macmillan and Co., New York 1894, s. 305b-307b.

²³ William John Wilson, *History of the Madras Army, Volume II*, Govt. Press, Madras, 1882, s. 5-11; Arbuthnot, *Major-General Sir Thomas Munro...*, s. 8; Chichester, "Sir Hector Munro", s. 306b; Pradeep P. Barua, *The State at War in South Asia*, Universty of Nebraska Press, Lincoln, 2005, s. 79-80; M. S. Naravane, *Battles of the Honourable East India Company: Making of the Raj*, APH Publishing, New Delhi 2006, s. 173-175.

İngilizlerin Hindistan'da aldıkları en ağır darbe olmuştur. Ayrıca İngiliz ordusundaki subayların bu hezimetten General Hector Munro'yu sorumlu tuttuklarını da yazmıştır²⁴. Nitekim Baillie'nin esaret altındayken ölmesi, İngiltere'de histerik bir öfkeyle karşılanmıştır²⁵. Ancak bu zaferden bir yıl sonra Haydar Ali Sultan, General Sir Eyre Coote'un (1726-1783) komuta ettiği ve General Sir Hector Munro'nun emrindeki birlikle katıldığı Porto Novo (Parangipettai) Muharebesi'nde İngilizlere yenilmiştir²⁶.

Tipu Sultan bu mücadele ortamında 1782 yılında babasının ölmesi üzerine tahta çıkar çıkmaz kendisini ordusunun başında İngilizlerle savaşırken bulmuştur²⁷. İki yıllık bir mücadelenin ardından İngilizleri yenmiş ve onların Mangalore Antlaşması ile Meysur üzerindeki egemenlik iddialarını ertelemelerini sağlamıştır²⁸. Tipu Sultan, zaferini ölümsüzleştirmek için başkentindeki sarayının duvarlarına (Darya Daulat Duvar Resimleri) Yarbay William Baillie ve kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğrattığı 1780 tarihli Pollilur Muharebesi'ni resmettirmiştir. Bu resimlerde İngilizler, korku ve dehşet içinde Meysur askerlerinin, atlılarının ve fillerinin ayakları altında can verirken gösterildiği gibi Yarbay Baillie ise endişe ve kaygı içinde resmedilmiştir²⁹.

Tipu Sultan, elde ettiği galibiyeti sağlama almak ve devamlı bir baskıya dönüşmüş olan İngiliz yayılmacılığına bir son verebilmek için Osmanlı Devleti ve Fransa ile diplomatik ilişkilerden medet ummuştur³⁰. Bu bağlamda 1786 yılında Basra-Bağdat yolu üzerinden İstanbul'a bir elçilik heyeti göndermiştir. Heyet, Osmanlı sultanı ve İslâm halifesi I. Abdülhamid'den (hük. 1774-1789) İngilizlere karşı askerî yardım, ticarî ortaklık ve hilafet beratı talep etmiştir. Aynı zamanda Tipu Sultan'ın İslâm halifesine hitaben kaleme aldığı bir mektubu da sunmuştur. Mektupta; İngilizlerin İslâm düşmanı olduğunu, Hindistan'da Müslümanlara zulmederek halkı zorla Hristiyanlaştırdıklarını, kendisinin cihat faaliyeti yürüttüğünü ve buna devam edebilmesi için askere, mühimmata ve daha da önemlisi hilafet beratına ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Osmanlı sultanı ise heyete her ne olursa olsun İngilizlerle barış halinde kalınmasını salık buyurmuştur. Osmanlıların bu tutumunda, o sırada Ruslarla savaş halinde olmaları (1787-1792 Türk-Rus Savaşı) ve bu nedenle İngilizlerle ilişkilerini bozmak istememeleri etkili olmuştur³¹.

Tipu Sultan'ın diplomatik heyeti aradığı yardımı bulamayınca Paris'e hareket etmiştir. Nitekim Haydar Ali zamanından beri Meysur Sultanlığı İngiliz tehdidine karşı Fransızlarla ittifak halinde olmuştur³². Hatta Tipu Sultan'ın, ordusunu eğiten ve askerî konularda danışmanlık hizmeti veren Fransız Yarbay Russel'e "İngilizleri Hindistan'dan kovmak istediğini ve Fransızlarla kalıcı bir dostluk tesis etmeyi amaçladığını" söylediği bilinmektedir³³. Bu ilişkilere dayanarak Paris'e giden heyet, 1789 Devrimi nedeniyle kargaşa içinde bulunan Fransa'dan beklediği yardımı alamamıştır³⁴. Ancak İngilizler, heyet

²⁴ Arbuthnot, *Major-General Sir Thomas Munro...*, s. 10-11.

²⁵ Mildred Archer, *India and British Portraiture 1770-1825*, Sotheby Parke Bernet, London, 1979, s. 420. Baillie'nin esaret süreci hakkında ayrıca bkz; Alan Tritton, *Scotland and the Indian Empire: Politics, Scholarship and the Military in Making British India*, Bloomsbury Academic, London 2020, s. 11-12.

²⁶ John Henry Garstin, *Manual of the South Arcot District*, Lawrence Asylum Press, Madras, 1878, s. 149-154; George Bruce Malleson, *The Decisive Battles of India: from 1746 to 1849 Inclusive*, Reeves & Turner, New Edition, London 1914, s. 253-256.

²⁷ Taşağıl, "Haydar Ali Han", s. 26; Özcan, "Meysûr", s. 510.

²⁸ Mangalore Antlaşması'nın metni için bkz; George W. Forrest (ed.), *Selections from the Letters, Despatches, and Other State Papers Preserved in the Bombay Secretariat. Home Series, Vol. II*, Government Central Press, Bombay 1887, s. 314-316.

²⁹ Parsons, *Seringapatam*, s. 110-115. İlgili resimler, İngilizlerce Tipu Sultan'ın başkenti ele geçirildiğinde tahrip edilmiş ancak 1855 yılında İngiliz Hindistan Genel Valisi Lord Dalhousie tarafından 3 yıl süren bir çabayla onartılmıştır (N. S. Ramaswami, *Political History of Carnatic Under the Nawabs*, Abhinav Publications, New Delhi 1984, s. 235).

³⁰ Bu diplomatik ilişkiler hakkında yapılmış bir değerlendirme için bkz; İrfan Habib (ed.), *State and Diplomacy under Tipu Sultan: Documents and Essays*, Indian History Congress & Tulica Publication, New Delhi 2001, s. xi-xix.

³¹ Özcan, "Meysûr", s. 510; Özcan, "Tîpû Sultan", s. 192-193.

³² Taşağıl, "Haydar Ali Han", s. 25-26; Özcan, "Meysûr", s. 510; Özcan, "Tîpû Sultan", s. 192-193.

³³ Jean Marie Lafont (çev.), "The 'Mémoires' of Lieutenant-Colonel Russel concerning Mysore: In the service Historique de l'Armée de Terre, Château de Vincennes, Paris", Habib (ed.), *State and Diplomacy under Tipu Sultan...*, s. 99.

³⁴ Estefania Wenger, *Tipu Sultan: A Biography*, Vij Books India Pvt Ltd, India 2017, s. 10-11.

İstanbul ve Paris'te faaliyet yürütürken, Maratalar³⁵ ve Haydarâbâd Nizamı'ndan³⁶ aldıkları yerel destek ile 1790-1792 tarihleri arasında tekrardan Tipu Sultan'a saldırmıştır³⁷. Yaşanan savaş sonucunda Meysur Sultanlığı yenilmiş ve topraklarının ciddi bir bölümünü Srirangapatam (Seringapatam) Antlaşması ile kaybetmiştir³⁸. İngilizler, Tipu Sultan'ın antlaşmaya uymasını temin etmek için iki oğlunu da rehin almıştır³⁹.

Bu yenilgiye rağmen Tipu Sultan, ısrarla İngilizlerin en büyük küresel rakibi olan Fransa ile ittifak kurma çabasını sürdürmüştür. Bir yandan da Osmanlılara ve Dürranılar'ın hükümdarı Zaman Şah'a (hük. 1793-1801)⁴⁰ başvurarak "kâfirlere" karşı destek talebinde bulunmuştur⁴¹. İngilizler de karşı hamlede bulunarak Osmanlı sultanı III. Selim'e (hük. 1789-1807) başvurmuşlardır. Osmanlı sultanının İslâm halifesi sıfatını kullanarak, Tipu Sultan ile Fransızların işbirliğine engel olmasını istemişlerdir. Bunun üzerine III. Selim, Eylül 1798 tarihinde Tipu Sultan'a bir mektup göndermiştir. Bu mektupta; esas İslâm düşmanının Fransızlar olduğunu, İslâm topraklarının tamamını işgale niyetli olduklarını, bunun kanıtının da Osmanlı mülkü olan Mısır'ı şu an işgal etmelerinde görülebileceğini ve bu nedenlerle kendilerine güvenilmemesi gerektiğini ve ayrıca İngilizlerle yaşanan sıkıntıda Meysur Sultanlığı için arabuluculuk yapabileceğini söylemiştir⁴².

Tipu Sultan söz konusu beyhude diplomatik çabalarla sultanlığını kurtarmaya çalışırken, İngilizler Hindistan'da mutlak bir egemenlik kurabilmenin Meysur Sultanlığı'nı yıkarak mümkün olacağını farkına varmışlardır. İngiliz işgal kuvvetleri komutanı Albay Arthur Wellesley (1769-1852), 1798 yılında tuttuğu hatıratında Doğu Hindistan Şirketi'nin Hindistan'daki askerî üstünlüğüne gölge düşürebilecek her türlü yerel gücün bir şekilde yok edilmesi gerektiğini, bu nedenle Meysur Sultanlığı'nın ve onu destekleyen Fransızların öncelikli hedef olduğunu yazmıştır⁴³. Hatta Şirket'in Genel Valisi General Charles Cornwallis (1738-1805), Tipu Sultan'ı ve devletini Hindistan'daki İngiliz emellerinin önündeki en büyük engel olarak görmüştür⁴⁴.

İngilizler, Tipu Sultan'ı tümüyle tasfiye edecek olan son harekâta girişmeden önce yerel işbirlikçiler devşirmek ve Avrupa kamuoyunda taraftar toplayabilmek için sistemli bir psikolojik savaş başlatmışlardır. Böylece Tipu Sultan'ı Meysur'daki Hristiyan ve Hindu nüfusuna yönelik sebepsizce eziyet

³⁵ Maratalar, Batı ve Orta Hindistan'da Hint-Avrupa dili konuşan Hinduizm dinine mensup yerel bir halktır. 17. yüzyılda Sivaji önderliğinde Müslüman Bâbü Hanlığı'na karşı dinî gerekçelerle ayaklanan Maratalar, 1739 yılında imparatorluk haline gelmiş olsalar da 1818 tarihinde Arthur Wellesley komutasındaki İngiliz güçlerince siyasî varlıklarına son verilmiştir (M. MA., "Maratha", Warren E. Preece vd. (ed.), *Encyclopaedia Britannica: A New Survey of Universal Knowledge, Volume 14: Lighting to Maximilian*, William Benton Publisher, Fourteenth Edition, Chicago 1966, s. 843b-844a).

³⁶ Haydarâbâd Nizamı (1724-1948) Dekken Sübedarlığı adıyla Bâbü Hanlığı'na bağlı bir eyaletken, son eyalet valisi Kılıç Han'ın (hük. 1724-1748), Sultan Evrengzib'in ölümü sonrasında oluşan güç boşluğundan yararlanması sonucunda kurulmuştur (Azmi Özcan, "Haydarâbâd Nizamı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 32).

³⁷ Özcan, "Meysûr", s. 510.

³⁸ Arbuthnot, *Major-General Sir Thomas Munro...*, s. 18.

³⁹ Arbuthnot, *Major-General Sir Thomas Munro...*, s. 9; C. Lestock Reid, *Commerce and Conquest: The Story of the Honourable East India Company*, C. & J. Temple Limited, London, 1947, s. 145. Tipu Sultan'ın iki oğlunun esir alınmasını resmeden dönem tablosu için bkz; Archer, *India and British Portraiture 1770-1825*, s. 408, şek. 325.

⁴⁰ Afganistan coğrafyasında 18. yüzyılın ortasında kurulmuş olan Peştun kökenli Dürranî hanedanının son hükümdarıdır. Afganistan'da Dürranî devri ve Zaman Şah için ayrıca bkz; George Bruce Malleson, *History of Afghanistan, from the Earliest Period to the Outbreak of the War of 1878*, W. H. Allen & Co., London, 1878, s. 267-347; Mehmet Saray, "Afganistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 405-406.

⁴¹ Arbuthnot, *Major-General Sir Thomas Munro...*, s. 41.

⁴² Özcan, "Tîpû Sultan", s. 193.

⁴³ Stephen Peter Rosen, *Societies and Military Power: India and Its Armies*, Cornell University Press, London 1996, s. 184.

⁴⁴ Kate Brittlebank, *Tiger: The Life of Tipu Sultan*, Juggernaut Books, First Published, New Delhi 2016, s. 66.

ve katliam yapan doğulu bir tiran şeklinde göstermişlerdir⁴⁵. Hâlbuki Haydar Ali Sultan, ölümünden iki ay önce şehzadesi Tipu'ya Meysur'un Hindu ve Müslüman tebaasına karşı eşit davranmasını öğütleyen bir vasiyeti bırakmıştır. Tipu Sultan da babasının vasiyetine uygun bir hükümdarlık sergilemiştir⁴⁶. Keza Tipu ve babası Haydar Ali'ye karşı savaşan İngiliz subayı Thomas Munro'ya göre, Meysur Sultanlığı adalet ve liyakati esas alan sağlam yapısıyla tebaasına karşı adil davranmıştır⁴⁷. Tipu, taşıdığı *Sultan-ı Âdil* sıfatı gereği pek çok Hindu tapınağının onarım ve inşa faaliyetlerini üstlendiği gibi, bu tapınaklara cömertçe bağışlarda bulunmuştur. Hatta Purnaiya adlı bir Hindu'yu Vezîr-i Âzam atamıştır. Zaten makul bir hükümdar olarak Tipu Sultan'ın öncelikli hedefi, İngiliz istilasına karşı Hindistan'da güvenli bir ülke yaratmak olmuştur. Tipu Sultan'ın devletine tabi bazı Hindu ve Hristiyanlara karşı aldığı tedbirler ve uyguladığı cezalar ise herhangi bir dinî önyargıdan veya ayrımcılıktan kaynaklanmamıştır. Bu yaptırımların, tümüyle İngilizlerle işbirliği yapmak gibi siyasî nedenlerle uygulandığı tarihî belgeler ışığında açıkça anlaşılmaktadır. Buna karşın söz konusu münferit tasarruflar, İngilizlerce Tipu Sultan aleyhine yürütecekleri psikolojik savaş kampanyası için malzeme yapılmıştır⁴⁸. Benzer biçimde Tipu Sultan'ın Fransızlarla ilişkileri göz önüne alındığında Srirangapatam'da "özgürlük ağacı" diktirdiğine, Meysur'da Jakoben Kulübü açtığına ve kendisini "yurttaş Tipu" ilan ettiğine dair aktarılan bilgilerin⁴⁹ de İngiliz propagandası olduğu anlaşılmıştır. Bu yolla İngilizler, Tipu Sultan'a karşı yürüttükleri psikolojik savaşta Fransız Devrimi aleyhtarı Avrupa kamuoyunu yanlarına çekmeye çalışmışlardır⁵⁰. Bu psikolojik savaşın arka planını anlamak için devrin önde gelen İngiliz bürokratlarından Thomas Macaulay'ın (1800-1859) fikirlerine bakılabilir. Macaulay'ın kaleme aldığı yazıda; İngilizler ahlak ve medeniyet bakımından dünyadaki en üstün millet kabul edilmişken, onları diğer Avrupalılar ve peşi sıra Asyalılar takip etmiştir. Asyalılar arasında ise ahlak ve medeniyet bakımından Tipu Sultan ve Meysurlular en aşağı seviyede sayılmıştır⁵¹. Bu düşünce biçimi dikkate alındığında İngilizlerin yürüttükleri psikolojik savaşta kendilerini ahlaken neden haklı gördükleri daha iyi anlaşılabilir.

En nihayetinde İngilizler, Tipu Sultan'a son darbeyi vurabilmek için yerel işbirlikçilerden müteşekkil büyük bir ordu tertip etmişlerdir. Ordunun başına Albay Arthur Wellesley getirilmiştir. Wellesley, 1799 yılının Şubat ayı başlarında Dördüncü İngiliz-Meysur Savaşı'nı başlatmıştır. Savaş, her iki kuvvet arasında yaşanan pek çok muharebe sonrasında başkent Srirangapatam'ın İngilizler ve müttefikleri tarafından kuşatılmasıyla Meysur Sultanlığı'nın aleyhine dönmüştür. Nitekim İngilizler, Tipu Sultan'ın bazı komutan ve hükümet yetkililerini savaş öncesinde rüşvet vererek satın almıştır. Bu sayede istihbarat üstünlüğü elde ettikleri gibi Tipu Sultan'ın harp kararlarını da yanlış yönlendirebilmişlerdir. Aynı zamanda kuşatılan kent surları içeriden zayıflatılmıştır. İngilizlerin açılan bu gediklerden 4 Mayıs 1799 tarihinde içeri sızması sonucunda Tipu Sultan yenilgiye uğratılmıştır⁵². Savaşın kaybedileceği anlaşıncı, Tipu

⁴⁵ Bkz; Narasingha P. Sil, "Tipu Sultan in History Revisionism Revised", s. 5-8; Magdalena Guziejko, "Revising The Tiger. The case of the instrument of Tipu Sultan in the Victoria and Albert Museum and the discussion on contested heritage", *Art of the Orient*, Volume XI, No 1, 2022, s. 158.

⁴⁶ J. Jemi Merlin Rani, "The Religious Legacy of Tipu Sultan", *Journal of Humanities and Social Science*, Volume XXIII, No 4, 2018, s. 85.

⁴⁷ Arbuthnot, *Major-General Sir Thomas Munro...*, s. 14.

⁴⁸ Brittlebank, *Tiger: The Life of Tipu Sultan*, s. 85-106.

⁴⁹ William Dalrymple, *White Mughals: Love and Betrayal in Eighteenth-Century India*, Penguin Books India, New Delhi 2004, s. 101.

⁵⁰ Bkz; Jean Boutier, "Les 'lettres de créances' du corsaire Ripaud. Un 'club jacobin' à Srirangapatnam (Inde), mai-juin 1797", Jacques Weber (ed.), *Le monde créole: peuplement, sociétés et condition humaine, XVIIe-XXe siècles: mélanges offerts à Hubert Gerbeau*, Indes savantes, Paris 2005, ss. 31-44.

⁵¹ Rosen, *Societies and Military Power...*, s. 164.

⁵² Arbuthnot, *Major-General Sir Thomas Munro...*, s. 47; Denys M. Forrest, *Tiger of Mysore The Life and Death of Tipu Sultan*, R. and R. Clark Ltd., First Published, Edinburg, 1970, s. 277-291, 294-296; Pandit Sunderlal, *How India Lost Her Freedom*, Popular Prakashan, First Published, Bombay 1970, s. 163-167.

Sultan'a gizli geçitten kaçması ve yeni bir direniş örgütlemesi için şehirden ayrılması teklif edilince "İki yüzyıl koyun gibi yaşayacağıma, iki gün kaplan gibi yaşamayı yeğlerim" diyerek teklifi reddetmiştir⁵³.

İngiliz kaynaklarının aktardığına göre, Tipu Sultan elinde kılıcıyla sarayında çarpışarak can vermiştir. Tipu Sultan ve babası Haydar Ali'ye karşı yürütülen ve psikolojik savaşın tüm unsurlarını içeren 40 yıllık mücadelenin neticesinde şehri ele geçiren İngilizler ve yerli işbirlikçileri, Srirangapatam'ı 5 gün süreyle yağmalayarak tecavüz ve katliam gerçekleştirmişlerdir. Hatta bu yağma sırasında Tipu Sultan'ın ahşap üzeri altın kaplamalı ve mücevherlerle süslü meşhur tahtı, ganimet olarak pay edilmek amacıyla yağmacılar tarafından parçalanmıştır⁵⁴. İngilizler bu galibiyet sonrasında Meysur'da kendilerine bağlı olacak şekilde Hint Racialığı'nı tekrardan kurmuşlar⁵⁵ ve kazandıkları zaferin anısına savaş gazileri için, Meysur kaplanını alt eden İngiliz aslanı betimlemeli madalyalar bastırmışlardır⁵⁶.

Srirangapatam'da İngilizlerin ele geçirdiği 99 bin tüfek ve 424 bin mermi ile birlikte bulunan tophaneler, baruthaneler, dökümhaneler ve cephanelikler Tipu Sultan'ın askerî kudretini göstermesi bakımından önemlidir⁵⁷. Ancak İngilizler için bu konvansiyonel askerî kudrete el koymaktan daha da önemlisi, sırlarına vakıf olmak istedikleri yenilikçi bir teknoloji olan roketlerdi. İngilizler Meysur başkentindeki meşhur rokethanede 600 roket fırlatıcısına, 700 çalışır rokete ve 9 bin adet de yapım halindeki rokete el koymuşlardır. İngilizler, bu roketlerden ikisini günümüz Londra Kraliyet Topçuluk Müzesi'nde sergilemekle birlikte edindikleri bu teknolojiyi kopyalayarak 1801 yılında kendi roket programlarını başlatmışlardır⁵⁸.

3. Tipu Sultan'ın Kaplanı

Bilindiği üzere kaplan (*Panthera tigris*), bir zamanlar Hindistan da dâhil olmak üzere hemen hemen tüm Asya kıtasında yaşamış, besin zincirinin en üstündeki etçil ve yırtıcı bir memeli hayvandır⁵⁹. Kaplanın fizikî heybeti ve kuvveti, tarih boyunca insanların onu güç ve kahramanlıkla bağdaştırmasına, çeşitli simge ve motiflerde kullanılmasına neden olmuştur. Asya'da Hun, Çin, Moğol ve Hindistan kültürlerinde kaplan kutsallık atfedilen bir hayvan olarak mitlerde ve halk kültüründe yer aldığı gibi devlet simgelerinde de kullanılmıştır⁶⁰. Kaplanın halk kültüründeki önemi dikkate alındığında, Tipu Sultan'ın oturduğu tahttan,

⁵³ Alexander Beatson, *A View of the Origin and Conduct of the War with Tippoo Sultaun: Comprising a Narrative of the Operations of the Army Under the Command of Lieutenant-General George Harris, and of the Siege of Seringapatam*, G. and W. Nicol, London 1800, s. 153-154.

⁵⁴ Forrest, *Tiger of Mysore The Life and Death of Tipu Sultan*, s. 293; Sunderlal, *How India Lost Her Freedom*, s. 167.

⁵⁵ Arbuthnot, *Major-General Sir Thomas Munro...*, s. 48; Özcan, "Tîpû Sultan", s.193.

⁵⁶ Thomas Carter, *War Medals of the British Army, And How They Were Won*, Norie and Wilson, London, 1893, s. 15-17; Stronge, "Tipu's Tiger", s. 73, şek. II. Kaplanın Hindistan'daki İngiliz varlığına karşı taşıdığı sembolik anlam, 19. yüzyılın sportif bir "beyefendi" faaliyeti olan avcılıkta da kendini göstermiştir. İngilizler bu bağlamda yalnızca Bâbürlüler ve diğer yerel seçkinleri taklit etmek için değil, aynı zamanda Tipu Sultan ve onun gibi İngiliz egemenliğine karşı çıkanların akıbetini göstermek için de kaplan avlamışlardır (Joseph Sramek, "Face Him Like a Briton: Tiger Hunting, Imperialism, and British Masculinity in Colonial India, 1800-1875", *Victorian Studies*, Volume XLVIII, No 4, 2006, s. 661).

⁵⁷ Johnson, *Cultural Atlas of India...*, s. 143.

⁵⁸ Mahmood, *Kingdom of Hyder Ali and Tipu Sultan...*, s. 298. İngiliz roket programıyla geliştirilen roketlerin ABD ve Napolyon Fransa'sına karşı kullanımı için ayrıca bkz; Alfred W. Crosby, *Throwing Fire: Projectile Technology Through History*, Cambridge University Press, First published, Cambridge 2002, s. 134-135.

⁵⁹ W. C. Wozencraft, "Species *Panthera tigris*", Don E. Wilson, Dee Ann M. Reeder (ed.), *Mammal Species of the World: A Taxonomic and Geographic Reference*, Johns Hopkins University Press, Third Edition, Baltimore, 2005, s. 545-546. Ayrıca bkz; Andreas Wilting vd., "Planning tiger recovery: Understanding intraspecific variation for effective conservation", *Science Advances*, Volume XXVI, No 5, 2015, s. 1-13.

⁶⁰ Romila Thapar, "In Times Past", Valmik Thapar (ed.), *Tiger: The Ultimate Guide*, CDS Books, New Delhi, 2004, s. 156, 164; H. B. Werness, *The Continuum Encyclopedia of Animal Symbolism in World Art*, Continuum, New York 2007, s. 402-404; Bahaeddin

kullandığı silahlara varıncaya kadar kişisel eşyalarında, darp ettirdiği sikkelerde, bayraklarında, askerlerinin üniformasında ve sarayının süslemesinde bile kaplan motifini kullanmış olduğu görülmektedir⁶¹.

Tipu Sultan ve babası Haydar Ali Sultan'ın kişisel simge olarak kaplanı kullanması, Şii ve Fars kültür geleneğine dayandırılabilir. Bu gelenekte aslan için kullanılan “şir” sözcüğü, çoğu zaman bir diğer kedigil olan kaplanı da karşılamaktadır. Nitekim Tipu Sultan “Şir-i Meysur” (Meysur Kaplanı) unvanını kullanmıştır. Zaten Şii Ali kültünün Lodi hanedanı tarafından benimsendiği, Feth Ali (Tipu) ve Haydar Ali gibi kişi adlarından anlaşılabilir. Bunun yanı sıra hanedanın kurduğu seçkin askerî birliğe “Asadullah” (Allah'ın aslanı) ismini verdiği görülmektedir. “Allah'ın aslanı” ifadesinin ise İslâm dininde peygamberin damadı Ali'yi temsil ettiği bilinmektedir⁶². Bu bağlamda İngilizler için kaplanın, Hindistan'ın zapt edilemez ve korku duyulan doğasını temsil ettiği⁶³ düşünüldüğünde, Tipu Sultan'ın bağımsızlık ve direniş sembolü olarak kaplan figürüne verdiği önem daha iyi anlaşılabilir. Bunun en somut göstergesi Tipu Sultan'ın 1793 yılında⁶⁴ yaptırtmış olduğu otomatır. Söz konusu otomat ele alınmadan önce otomatlar hakkında kısaca bilgi vermek gerekmektedir.

Otomatlar, İlk Çağ'dan itibaren varlığı bilinen, çeşitli mekanizma veya zemberek sistemleri ile önceden belirlenmiş işlevleri kendi kendine yerine getirmek ve bu işi yaparken izleyicilere kendi istenciyle çalışıyormuş hissini vermek için tasarlanmış, daha çok insan veya hayvan görünümlü cihazlardır. Tarihte en meşhurları İskenderiyeli Heron (y. M.s. 10-70)⁶⁵ ve el-Cezerî (1136-1206)⁶⁶ tarafından yapılmış olan otomatlar, Rönesans ile Aydınlanma Çağı Avrupa'sında kitleleri etkileme ve eğlendirme amacıyla yaygınlık kazanmıştır⁶⁷.

Hindistan'da ise paleografik veriler ışığında, Sanskritçe *yantra* adı verilen otomatların M.ö. 3. yüzyıldan beri var olduğu bilinmektedir. Yantralar hakkında en kapsamlı bilgi, 11. yüzyılda Hindistan'da hüküm sürmüş Bhoja'nın (hük. 1010-1055) *Samarāṅgaṇasūtradhāra* adlı eserinde bulunmaktadır. Eserde, yantraların *sūtradhāra* adı verilen ustalar tarafından saray çevresi için daha çok eğlence ve günlük yaşamı

Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)*, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara 2010, s. 535-536.

⁶¹ John Robertson Henderson, *The Coins of Haidar Ali and Tipu Sultan*, Superintendent Government Press, Madras, 1921, s. 2-3, 7, 119; Johnson, *Cultural Atlas of India...*, s. 142; Kate Brittlebank, “Sakti and Barakat: The Power of Tipu's Tiger. An Examination of the Tiger Emblem of Tipu Sultan of Mysore”, *Modern Asian Studies*, Volume XXIX, No 2, 1995, s. 258-259.

⁶² Susan Stronge, *Tipu's Tiger*, Harry N. Abrams & Victoria and Albert Museum, London, 2009, s. 36-38; Stronge, “Tipu's Tiger”, s. 70. Bu değerlendirmenin ilk kez Hindistan'daki İngiliz sömürge yöneticisi ve subayı Alexander Beatson (1759-1830) tarafından Tipu devrinde yapıldığı görülmektedir (bkz; Beatson, *A View of the Origin and Conduct of the War with Tippoo Sultan...*, s. 155-156).

⁶³ Mildred Archer, *Tippoo's Tiger*, Museum Monograph No 10, Victoria and Albert Museum, H.M. Stationery Office, London 1959, s. 11.

⁶⁴ Otomatın üretim tarihi için Victoria ve Albert Müzesi web sayfasında 3.4.2018 tarihli erişimimiz sırasında “yaklaşık 1793” tarihi gösterilirken, 4.4.2025 tarihli erişimimiz sırasında “yaklaşık 1790” tarihi verildiği görülmüştür (<http://collections.vam.ac.uk/item/O61949/tippoos-tiger-mechanical-organ-unknown>, son erişim tarihi: 04.04.2025). Bununla birlikte Stronge, otomatı 1794 ile 1799 yılları arasına tarihlemiştir bkz; Stronge, “Tipu's Tiger”, s. 66.

⁶⁵ İlkçağ Batı dünyasındaki otomat yapma geleneği ve pratiği ile bu alanın en bilinen ismi İskenderiyeli Heron hakkında bkz; Colin A. Ronan, *The Cambridge Illustrated History of the World's Science*, Cambridge University Press, First Published, Cambridge 1983, s. 111-115.

⁶⁶ Ortaçağ İslâm dünyasında mühendislik bilgisi ve bilim Avrupa'dan daha ileri düzeydeydi. Buna konumuz bağlamında bir örnek vermek gerekirse, Abbasi halifesi Harun Reşid'in (hük. M.s. 786-809) Karolenj imparatoru Carolus Magnus'a (hük. M.s. 768-814) bir elçilik heyetiyle gönderdiği armağanlar arasında görenlerde hayranlık ve şaşkınlık uyandıran bir otomat da bulunmaktaydı (André Clot, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, (çev. Nedim Demirtaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 2007, s. 116, dn. 10, s. 273-274). İslâm dünyasında yaptığı otomatlarla ünlü el-Cezerî'nin örnek bir otomatı için ayrıca bkz; Fuat Sezgin, *Tanımayan Büyük Çağ: İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi'nden*, Timaş Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2016, s. 410-411.

⁶⁷ Özellikle Erken Modern Dönem'de Leonardo da Vinci'nin (1452-1519) geliştirdiği mekanik aletler ve otomatlar (bkz; Giorgio Stabile, “Bilimadamı Olarak Leonardo”, Umberto Eco (ed.), *16. Yüzyıl Rönesans Çağı*, (çev. Adnan Tonguç), Alfa Yayınları, İstanbul, 2019, s. 513-517) dikkat çekici olmakla birlikte otomatların Avrupa'da 18. yüzyılda halk nezdinde popüler hale geldiği görülmektedir. Örnek olarak Vaucanson'un 1737'de yaptığı ördek otomatı verilebilir (bkz; David M. Fryer, John C. Marshall, “The Motives of Jacques de Vaucanson”, *Technology and Culture*, Volume XX, No 2, 1979, s. 257).

kolaylaştırma amacıyla üretildiklerine değinilmiştir. Üretimlerinde başta ahşap olmak üzere deri, fildişi, metal vb. malzemelerin kullanıldığından ve usta-çırak ilişkisi içinde geleneksel olarak edinilen yapım bilgisinin ise uygulama, deneyim ve hayal gücüyle geliştirilebildiğinden söz edilmiştir. Eserde yantralarda hareketin mil, şaft ve çark gibi parçalardan oluşan mekanik düzeneklerle sağlandığı, ayrıca hava akışının çeşitli biçimlerde kontrol edilmesiyle de şarkı ve konuşma gibi sesler üretildiği belirtilmiştir. Böylece at, kuş, maymun, fil, insan gibi çeşitli şekillerde üretilen yantraların, hem dış görünüşlerinin zarafetiyle hem de icra ettikleri hareket ve sesle görenlerde hayret ve korku hissi uyandırdıklarından bahsedilmiştir⁶⁸.

Bu veriler ışığında Hindistan'da köklü bir otomat yapma geleneğinin olduğu anlaşılmaktadır. “Tipu Sultan'ın Kaplanı” adıyla bilinen ve yukarıda bahsedilmiş olan otomat, bugün İngiltere'nin Londra şehrindeki Victoria ve Albert Müzesi'nde 1879 yılından bu yana sergilenmektedir⁶⁹. Dış aksamı ahşaptan üretilmiş otomat, 178 cm boyu, 71 cm yüksekliği ve 61 cm eniyle neredeyse gerçek ölçekli olup temsili İngiliz askerinin vahşi bir kaplan tarafından boğazlanmasını canlandırmaktadır (bkz; Şekil 1). Otomatın iki ana bileşenini oluşturan İngiliz askeri ve kaplanın, ortalama kalınlığı 1 cm olan ahşaptan oyularak yapıldığı görülmektedir. Bu aksamın yapımında Hindistan'a özgü *jackwood* adıyla da bilinen *Artocarpus hirsutus* ağacı kullanılmıştır⁷⁰. Jackwood ağacı, fizikî kuvvetlere, böcek ve mantar gibi biyolojik etkilere karşı dayanıklı olmasının yanı sıra işlendiğinde göze hoş görünen bir dokuya da sahip olduğu⁷¹ için seçilmiş olmalıdır. Bu sayede eserin uzun süre yaşaması hedeflenmiş görülmektedir. Kaplanın içine yerleştirilmiş orgun üretiminde ise meşe, dişbudak ve gül ağacı tercih edilmiştir⁷². Ahşap malzeme fizikî, biyolojik ve fotooksidatif degradasyondan korunması ve dayanımının artırılması amacıyla⁷³ geleneksel olarak boyanıp ardından da cilalanmıştır⁷⁴.

Otomatın ana bileşeni olan asker, başında siyah zemin üzerine uçları sarı şeritli şapka, altında diz hizasında biten kısa pantolonu ve üzerindeyse geleneksel kırmızı renkli ceketiyle tipik bir Doğu Hindistan Şirketi askeri görünümünde olup (karşılaştırma için bkz; Şekil 6)⁷⁵ yerde sırt üstü yatmaktadır. Askerin sağ

⁶⁸ V. Raghavan, *Yantras or Mechanical Contrivances in Ancient India*, The Indian Institute of Culture, Bangalore, 1952, s. 21-23, 24-25; Daud Ali, “Bhoja's Mechanical Garden: Translating Wonder across the Indian Ocean, circa 800-1100 CE”, *History of Religions*, Volume LV, No 4, 2016, s. 461-463, 471-476.

⁶⁹ Stronge, “Tipu's Tiger”, s. 66; Tippoo's Tiger, Victoria and Albert Museum, London, Museum number: 2545(IS), Gallery location: South Asia, Room 41, case 28B, <http://collections.vam.ac.uk/item/O61949/tippoos-tiger-mechanical-organ-unknown>, son erişim tarihi: 03.04.2025.

⁷⁰ Guziejko, “Revising The Tiger...”, s. 152.

⁷¹ Meysur bölgesinde Hindu tapınaklarındaki ahşap heykel oymacılığında tarihsel olarak jackwood ağacının yaygın kullanıldığı görülmektedir (Bkz; M. P. Sujith, vd., “Conservation of jack wood (*Artocarpus heterophyllus* Lamk.) sculptures in an ancient temple in Kerala, South India: identification of heritage wood samples, neem gum-cashew nut shell liquid application in consolidation and preservation”, *Current Science*, Volume CXII, No 3, 2017, s. 615-618). Ayrıca 19. yüzyıl Sömürge Hindistan'ındaki İngiliz basınında, jackwood ağacıyla üretilmiş mobilyaların reklamlarda yer aldığı görülebilir (Bkz; Robin Jones, “Nineteenth Century Carved Ebony Furniture from Sri Lanka: Suggested Methods of Interpretation”, *Regional Furniture*, Volume X, 1996, s. 35).

⁷² Arthur W. J. G. Ord-Hume, “Tipu's Tiger – its History and Description - Part II”, *Music and Automata*, Volume III, No 10, 1987, s. 66; Anne Buddle, *The Tiger and the Thistle: Tipu Sultan and the Scots in India, 1760-1800*, National Gallery of Scotland, Edinburgh 1999, s. 26.

⁷³ Ahşap malzemenin doğası ve degradasyon (bozunma/cürüme) süreçleri hakkında bkz; Tülay Alemdaroğlu, *Ağaç Kimyası*, Gazi Kitabevi, 1. Baskı, Ankara, 1998, s. 35-36, 68, 70, 79; Ü. C. Yıldız, “Odun Modifikasyonu”, *Ahşap Teknik Dergisi*, Sayı 3, Nisan 2004, s. 72-79; Ayben Kılıç, Harzemşah Hafizoğlu, “Açık Hava Koşullarının Ağaç Malzemenin Kimyasal Yapısında Meydana Getirdiği Değişimler ve Alınacak Önlemler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, 2007, s. 175-176, 182; Eylem Dizman Tomak, Ümit Cafer Yıldız, “Odunun Kimyasal Modifikasyonu”, *III. Ulusal Karadeniz Ormancılık Kongresi 20-22 Mayıs 2010, Artvin, Bildiriler Kitabı Cilt IV*, Artvin Çoruh Üniversitesi Yayınları, Artvin 2010, s. 1681.

⁷⁴ Ord-Hume, “Tipu's Tiger – its History and Description - Part II”, s. 66.

⁷⁵ Victoria ve Albert Müzesi kataloglarında, eserin pano tanımlamalarında ve müze uzmanlarının değerlendirmelerinde Tipu Sultan'ın otomatındaki İngiliz askerinin “Avrupa giysileri giydirilmiş bir adam” olarak tanımlandığı görülmektedir. Bu bağlamda müzenin Tekstil ve Giyim Bölümü (Textile & Dress Department) uzmanları Susan North ve Clare Browne'un ayrıntılı giysi tahlili yapmalarına karşın otomattaki kurbanın tartışmaya yer bırakmayacak biçimde İngiliz askeri olduğunu belirtmemiş olmaları dikkat çekicidir (<http://collections.vam.ac.uk/item/O61949/tippoos-tiger-mechanical-organ-unknown>, son erişim tarihi: 04.04.2025). Benzer şekilde otomat üzerine en ayrıntılı incelemeyi iki makale halinde yayınlayan Ord-Hume da kurbanın asker olduğunun farkına

kolu vücuduna paralel, sol kolu ise üzerine kapaklanan kaplana hamle yapar biçimde bükümlüdür. Otomatın bir diğer ana parçası olan erkek kaplan ise, geleneksel Bengal kaplanından bilindiği üzere turuncumsu gövde üzerine siyah şeritlerle betimlenmiştir. Askerin boynuna dişlerini geçirmiş biçimde tasvir edilen kaplan, gövdesi içinde gizli ve yandan kurma kolla çalıştırılan bir ses sistemine ve bununla ilintili hareketi sağlayan mekanizmaya sahiptir. Bu kurma kolu döndürüldüğünde, gövdenin içindeki bez bir körük hava ile şişip boşalmakta ve bu yolla kaplandan kükreme sesine benzer bir ses çıkmaktadır. Ayrıca bu sesin etkisini artırmak amacıyla kaplanın üst kısmında siyah şeritler içine gizlenmiş bir dizi delik de bulunmaktadır. Bununla eşgüdümlü olarak bir diğer körük de hava ile dolmakta ve bu hava askerin ağzına yerleştirilmiş boruya yönlendirilmektedir. Bu esnada askerin ağzını kapatıp açacak şekilde aşağı yukarı hareket eden bükümlü kol, canhıraş insan inlemelerine benzer bir sesin çıkmasını sağlamaktadır⁷⁶. Böylece otomat, vahşi bir kaplan tarafından öldürülmek üzere olan temsili İngiliz askerinin can çekişir halini hem ses hem de hareketli bir betimlemeyle taklit etmektedir (bkz; Şekil 2).

Otomat bu mekanizmaların yanı sıra, ikinci bir düzeneğe de sahiptir. Kaplanın üst gövdesini oluşturan kapak açıldığında, fildişinden üretilmiş 18 tuşlu klavye ve buna paralel ikili şekilde gruplanmış 36 metal borudan müteşekkil bir org⁷⁷ meydana çıkmaktadır. Orgun boruları, eşit uzunlukta olmayıp kaplanın baş kısmından arka kısmına doğru basamağa benzer şekilde uzundan kısaya doğru sıralanmış durumdadır. Orgun çalışabilmesi için otomatın kurma kolunun çevrilmesi şarttır. Kol çevrildiğinde otomatın içindeki bez körük şişerek org borularına hava iletmektedir. Bu sayede otomatın başına geçen birisi, klavyedeki tuşlara basarak müzik yapabilmektedir (bkz; Şekil 3). Orgu çalıştırabilmek için kaplanın üst kısmının açılması da şart değildir. Zira kaplan gövdesinin klavyeye denk gelen yan kısmı, müzik icrası için ayrıca açılabilir (bkz; Şekil 1).

Orgun, bilindik batılı klasik orglardan farklılık arz eden kendine özgü özellikleri vardır. En başta gelen farklılık, körüğün batılı orglardaki gibi pedal sistemiyle değil kurma koluyla çalıştırılmasıdır. Bir

varmakla birlikte İngiliz askeri demekten imtina ederek “Avrupalı bir asker” (a European soldier) tanımlamasını yapmakla yetinmiştir (Ord-Hume, “Tipu's Tiger – its History and Description – Part I”, *Music and Automata*, Volume III, No 9, 1987, s. 21). En nihayetinde Almeida ve Gilpin otomattaki kurbanın İngiliz olduğunu açıkça ifade edebilseler de bu kez asker olduğunu göz ardı ederek “bir İngiliz beyefendisi” (an English gentleman) demekle kalmışlardır (Hermione de Almeida, George H. Gilpin, *Indian Renaissance: British Romantic Art and the Prospect of India*, Ashgate Publishing, Burlington, 2005, s. 35). Nitekim otomattaki kurbanı Avrupalı olarak tanımlama eğilimi, dönem kaynakları olan Marki Wellesley (Doğu Hindistan Şirketi Genel Valisi Richard Wellesley'nin emir subayı) ve James Salmond'un (Doğu Hindistan Şirketi memuru) anlatımlarına kadar geriye götürülebilir (“Musical Tyger”, *St James's Chronicle or The British Evening Post*, Printed by Britannia Printing-Office, London, No: 6605, 17-19 Nisan, 1800; James Salmond, *A Review of the Origin, Progress and Result, of the Decisive War, with the Late Tippoo Sultaun, in Mysore: with Notes*, Printed by Luke Hansard, London, 1800, s. xxxi). Bu çalışmada, yukarıda sıralanan tanımlamalar dikkate alınmaksızın döneme ilişkin ayrıntılı kostüm taramaları ve incelemeleri sonucunda, otomattaki kurbanın Doğu Hindistan Şirketi üniformalı bir İngiliz askeri olduğu kanısına varılmıştır. Otomattaki kurban ile Doğu Hindistan Şirketi askerlerinin üniforması arasındaki çarpıcı benzerlik için ayrıca bkz; Sepoy of Madras Native Infantry and his wife, 1810 (c), National Army Museum, London, NAM Accession Number: NAM. 1962-10-16-1, Gallery location: A Soldier's Life Gallery, <https://collection.nam.ac.uk/detail.php?acc=1962-10-16-1>, son erişim tarihi: 04.04.2025.

⁷⁶ Otomatın çalışma mekanizmasının ayrıntılı çizimi için ayrıca bkz; Ord-Hume, “Tipu's Tiger – its History and Description - Part II”, s. 66, 70, 72, şek. 1-9. Ord-Hume, kaplan kükremesi üreten mekanizmanın olağanüstü tasarımıyla muhtemelen müzikal aletler tarihinde benzersiz olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bkz; Ord-Hume, “Tipu's Tiger – its History and Description - Part II”, s. 73.

⁷⁷ Paleografik veriler ışığında orga benzer ilk müzik aleti, M.ö. 1100 tarihinden itibaren Çin'de varlığı bilinen *shêng* adlı çalgıdır. Ancak bildiğimiz anlamda org sayılabilecek ilk şey, pnömatrik ve hidrolik mühendisliği konusunda nam salmış İskenderiyeli Ktesibios tarafından M.ö. 3. yüzyılda icat edilmiş *hydraulis* adlı alettir (*hydraulis*'in Romalı mimar ve mühendis Vitruvius tarafından M.ö. 1. yüzyıldaki anlatımı için ayrıca bkz; Vitruvius, *De Architectura Libri Decem: Mimarlık Üzerine On Kitap*, (çev. Çiğdem Dürüşken), Alfa Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2018, s. 397-399). Antik Helen ve Roma dünyasındaki oyun ve yarışmalarda müzik yapmak için yaygın olarak kullanılmıştır. Ancak Batı'da Hristiyanlığın ortaya çıkışıyla insan sesi haricinde müzik yapılmasını günah kabul eden din anlayışı nedeniyle orglar unutulmuştur. Bununla birlikte orglar, Doğu Roma (Bizans) sarayında yaşamaya ve kullanılmaya devam etmiştir. Romalıların 8. yüzyılda Frank krallarına org armağan etmeleriyle birlikte Batı'da Kilise müziğinin temelini oluşturacak olan orglar tekrardan canlanmıştır. Bu tarihten itibaren çeşitli gelişim aşamalarından geçen org, Batı kültürünün müzikal bakımdan ayırt edici bir öğesi haline gelmiştir (bkz; Douglas E. Bush, Richard Kassel (ed.), *The Organ: An Encyclopedia*, Routledge Taylor & Francis Group, London 2006, s. 114-115, 132, 327-347).

diğer alışılmadık şey ise kontrol/durdurma düğmesinin klavyede değil, kaplanın kuyruğunda olmasıdır⁷⁸. Ses sistemini kontrol eden bu yapısal farklılıklar dışında bir diğer farklılık da klavyedeki tuşlar arasındaki mesafenin, bir oktavlık melodi icrasına izin vermeyecek biçimde aralıklı oluşudur⁷⁹. Bunun yanı sıra orgu, tipik batılı orglardan farklılaştıran en önemli şey boru sistemidir. İngiliz org uzmanı ve yapımcısı Henry Willis'e göre iki boru sırasının bulunması, orgun çığlık gibi perdeli sesleri üretmek için yapıldığını düşündürmektedir. Ona göre, org borularının alışılmadık tasarımı ise ses sisteminin geleneksel Batı müziği üretmek için değil, Hint müziğine uygun notaları üretmek için tasarlandığı kanısını oluşturmaktadır. Willis, orgun boru sistemindeki bu iki temel farklılığı dikkate alarak, üretim amacının otomattaki kurbanın çığlığını belirginleştirerek izleyicide görsel ve işitsel bir şok etkisi sağlamak olduğunu varsaymıştır. Ayrıca orgun, parmak eklemeleri aracılığıyla klavyedeki tuşlar boyunca aşağı yukarı hareket ettirilerek kullanıldığını öngörmüştür⁸⁰. Otomat üzerine en kapsamlı modern zaman incelemesini yapmış olan İngiliz uzman Arthur W. J. G. Ord-Hume, org borularının basamaklı yapısında uygulanan tasarımın tipik Batılı orglardan farklı olduğunu belirtmiştir. Bu farklılığı göz önüne alarak org boruları incelendiğinde Hint işçiliğiyle üretilmiş oldukları kanısına varmıştır⁸¹.

Org hakkında belirtilmesi gereken bir diğer özgün husus da borular üzerine dikey olarak kazınmış yazılardır⁸² (bkz; Şekil 7). Ord-Hume, bu yazıları okuyamamış olsa da ses aralıklarını ve tonları gösteren harfler olabileceği varsayımında bulunmuştur⁸³. İlgili yazıların Srirangapatam'da bulunmuş aynı dönemden kalma başka nesneler üzerindeki Kannada⁸⁴ harfli yazılara benzediği görülmektedir⁸⁵ (karşılaştırma için bkz; Şekil 7 ve 8). Bu nedenle borular üzerindeki yazıların Hindistan'a özgü müzik kültürü bağlamında Hindustanî ya da Karnatak notalarını⁸⁶ temsil ettiği varsayılabilir.

Ord-Hume tarihî belgeler üzerine yaptığı okumalar ve uzman gözüyle yürüttüğü teknik inceleme sonucunda, otomatın 1835 ile 1878 yılları arasında kapsamlı onarımlardan geçtiği için özgün mekanizmasını büyük ölçüde yitirmiş olduğunu belirtmiştir. Ord-Hume'u bu şekilde düşünmeye sevk eden, "The Penny Magazine" adlı dergide Ağustos 1835 tarihinde çıkmış olan bir yazıdır⁸⁷. İlgili yazıda, mekanikten ve özellikle orglardan iyi anladığı üslubundan belli olan isimsiz yazar, otomatın özgün çalışma biçimine ışık tutan bilgiler vermiştir. Buradan anlaşıldığı kadarıyla otomatın kurma kolu çevrildiğinde bir düzine inleme sesi, bunun peşi sıra kaplandan bir kez kükreme sesi çıkmaktadır. Kol, çevrilmeye devam ettikçe bu sesler aynı sırayla tekrarlanır⁸⁸. Bu yazı, otomatın 1835 yılında bugünkünden farklı bir performansla çalıştığını açıkça göstermektedir. Nitekim 1843 yılında bir gözlemci, otomatın çok fazla

⁷⁸ "Tippoo's Tiger", *The Penny Magazine of the Society for the Diffusion of Useful Knowledge*, Printed by William Clowes and Sons, London, No: 216, 15 Ağustos, 1835, s. 320.

⁷⁹ Ord-Hume, "Tipu's Tiger – its History and Description - Part II", s. 73.

⁸⁰ Henry Willis, "Technical Aspects of Tipu's Organ", Archer, *Tippoo's Tiger*, s. 24-26.

⁸¹ Ord-Hume, "Tipu's Tiger – its History and Description - Part II", s. 71.

⁸² Org borusu üzerindeki bir yazı örneği için bkz; <http://collections.vam.ac.uk/item/O61949/tippoos-tiger-mechanical-organ-unknown>, son erişim tarihi: 04.04.2025.

⁸³ Ord-Hume, "Tipu's Tiger – its History and Description - Part II", s. 72.

⁸⁴ Kannada alfabesi, Hindistan'ın Meysur bölgesinde yoğun olarak konuşulan eklemeli Dravid dillerinden biri olan Kannada dilini ifade etmek için kullanılmaktadır. Bkz; J. Wh., "Kanarese (Kannada)", Warren E. Preece vd. (ed.), *Encyclopaedia Britannica: A New Survey of Universal Knowledge, Volume 13: Jirasek to Lighthouses*, William Benton Publisher, Fourteenth Edition, Chicago, 1968, s. 201b. Kannada alfabeli yazıtların tarihi M.ö. 1. yüzyıla kadar geriye götürülebilmektedir. Bu alfabeyle 1761 yılında yazılmış bir metin örneği için ayrıca bkz; Lewis Rice, *Mysore Inscriptions: Translated for Government*, Mysore Government Press, Bangalore 1879, s. xiii, xxviii, 257-258.

⁸⁵ Srirangapatam cephaneliğinde üretilmiş aynı dönemden kalma Kannada yazılı hançer için bkz; Dagger with Yali Hilt, Metropolitan Museum of Art, New York, Object Number: 2022.464a, b, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/872977>, son erişim tarihi: 04.05.2025.

⁸⁶ Hindistan'daki yerel müzik geleneği için ayrıca bkz; Rauf Kerimov, "Geleneksel Hint Müziğinin Yapısı", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt II, Sayı 2, 2013, s. 305-321.

⁸⁷ Ord-Hume, "Tipu's Tiger – its History and Description - Part I", s. 31.

⁸⁸ "Tippoo's Tiger", *The Penny Magazine...*, s. 319-320.

onarım görmesine karşın ziyaretçilerin beklentilerini karşılayamadığından söz etmiştir⁸⁹. 1869 yılında ziyaretçiler otomatın kurma kolunu çevirerek yoğun şekilde cihazı çalıştırdıkları için özgün kol kopmuştur⁹⁰. Özgün kurma kolunun yerine yenisi takılmıştır. Bu bilgiler ışığında Ord-Hume, kullanımdan kaynaklı hasarları gidermek için yapılmış olan onarımların, kükreme ve inleme sesleri için gerekli havayı sağlayan körük düzeneklerini ve orgu da kapsadığını söylemiştir. Bununla birlikte otomat üzerinde yapılan değişikliklerin tümünün anlaşılamadığından da söz etmiştir⁹¹.

Otomatın kim ya da kimlerce yapıldığına ilişkin değerlendirmelerde; aşağıda ele alınacağı üzere ahşap oyma kaplan ve askerin Güney Hindistan zanaatkarlığının ürünü olduğu, buna mukabil müzikaliteyi ve hareketi sağlayan iç mekanizmanın ise Avrupa kökenli olması gerektiği varsayılmaktadır⁹². Belirtmek gerekir ki Tipu Sultan'ın düşmanları olan dönemin Doğu Hindistan Şirketi görevlilerinin ve subaylarının notlarında, bu otomatın sultanın emriyle tasarlanıp yerel olarak üretildiği kaydedilmiştir⁹³. Ancak *The Penny Magazine*'deki incelemede, otomat hakkında "Tipu Sultan'ın eğlenmesi için Avrupalı bir zanaatkar tarafından yapıldığı düşünülen garip bir oyuncak veya oyun nesnesi" şeklinde bilgi verilmiştir⁹⁴. Bu bilginin tarihî gerçeklikten ziyade dönemin İngiliz algısını yansıttığı söylenebilir. Nitekim otomatın ahşap oyma dış kısmının yerel işçilik ürünü olduğu konusunda herhangi bir tartışma bulunmamaktadır. Zira İngiliz sanat tarihçisi Mildred Archer, otomatın bu kısmının açıkça Hint işi olduğunu belirtmiştir⁹⁵. Bir diğer İngiliz sanat tarihçisi Susan Stronge ise otomatın ahşap oyma kısmının, Hindu heykel yapma geleneğine mensup yerel bir zanaatkar tarafından yapılmış olabileceğini söylemiştir⁹⁶. Bu bağlamda Meysur bölgesi ahşap oyma-boyama zanaatıyla yapılmış 1865 (yak.) tarihli oyuncak kaplan ile otomattaki kaplan karşılaştırıldığında herhangi bir tartışmaya izin vermeyecek benzerliğin olduğu görülebilmektedir⁹⁷ (bkz; şekil 9).

Tartışmaya açık olan varsayımlar ise, tümüyle otomatın iç mekanizması hakkındadır. Archer, otomatın iç mekanizmasının büyük olasılıkla Fransız üretimi olduğunu söylemiştir. Archer'ın varsayımı, Fransızların otomat üretiminde ünlü oldukları ve Hintli hükümdar Oudh'lu Asaf-ud-daula (hük. 1775-1797) ile haleflerinin Fransız üretimi müzikal ve mekanik düzeneklere sahip oldukları bilgisine dayanır. Ayrıca Tipu Sultan'ın sarayında Fransız mühendislerin çeşitli işlerde çalışmış olduklarına vurgu yaparak bu varsayımını desteklemeye çalışmıştır⁹⁸. Ancak Archer, o dönemde Fransızlarca yapılmış bir otomattaki Tipu Sultan'ın otomatını teknik bakımdan herhangi bir karşılaştırmaya tabi tutmamıştır. Org uzmanı Henry Willis'e göreyse otomatın içindeki orgun tasarım ve yapımında kullanılan malzemeler, Avrupalı bir zanaatkara işaret etmektedir. Bununla birlikte zanaatkarın İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne saygınlık kaybettirmeye çalışan bir Fransız mı yoksa asi bir İngiliz mi olduğunun bilinemeyeceğini belirtmiştir⁹⁹. Willis'in varsayımı, otomatın İngilizler tarafından pek çok kez onarılmış olduğu dikkate alındığında tartışmaya açık hale gelmektedir. Çünkü söz konusu onarımlarla otomatın malzeme yapısı değiştiği gibi

⁸⁹ George Mogridge, *Old Humphrey's Walks in London and Its Neighbourhood*, The Religious Tract Society, London, 1843, s. 150.

⁹⁰ "The India Museum", *The Athenæum: Journal of English and Foreign Literature, Science and the Fine Arts*, London, No: 2171, 5 Haziran, 1869, s. 766b.

⁹¹ Ord-Hume, "Tipu's Tiger – its History and Description - Part I", s. 31.

⁹² Bu varsayım herhangi bir kaynağa dayandırma gereği duymaksızın araştırmacılar tarafından kabullenilmiş görünmektedir. Örneğin Stahn, otomatın yerel ahşap zanaatkarları ve Fransız org üreticilerinin işbirliğiyle yapıldığını yazmaktadır. Bkz; Carsten Stahn, *Confronting Colonial Objects: Histories, Legalities, and Access to Culture*, Oxford University Press, Oxford 2023, s. 3.

⁹³ "Musical Tyger", *St James's Chronicle...*; Salmond, *A Review of the Origin...*, s. xxxi.

⁹⁴ "Tippoo's Tiger", *The Penny Magazine...*, s. 319.

⁹⁵ Archer, *Tippoo's Tiger*, s. 10.

⁹⁶ Stronge, *Tipu's Tiger*, s. 40-41, şek. 44.

⁹⁷ Söz konusu oyuncak kaplan, Meysur'un ahşap oyuncak zanaatıyla günümüzde de ünlü olan Channapatna yerleşiminde üretilmiş olup 37 cm boyunda, 25 cm yüksekliğinde ve 9 cm enindedir (bkz; Tiger toy, Victoria and Albert Museum, London, Museum number: 06236 (IS), Gallery location: In Storage, <https://collections.vam.ac.uk/item/O185605/toy-tiger-unknown>, son erişim tarihi: 26.01.2025).

⁹⁸ Archer, *Tippoo's Tiger*, s. 10-11.

⁹⁹ Willis, "Technical Aspects of Tipu's Organ", s. 26.

tasarımına da müdahale edilmiştir. Ord-Hume ise, otomatın üretim kökenini ve çalışma ilkesini belirlemenin zor olduğunu söyleyerek, iç mekanizmanın Fransız veya İngiliz zanaatkârları tarafından yapılmış olabileceğini belirtmiştir. Bu düşüncesini desteklememek için, Tipu Sultan'ın Fransız saat ustası Leze'ye bir şömine saati ve İngiliz saatçi Ellicott'a bir cep saati yaptırtmış olmasına dikkat çekmiştir. Ayrıca otomattaki org klavyesinin, 18. yüzyıl sonu Fransız küçük orglarını ve erken dönem kamışlı orglarını andırdığını söylemiştir. Ek olarak org gövdesinin tasarımı ile klavye arasında işçilik bakımından farklılık olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu durum, ilgili kısımların zaman içinde farklı kişilerin bir araya gelerek mekanizmayı ürettiği izlenimini yaratmaktadır¹⁰⁰. Bununla birlikte otomat parçaları arasındaki işçilik farkına yaptığı vurgu, üretim aşamasından ziyade İngilizlerce defaatle yapılan onarımlara bağlanabilir. Otomatın üretim kökenine yönelik varsayımlar arasında en ilgi çekici görüş ise, Leh tarihçi Magdalena Guziejko tarafından öne sürülmüştür. Guziejko, otomatın Fransız olması muhtemel bir Avrupalı zanaatkâr tarafından ya da bu muhtemel zanaatkârın idaresi altında yerli zanaatkârlarca yapılmış olabileceğinden bahsetmiştir¹⁰¹.

Otomatın hangi amaçla ve ne için yapıldığı konusunda genel bir kabul bulunmamaktadır. Tarihçi Lawrence James, Tipu Sultan'ın İngilizlere karşı gelecekte elde etmeyi düşündüğü zaferlerini kutlamak amacıyla otomatı yaptırdığından söz etmiştir¹⁰². Bir diğer izah ise Stronge tarafından ortaya atılmıştır. Ona göre otomat, Tipu Sultan'ın 1792-1794 yılları arasında İngilizlerin elinde esir tutulan iki oğlunun saraya geri dönüşlerinde eğlenip mutlu olmaları amacıyla yapılmış olabilir¹⁰³. Ancak bu görüşünü destekleyecek hiçbir belge bulunmamaktadır. Archer ve Ord-Hume ise yaşanmış gerçek bir olayın, Tipu Sultan'a otomatın üretiminde ilham vermiş olabileceğinden söz etmişlerdir¹⁰⁴. İlgili hadise, 21 Aralık 1792 tarihinde dönemin İngiliz sömürge yöneticisi General Sir Hector Munro'nun Doğu Hindistan Şirketi ordusunda öğrenci subaylık yapan oğlunun ölümüyle sonuçlanan trajik kazadır. Kaza, 17 yaşındaki Hector Sutherland Munro'nun Bengal'in vahşi kaplanları ile ünlü Saugor Adası'nda geyik avı partisine katıldığı sırada yaşanmıştır. Talihsiz genç Munro, ava verilen bir arada yanındaki askerlerle birlikte ateşin başında otururken, ormanlık araziden fırlayan büyük bir erkek kaplan tarafından saldırıya uğramıştır. Görgü tanıklarının anlatımına göre kaplan, Munro'yu tıpkı bir kedi yavrusunu kapar gibi kolaylıkla boynundan yakalamış ve sık ağaç örtüsü içine çekmiştir. Munro'nun beraberindekiler, ateş açarak kaplanı korkutmayı başarıp olay yerinden kaçırmışlardır. Fakat genç Munro kaplanın elinden kurtarılsa da boynundan ve yüzünden aldığı derin yaralar nedeniyle ertesi gün hayatını kaybetmiştir (bkz; Şekil 4)¹⁰⁵.

Archer göre Tipu Sultan, Porto Novo Muharebesi'nde babasını yendiği için General Sir Hector Munro'ya karşı kişisel kin beslemekteydi. Bu nedenle Archer'ın bakış açısıyla Tipu Sultan, düşmanının oğlunun bir kaplanın çenesinde can verdiğini öğrendiğinde intikam almak için otomatın yapılmasını istemiş olabilir. Zira otomatın genç Munro'nun ölümünün bire bir kopyası olması bir tesadüf sayılamaz. Dolayısıyla Archer, otomatın yapımına dair ipucunun Saugor Adası hadisesinde yatıyor olabileceğini düşünmüştür¹⁰⁶. Ord-Hume da meseleyi aynı şekilde ele alarak, bu hadiseyi öğrenince Tipu Sultan'ın

¹⁰⁰ Ord-Hume, "Tipu's Tiger – its History and Description - Part II", s. 75.

¹⁰¹ Guziejko, "Revising The Tiger...", s. 152.

¹⁰² Lawrence James, *Raj: The Making and Unmaking of British India*, St. Martin's Press, New York 1997, s. 68.

¹⁰³ Stronge, "Tipu's Tiger", s. 72.

¹⁰⁴ Archer, *Tippoo's Tiger*, s. 11-12, 14-15; Ord-Hume, "Tipu's Tiger – its History and Description - Part I", s. 26.

¹⁰⁵ "Deaths", *The Gentleman's Magazine: And Historical Chronicle*, Printed by John Nichols, London, Volume LXIII, Part the Second, 1793, s. 671. Talihsiz genç Munro ile ava katılan bir görgü tanığının 22 Aralık 1792 tarihli mektubundaki olay anlatımı için bkz; Walter Scott Seton-Karr, *Selections from Calcutta Gazette of the Years, 1789, 1790, 1791, 1792, 1793, 1794, 1795, 1796, and 1797, Showing the Political and Social Condition of the English in India, Seventy Years Ago, Volume II*, O. T. Cutter, Military Orphan Press, Calcutta, 1865, s. 359-360. Olayın çocuklara ibret vermek amacıyla yazılmış bir kitaptaki anlatımı için bkz; William Darton, *The Third Chapter of Accidents and Remarkable Events Containing Caution and Instruction for Children*, Published by J. Johnson, Philadelphia 1807, s. 32-34.

¹⁰⁶ Archer, *Tippoo's Tiger*, s. 14-15.

intikam almak için “çocuksu zihninin bir ürünü” olan otomatın yapımını emretmiş olabileceğinden söz etmiştir¹⁰⁷.

Munro olayı sonrasında yapıldığı anlaşılan otomat, İngilizlerin 4 Mayıs 1799 tarihinde Srirangapatam’ı ele geçirmesinin ardından yaşanan yağmadan kıymetli taş ve metal içermediği için hasarsız kurtarılmıştır¹⁰⁸. Otomatın öneminin hemen fark edildiği, İngiliz resmî raporlarından anlaşılabilmektedir. Şirket Valisi General Richard Wellesley’in (1760-1842) maiyetinde bulunan Benjamin Sydenham’ın yazdığı raporda, otomatın Tipu Sultan’ın İngilizlere karşı sembolik zaferini temsil ettiği belirtilmiştir¹⁰⁹. Bu nedenle İngilizler, otomatı paketleyerek gemi ile Londra’ya nakletmişlerdir. Böylece “İngiliz nefretinin” simgesi sayılan meşhur otomat, Doğu Hindistan Şirketi tarafından Tipu Sultan’a karşı kazanılan zaferin somut bir göstergesi olarak propaganda amacıyla İngiliz halkına müzede teşhir edilmeye başlanmıştır¹¹⁰. Kültür tarihçisi Jacqueline Yallop’a göre otomatın müzede sergilenmesinin amacı, ziyaretçilere Tipu Sultan gibi “sadist bir doğulu despotun” yönettiği topraklara İngilizlerin medeniyet taşıma yükümlülüklerini sürekli anımsatmaktır¹¹¹.

Genç Munro’un trajik ölümü ise, dönemin İngiliz basınında geniş yer bulsa da bir süre sonra unutulmuştur. Ancak otomatın İngilizlerin eline geçmesi ve zafer alameti olarak sergilenmesiyle birlikte Munro hadisesi tekrar popüler kültürün ilgi odağı haline gelmiştir. Otomatın ele geçirilmesini takip eden on yıllarda “Tipu Sultan’ın Kaplanı”, en çok ziyaret edilen müze nesnesi haline gelirken, talihsiz genç Munro’nun kaplan tarafından öldürülmesi romanlarda, şiirlerde ve tiyatro piyeslerinde yer bulacak kadar ünlenmiştir¹¹². Bunu fırsat bilen İngiliz seramik üreticileri, Staffordshire stilinde¹¹³ “Munro’nun Ölümü” (The Death of Munrow) adıyla bilinen çok sayıda biblo üretmişlerdir¹¹⁴. İlgili bibloların Tipu Sultan’ın yaptırdığı otomata çarpıcı benzerliği dikkat çekicidir (bkz; Şekil 5).

Otomat, Tipu Sultan için sömürgeci ve işgalci İngilizlere karşı sultanlığın kudretini simgelemiştir. Ancak İngilizlerin eline geçtikten sonra “zalim bir tiranın” İngiltere’ye duyduğu sebepsiz nefretin ve düşmanlığın egzotik bir simgesi haline getirilmiştir. Dönemin İngiliz gazeteleri de bu algıyı güçlendirecek yayınlar yapmıştır¹¹⁵. Tipu Sultan’ın sarayında onun gücünü simgeleyen gurur nesnesi, İngilizlerin elinde düşmanlarının yenilgisini simgeleyen bir müze demirbaşına dönüştürülmüştür. Hatta bir İngiliz’in çaresiz iniltisini ve Meysur Kaplanı’nın düşmanına korku salan kükreyişini ölümsüzleştirmek için üretilen otomat, İngiliz halkına “God, save the king” (Tanrı, kralı korusun) ve “Rule Britannia” (Hükmet Britanya) gibi geleneksel İngiliz marşlarını çalmak için kullanılmıştır. Müze rehberleri, ziyaretçilere otomatın İngiliz nefretini taze tutacak şekilde Tipu Sultan’ı her sabah uyandırmaya yarayan müzikal bir alet olduğu propagandasını yapmışlardır¹¹⁶. Böylece Hindistan’daki İngiliz sömürgeciliğine meşruiyet kazandıracak propaganda faaliyetleri otomat vasıtasıyla İngiltere kamuoyuna sunulmuştur¹¹⁷.

¹⁰⁷ Ord-Hume, “Tipu’s Tiger – its History and Description - Part I”, s. 25-26.

¹⁰⁸ Sunderlal, *How India Lost Her Freedom*, s. 167; Stronge, “Tipu’s Tiger”, s. 70-71.

¹⁰⁹ Sramek, “Face Him Like a Briton...”, s. 660-661.

¹¹⁰ Stronge, “Tipu’s Tiger”, s. 71.

¹¹¹ Jacqueline Yallop, *Magpies, Squirrels & Thieves: How the Victorians Collected the World*, Atlantis Books, First Published, London 2011, s. 338.

¹¹² Stronge, “Tipu’s Tiger”, s. 73-75.

¹¹³ İngiltere’de 1740’tan 1900’lere kadar genellikle şömine başlarına süs amacıyla konulmak için üretilen biblo yapım geleneğidir bkz; Patterson David Gordon Pugh, *Staffordshire Portrait Figures: And Allied Subjects of the Victorian Era: Including the Definitive Catalogue*, Antique Collectors’ Club, Woodbridge 1988, s. 13-16.

¹¹⁴ Giles Tillotson, “Dropped from the Clouds: Tipu Sultan in History Painting and the British Imagination”, Giles Tillotson (ed.), *Tipu Sultan: Image & Distance*, Delhi Art Gallery, New Delhi 2022, s. 66-67.

¹¹⁵ Örneğin dönemin İngiliz gazetesi St James’s Chronicle’da otomatın kullanım amacı için Tipu Sultan’ın “her öğleden sonra bu sefil sembolik zaferi izleyerek keyiflendiği” yazılmıştır. Bkz; “Musical Tyger”, *St James’s Chronicle*...

¹¹⁶ Bu propagandanın otomat müze demirbaşı olduğundan bu yana yapıla geldiği Fransız şair Auguste Barbier’nin (1805-1882) “Le Joujou du Sultan” (Sultan’ın Oyuncağı) adlı 1837 tarihli şiirinden anlaşılabilmektedir. Zira şair ilgili şiirinde “barbar aleti” ve “cehennem oyuncak”ı olarak tanımladığı otomatın, her sabah bir uşak tarafından çalıştırıldığında çıkardığı “iğrenç gürültü” ile Tipu

Sonuç

İngiltere'nin Hindistan'ı sömürgeleştirme süreci, yerel güçler arasındaki rekabeti kendi lehine kullanması ve sahip olduğu askerî üstünlük sayesinde hızlı bir ilerlemeyle başlamıştır. Lakin Tipu Sultan ve babası Haydar Ali, bu ilerlemeyi 40 yıl süreyle durduracak şiddetli bir direniş sergilemişlerdir. Bu direnişin etkili olmasında, Meysur Sultanlığı'nın Batılı tarzda bir orduya sahip olmasının yanı sıra yürüttüğü psikolojik harbin de büyük katkısı olmuştur. Tipu Sultan, propaganda faaliyetlerinde sözlü mücadele kadar görsel etkinin de önemini gayet iyi kavramıştı. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri, bu çalışmada ele alınan "Tipu Sultan'ın Kaplanı" otomatıdır. Otomatın Archer ve Ord-Hume tarafından iddia edildiği gibi Tipu Sultan'ın İngiliz nefretini veya şahsi kinini teskin etmeye yarayan basit bir nesne olmadığı ortadadır. Aksine otomatın sofistike bir propaganda aleti olarak tasarlanıp kullanıldığı düşünülmelidir. Nitekim Darya Daulat Duvar Resimleri, Tipu Sultan'ın psikolojik harpte her türlü görsel etkiyi kullanmakta mahir olduğunu göstermektedir. Otomatın bir propaganda nesnesi olarak taşıdığı önemin farkında olan İngilizler, onu ele geçirdikten sonra muhafaza altına alıp Londra'ya göndererek halkın teşhirine açmışlardır.

Meysur Sultanlığı ve İngiltere arasında gerçekleşen savaş süresince, kayda geçmiş tarihî belgelerin (devrin İngiliz basını, harp cerideleri, hatıratlar, resmî yazışmalar ve propaganda metinleri vb.), tarafgir ve aşağılayıcı ifadeler içermesi, savaşın doğası gereği normal karşılanmalıdır. Çünkü mücadele halinde olan iki kuvvet birbirine karşı propaganda yürütmekte ve karşılıklı düşmanlığın gerektirdiği davranışları sergilemektedir. Ancak olayların üzerinden 200 yıldan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen özellikle İngiliz tarih yazımında (Archer, Ord-Hume, Victoria ve Albert Müzesi katalogları vb. yayınlar) halen bu düşmanca söylemin devam ettiriliyor oluşu, bilimsel etik ve tarihçinin sorumluluğuyla bağdaşmamaktadır. Bu tutumu, otomatın yaratmış olduğu travmatik etkinin İngiliz kültüründe halen devam ettiği şeklinde yorumlamak mümkündür. Bu duruma dikkat çektikten sonra şu tespitler dile getirilebilir:

Ele alınacak ilk husus otomattaki kurbanın kimliği konusudur. Kurbanın Genç Munro olabileceğine Archer ve Ord-Hume dikkat çekmiş olsalar da otomatın betimlediği olgu ile talihsiz gencin başına gelen hadise arasındaki maddi benzerliklere hiç değinmemişlerdir. Hâlbuki bu benzerlikler, iki olguyu birbirine neden-sonuç ilişkisi bakımından bağlamak için yeterli kanıt sağlayacak mahiyettedir. 21 Aralık 1792 tarihinde yaşanan trajik kazanın kurbanı Genç Munro'nun, Doğu Hindistan Şirketi'nde öğrenci subaylık yapması dikkate alındığında ve otomatındaki kurbanın da Doğu Hindistan Şirketi askeri üniforması giydiği düşünüldüğünde, arada çarpıcı bir benzerlik olduğu görülecektir. Çünkü otomattaki kurbanın genç bir erkek olduğu, yüz ve vücut hatlarından açıkça anlaşılabilmektedir. Buna ek olarak otomatta modellenen kurbanın üniformasındaki çiçek desenleri ve fırfır ayrıntıları, dönemin modası dikkate alındığında kurbanın asilzade olduğu kanaatini oluşturmaktadır. Genç Munro'nun uğradığı saldırıda kaplan tarafından boynundan kapıp götürüldüğü, boynu ve omuzlarının yara içinde olduğu ve kaplanın elinden alınmadan önce eliyle boynunu ve başını korumak için hayvana karşı hamle yapmaya çalıştığı dikkate alındığında, aynı öğelerin otomatta da canlandırılmış olduğu görülür. Ayrıca Genç Munro'nun babasıyla Tipu Sultan arasında, geçmişi Pollilur Muharebesi'ne dayanan bir husumet olduğu aşikârdır. Bu husumet dikkate alındığında, Tipu Sultan'ın İngilizler açısından trajik bir kaza olarak görülen olayı, ilahî adaletin tecellisi şeklinde yorumlayıp otomatın yapımını emrettiği akla oldukça yatkın gelmektedir. Hem otomatın yapım tarihi ve konu edindiği canlandırma dikkate alındığında hem de Staffordshire biblosuyla otomatın arasındaki çarpıcı benzerlik düşünüldüğünde, otomattaki kurbanın Genç Munro olduğu kesinlik kazanmaktadır.

Bu tespitle birlikte otomatın nasıl kullanıldığı hususu da açıklığa kavuşturulmalıdır. Şimdiye kadar bu konuda bütünlüklü ve mantıksal hiçbir izah yapılamamıştır. Bu çalışma neticesinde varılan kanıya göre

Sultan'ı İngilizlere olan kinini tazelemeye yarayacak şekilde uyandırdığını belirtir. Bkz; Auguste Barbier, *İambes et poèmes*, E. Dentu Éditeur, Seizième Édition, Paris 1865, s. 245-249.

¹¹⁷ Guziejko, "Revising The Tiger...", s. 155-156, 161.

otomatı kendine özgü ve eşsiz kılan temel özelliği, bir izleyici kitlesi önünde Munro olayının mizansenini icra edecek biçimde tasarlanmış olmasıdır. İcracı, otomatın başına geçip sol eliyle kurma kolunu döndürdüğünde, kurbanın acıklı inlemelerle çaresizce elini indirip kaldırdığı ve kaplanın korkunç kükremesinin duyulduğu mizansen başlamaktaydı. Aynı esnada kullanıcı sağ eliyle de orgun tuşlarına basarak bu trajik mizansen müzik eşliğinde daha etkileyici hale getiriyor olmalıydı. Bu nedenle otomattaki kurbanın sol kolu, izleyicilerin görüş alanında olacağı için hareket eder biçimde tasarlanmışken sağ kolu ise sabittir. Çünkü sağ kolun bulunduğu taraf çalıştırıcının otomatı kullandığı alan olduğundan, org kapağı ve kurma kolu bu kısımda konumlandırılmıştır. Nitekim insanların çoğunun sağlak olduğu dikkate alındığında; otomatı tasarlayanlar, org tuşlarına basmak gibi karmaşık bir işin kolayca yapılabilmesini sağlamak amacıyla klavyeyi sağa, döndürülmesi görece daha basit bir çaba gerektiren kurma kolunu ise sola konumlandırmış olmalılardır.

Ele alınacak son husus ise otomatın üretim kökenine dair literatürdeki sorundur. Bu çalışma dâhilinde otomat hakkında bilgi verdiği tespit edilen yayınlar incelendiğinde; otomatın dış aksamının Hint işi sayıldığı, iç mekanizmasının ise hiçbir somut kanıt olmamasına rağmen Avrupalılarca yapılmış olması gerektiğinin öne sürüldüğü görülmüştür. Özellikle tarihî mekanik aletler konusundaki uzmanlığı ile tanınmış Ord-Hume'un, otomat üzerinde en ayrıntılı değerlendirmeyi yapmış olmasına karşın bu bağlamda ortaya attığı varsayımların tutarsız olduğu ortaya konulmuştur. Uzman gözüyle otomatın iç mekanizmasının 19. yüzyılda yapılan onarımlar ile büyük ölçüde özgün halini yitirdiğini belirtmesine rağmen çeşitli yapı parçaları arasındaki işçilik ve tasarım uyumsuzluklarını, üretimin farklı kişilerce yapılmış olmasına kanıt saymıştır. Oysaki bu uyumsuzlukların yüzyıla yayılmış sürekli ve özensiz onarımların bir sonucu olduğuna hükmetmek hiç de zor değildir. Zanaatkârlık bakımından eşsiz ve etkileyici olduğu üzerinde çalışmış herkesçe kabul edilen bir otomatın, ahşap dış kabuğunu ve org borularını Hint işi kabul edip, kalan iç mekanizmasını somut ve tutarlı kanıtlar olmaksızın Avrupa işi saymak mantıkla bağdaşmamaktadır. Hâlbuki otomat yapma becerisi İslâm ve diğer doğu dünyasında bilinmedik bir şey değildir. Çinlilerin ve Hintlilerin otomatlar yaptığı bilinmektedir. Ayrıca Tipu Sultan'ın da roketler geliştirecek, toplar döktürecek ve tüfek üretecek kadar ileri seviyede mühendislik olanaklarına sahip olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim özellikle askerî teknoloji başta olmak üzere pek çok mühendislik ve zanaatkârlık dalında 19. yüzyıl başına kadar Avrupalıların Hindistanlılara karşı bir üstünlüğünün bulunmadığını da belirtilmelidir. Bu bilgiler dikkate alındığında, hem fiziki işçiliği hem de ses mühendisliği bakımından görenlerde hayranlık ve şaşkınlık yaratan bu otomatın üretimi için muhayyel Fransız mühendislere ihtiyaç yoktur. Bilâkis Hindistan'daki köklü zanaatkârlık kültürü böyle bir otomatın yaratılabilmesi için yeterlidir.

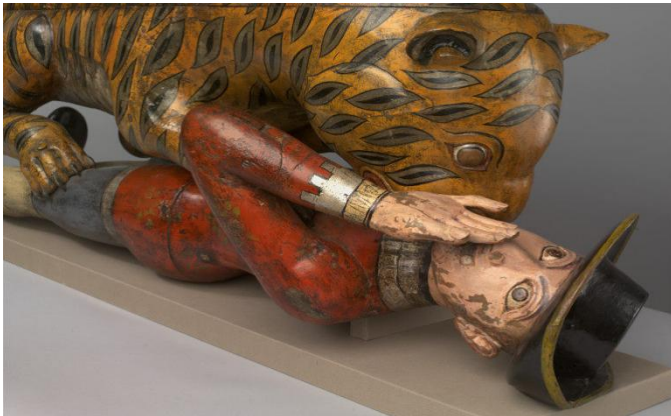
EKLER:

Şekil 1: Tipu Sultan'ın Kaplanı Otomatı.

Kaynak: Victoria ve Albert Müzesi, Londra, Env. no: 2545(IS).

Şekil 2: Tipu Sultan'ın Kaplanı Otomatı'dan bir ayrıntı.

Kaynak: Victoria ve Albert Müzesi, Londra, Env. no: 2545(IS).

Şekil 3: Tipu Sultan'ın Kaplanı Otomatı'nın org mekanizması.

Kaynak: Victoria ve Albert Müzesi, Londra, Env. no: 2545(IS).

Şekil 4: Genç Hector Munro'nun kaplan tarafından uğradığı saldırının canlandırma çizimi.

Kaynak: Darton, *The Third Chapter of Accidents...*, s. 33.

Şekil 5: The Death of Munrow (Munro'nun Ölümü) adlı porselen figürin.

Kaynak: Victoria ve Albert Müzesi, Londra, Env. no: C.1-2007
(<https://collections.vam.ac.uk/item/O297611/the-death-of-munrow-figure-unknown/>).

Şekil 6: Doğu Hindistan Şirketi askerî üniforması, bir yerlinin üzerinde.

Kaynak: National Army Müzesi, Londra, Env. no: NAM. 1962-10-16-1
(<https://collection.nam.ac.uk/detail.php?acc=1962-10-16-1>).

Şekil 7: Tipu Sultan'ın Kapları Otomati'nin org borusundaki kazıma yazı örneği.

Kaynak: Victoria ve Albert Müzesi, Londra, Env. no: 2545(IS).

Şekil 8: Srirangapatam’da 18. yüzyıl sonunda üzerine Kannada yazısı kazınarak üretilmiş hançer.

Kaynak: Metropolitan Sanat Müzesi, New York, Env. no: 2022.464a, b.

Şekil 9: Meysur bölgesinde yerel işçilikle yapılmış oyuncak.

Kaynak: Victoria ve Albert Müzesi, Londra, Env. no: 06236 (IS).

Bibliyografya

1. Gazeteler

“Deaths”, *The Gentleman's Magazine: And Historical Chronicle*, Printed by John Nichols, London, Volume LXIII, Part the Second, 1793.

“Musical Tyger”, *St James's Chronicle or The British Evening Post*, Printed by Britannia Printing-Office, London, No: 6605, 17-19 Nisan, 1800.

“Tippoo's Tiger”, *The Penny Magazine of the Society for the Diffusion of Useful Knowledge*, Printed by William Clowes and Sons, London, No: 216, 15 Ağustos, 1835.

“The India Museum”, *The Athenæum: Journal of English and Foreign Literature, Science and the Fine Arts*, London, No: 2171, 5 Haziran, 1869.

2. Müze Malzemesi

Dagger with Yali Hilt, Metropolitan Museum of Art, New York, Object Number: 2022.464a, b, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/872977>, son erişim tarihi: 04.05.2025.

Sepoy of Madras Native Infantry and his wife, 1810 (c), National Army Museum, London, NAM Accession Number: NAM. 1962-10-16-1, Gallery location: A Soldier's Life Gallery, <https://collection.nam.ac.uk/detail.php?acc=1962-10-16-1>, son erişim tarihi: 04.04.2025.

Tiger toy, Victoria and Albert Museum, London, Museum number: 06236 (IS), Gallery location: In Storage, <https://collections.vam.ac.uk/item/O185605/toy-tiger-unknown>, son erişim tarihi: 26.01.2025.

Tippoo's Tiger, Victoria and Albert Museum, London, Museum number: 2545(IS), Gallery location: South Asia, Room 41, case 28B, <http://collections.vam.ac.uk/item/O61949/tippoos-tiger-mechanical-organ-unknown>, son erişim tarihi: 03.04.2025.

The Death of Munrow, Victoria and Albert Museum, London, Accession Number: C.1-2007, <https://collections.vam.ac.uk/item/O297611/the-death-of-munrow-figure-unknown>, son erişim tarihi: 26.01.2025.

3. Kitaplar

ALEMDAROĞLU, Tülay, *Ağaç Kimyası*, Gazi Kitabevi, 1. Baskı, Ankara 1998.

ALLSEN, Thomas T., *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

ALMEIDA, Hermione de., George H. Gilpin, *Indian Renaissance: British Romantic Art and the Prospect of India*, Ashgate Publishing, Burlington 2005.

ARBUTHNOT, Alexander John, *Major-General Sir Thomas Munro: Bart., K.C.B. Governor of Madras, A Memoir*, Kegan Paul, Trench & Co., London 1889.

ARCHER, Mildred, *Tippoo's Tiger*, Museum Monograph No 10, Victoria & Albert Museum, H.M. Stationery Office, London 1959.

ARCHER, Mildred, *India and British Portraiture 1770-1825*, Sotheby Parke Bernet, London 1979.

BARBIER, Auguste, *Œuvres et poèmes*, E. Dentu Éditeur, Seizième Édition, Paris 1865.

BARUA, Pradeep P., *The State at War in South Asia*, Universty of Nebraska Press, Lincoln 2005.

BEATSON, Alexander, *A View of the Origin and Conduct of the War with Tippoo Sultaun: Comprising a Narrative of the Operations of the Army Under the Command of Lieutenant-General George Harris, and of the Siege of Seringapatam*, G. and W. Nicol, London 1800.

BOWRING, Lewin B., *Haidar Ali and Tipu Sultan and the Struggle with the Musalman Powers of the South*, Clarendon Press, Oxford, 1899.

- BRITTLEBANK, Kate, *Tiger: The Life of Tipu Sultan*, Juggernaut Books, First Published, New Delhi, 2016.
- BUDDLE, Anne, *The Tiger and the Thistle: Tipu Sultan and the Scots in India, 1760-1800*, National Gallery of Scotland, Edinburgh, 1999.
- BUSH, Douglas E., Richard Kassel (ed.), *The Organ: An Encyclopedia*, Routledge Taylor & Francis Group, London, 2006.
- BUTT, John J., *The Greenwood Dictionary of World History*, Greenwood Press, London, 2006.
- CARTER, Thomas, *War Medals of the British Army, And How They Were Won*, Norie and Wilson, London, 1893.
- CLOT, André, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, (çev. Nedim Demirtaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 2007.
- CROSBY, Alfred W., *Throwing Fire: Projectile Technology Through History*, Cambridge University Press, First published, Cambridge, 2002.
- DARTON, William, *The Third Chapter of Accidents and Remarkable Events Containing Caution and Instruction for Children*, Published by J. Johnson, Philadelphia, 1807.
- DALRYMPLE, William, *White Mughals: Love and Betrayal in Eighteenth-Century India*, Penguin Books India, New Delhi, 2004.
- FORREST, Denys M., *Tiger of Mysore The Life and Death of Tipu Sultan*, R. and R. Clark Ltd., First Published, Edinburg, 1970.
- FORREST, George W. (ed.), *Selections from the Letters, Despatches, and Other State Papers Preserved in the Bombay Secretariat. Home Series, Vol. II*, Government Central Press, Bombay, 1887.
- GARSTIN, John Henry, *Manual of the South Arcot District*, Lawrence Asylum Press, Madras, 1878.
- HABIB, Irfan, *State and Diplomacy under Tipu Sultan: Documents and Essays*, Indian History Congress & Tulica Publication, New Delhi, 2001.
- HALIM, Abdul, *History of the Lodi Sultans of Delhi and Agra*, Idarah-i Adabiyat-i Delli, Delhi, 2009.
- HENDERSON, John Robertson, *The Coins of Haidar Alī and Tīpū Sultān*, Superintended Government Press, Madras, 1921.
- JAMES, Lawrence, *Raj: The Making and Unmaking of British India*, St. Martin's Press, New York, 1997.
- JOHNSON, Gordon, *Cultural Atlas of India: India, Pakistan, Nepal, Bhutan, Bangladesh & Sri Lanka*, Facts On File, Inc., New York, 1996.
- KAYALI, Yalçın, *Antik Dönem Hindistan Tarihi ve Kültürü*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2018.
- KENNEDY, Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, Unwin Hyman, Reprinted, London, 1988.
- KHAN, Mohibbul Hasan, *History of Tipu Sultan*, The Bibliophile Ltd., Calcutta, Dacca, 1951.
- MAHMOOD, Mahmood Khan, *Kingdom of Hyder Ali and Tipu Sultan: Translated from Sultanat e Khudadad*, (çev. ve haz. Anwar Haroon), Xlibris Corporation, USA, 2013.
- MALLESON, George Bruce, *History of Afghanistan, from the Earliest Period to the Outbreak of the War of 1878*, W. H. Allen & Co., London, 1878.
- _____, *The Decisive Battles of India: from 1746 to 1849 Inclusive*, Reeves & Turner, New Edition, London, 1914.
- MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, 2011.
- MERRIMAN, John, *A History of Modern Europe: From the Renaissance to the Present*, W. W. Norton & Company, Third Edition, New York, 2010.

- MOGRIDGE, George, *Old Humphrey's Walks in London and Its Neighbourhood*, The Religious Tract Society, London, 1843.
- MUKHERJEE, Ramkrishna, *The Rise and Fall of the East India Company*, Popular Prakashan, First Indian Edition, Bombay, 1973.
- NARAVANE, M. S., *Battles of the Honourable East India Company: Making of the Raj*, APH Publishing, New Delhi, 2006.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)*, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, 2010.
- ÖZÜR, Nazan Karakaş, *Keşifler ve Coğrafya: 15. ve 16. Yüzyıl Keşifleri*, Yeditepe Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul, 2017.
- PARSONS, Constance E., *Seringapatam*, Humphrey Milford & Oxford University Press, London, 1931.
- PUGH, Patterson David Gordon, *Staffordshire Portrait Figures: And Allied Subjects of the Victorian Era: Including the Definitive Catalogue*, Antique Collectors' Club, Woodbridge, 1988.
- RAGHAVAN, V., *Yantras or Mechanical Contrivances in Ancient India*, The Indian Institute of Culture, Bangalore, 1952.
- RAMASWAMI, N. S., *Political History of Carnatic Under the Nawabs*, Abhinav Publications, New Delhi, 1984.
- REID, C. Lestock, *Commerce and Conquest: The Story of the Honourable East India Company*, C. & J. Temple Limited, London, 1947.
- RICE, Lewis, *Mysore Inscriptions: Translated for Government*, Mysore Government Press, Bangalore, 1879.
- ROBERTS, John Morris, *History of the World*, Oxford University Press, Eighth Edition, New York, 1993.
- RONAN, Colin A., *The Cambridge Illustrated History of the World's Science*, Cambridge University Press, First published, Cambridge, 1983.
- ROSEN, Stephen Peter, *Societies and Military Power: India and Its Armies*, Cornell University Press, London, 1996.
- SALMOND, James, *A Review of the Origin, Progress and Result, of the Decisive War, with the Late Tippoo Sulatun, in Mysore: with Notes*, Printed by Luke Hansard, London, 1800.
- SETON-KARR, Walter Scott, *Selections from Calcutta Gazettes of the Years, 1789, 1790, 1791, 1792, 1793, 1794, 1795, 1796, and 1797, Showing the Political and Social Condition of the English in India, Seventy Years Ago, Vol. II*, O. T. Cutter, Military Orphan Press, Calcutta, 1865.
- SEZGİN, Fuat, *Tanınmayan Büyük Çağ: İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi'nden*, Timaş Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2016.
- STAHN, Carsten, *Confronting Colonial Objects: Histories, Legalities, and Access to Culture*, Oxford University Press, Oxford, 2023.
- STEIN, Burton, *A History of India*, Wiley-Blackwell, Second Edition, Malaysia, 2010.
- STRONGE, Susan, *Tipu's Tiger*, Harry N. Abrams & Victoria and Albert Museum, London, 2009.
- STEWART, Charles, *A Descriptive Catalogue of the Oriental Library of the Late Tippoo Sultan of Mysore: To which are Prefixed Memoirs of Hyder Aly Khan and His Son Tippoo Sultan*, Cambridge University Press, London, 1809.
- SUNDERLAL, Pandit, *How India Lost Her Freedom*, Popular Prakashan, First Published, Bombay, 1970.
- TRITTON, Alan, *Scotland and the Indian Empire: Politics, Scholarship and the Military in Making British India*, Bloomsbury Academic, London, 2020.
- VİTRUVİUS, *De Architectura Libri Decem: Mimarlık Üzerine On Kitap*, (çev. Çiğdem Dürüşken), Alfa Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2018.
- WENGER, Estefania, *Tipu Sultan: A Biography*, Vij Books India Pvt Ltd, India, 2017.

WERNESSE, H. B., *The Continuum Encyclopedia of Animal Symbolism in World Art*, Continuum, New York 2007.

WILSON, William John, *History of the Madras Army, Volume Second*, Govt. Press, Madras, 1882.

WINK, André, *Al-Hind The Making of the Indo-Islamic World. Volume II: The Slave Kings and the Islamic Conquest 11th-13th Centuries*, Koninklijke Brill, Lieden, 1997.

YALLOP, Jacqueline, *Magpies, Squirrels & Thieves: How the Victorians Collected the World*, Atlantis Books, First Published, London, 2011.

4. Makaleler

ALI, Daud, “Bhoja’s Mechanical Garden: Translating Wonder across the Indian Ocean, circa 800–1100 CE”, *History of Religions*, Volume LV, No 4, 2016, ss. 460-493.

BRITTLEBANK, Kate, “Sakti and Barakat: The Power of Tipu’s Tiger. An Examination of the Tiger Emblem of Tipu Sultan of Mysore”, *Modern Asian Studies*, Volume XXIX, No 2, 1995, ss. 257-269.

BOSWORTH, C. E., “Sikhs”, C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs and G. Lecomte (ed.), *The Encyclopaedia of Islam: New Edition, Prepared by A Number of Leading Orientalists, Volume IX: San-Sze*, Koninklijke Brill, Lieden, 1997, ss. 576b-582a.

BOUTIER, Jean, “Les ‘lettres de créances’ du corsaire Ripaud. Un ‘club jacobin’ à Srirangapatnam (Inde), mai-juin 1797”, Jacques Weber (ed.), *Le monde créole: peuplement, sociétés et condition humaine, XVIIe-XXe siècles: mélanges offerts à Hubert Gerbeau*, Indes savantes, Paris, 2005, ss. 31-44.

C., E. M. J., “Vasco da Gama”, Warren E. Preece, John Armitage, Howard E. Kasch (ed.), *Encyclopaedia Britannica: A New Survey of Universal Knowledge, Volume 9: Extradition to Garrick*, William Benton Publisher, Fourteenth Edition, Chicago, 1966, ss. 1111a-b.

CHICHESTER, H. Manners, “Sir Hector Munro”, Sidney Lee (ed.), *Dictionary of National Biography, Vol. XXXIX. Morehead-Myles*, Macmillan and Co., New York, 1894, ss. 305b-307b.

FRYER, David M., John C. Marshall, “The Motives of Jacques de Vaucanson”, *Technology and Culture*, Volume XX, No 2, 1979, ss. 257-269.

GUZIEJKO, Magdalena, “Revising The Tiger. The case of the instrument of Tipu Sultan in the Victoria and Albert Museum and the discussion on contested heritage”, *Art of the Orient*, Volume XI, No 1, 2022, ss. 152-163.

JONES, Robin, “Nineteenth Century Carved Ebony Furniture from Sri Lanka: Suggested Methods of Interpretation”, *Regional Furniture*, Volume X, 1996, ss. 27-41.

KERİMOV, Rauf, “Geleneksel Hint Müziğinin Yapısı”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt II, Sayı 2, 2013, ss. 305-321.

KILIÇ, Ayben, Harzemşah Hafızoğlu, “Açık Hava Koşullarının Ağaç Malzemenin Kimyasal Yapısında Meydana Getirdiği Değişimler ve Alınacak Önlemler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, 2007, ss. 175-183.

LAFONT, Jean Marie (çev.), “The ‘Mémoires’ of Lieutenant-Colonel Russel concerning Mysore: In the service Historique de l’Armée de Terre, Château de Vincennes, Paris”, Irfan Habib (ed.), *State and Diplomacy under Tipu Sultan: Documents and Essays*, Indian History Congress & Tulica Publication, New Delhi, 2001, ss. 82-107.

MA., M., “Maratha”, Warren E. Preece vd. (ed.), *Encyclopaedia Britannica: A New Survey of Universal Knowledge, Volume 14: Lighting to Maximilian*, William Benton Publisher, Fourteenth Edition, Chicago, 1966, ss. 843b-844a.

ORD-HUME, Arthur W. J. G., “Tipu’s Tiger – its History and Description - Part I”, *Music and Automata*, Volume III, No 9, 1987, ss. 21-31.

_____, Arthur W. J. G., “Tipu’s Tiger – its History and Description - Part II”, *Music and Automata*, Volume III, No 10, 1987, ss. 64-80.

- ÖZCAN, Azmi, “Haydarâbâd Nizamı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 32-35.
- _____, “İngiliz Doğu Hindistan Şirketi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 294-295.
- _____, “Meysûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004, ss. 510-511.
- _____, “Tîpû Sultan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 192-193.
- RANI, J. Jemi Merlin, “The Religious Legacy of Tipu Sultan”, *Journal of Humanities and Social Science*, Volume XXIII, No 4, 2018, ss. 84-88.
- SARAY, Mehmet, “Afganistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 405-406.
- SIL, Narasingha P., “Tipu Sultan in History Revisionism Revised”, *SAGE Open*, April-June 2013, ss. 1-11.
- SRAMEK, Joseph, “Face Him Like a Briton: Tiger Hunting, Imperialism, and British Masculinity in Colonial India, 1800-1875”, *Victorian Studies*, Volume XLVIII, No 4, 2006, ss. 659-680.
- STABILE, Giorgio, “Bilimadamı Olarak Leonardo”, Umberto Eco (ed.), *16. Yüzyıl Rönesans Çağı*, (çev. Adnan Tonguç), Alfa Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 513-517.
- STRONGE, Susan, “Tipu’s Tiger”, Tristram Hunt (ed.), *The Lives of Objects*, Victoria and Albert Museum, London, 2020, ss. 66-77.
- SUJITH, M. P., L. Rajeswari, T. Sreelakhmi, E. V. Anoop, “Conservation of jack wood (*Artocarpus heterophyllus* Lamk.) sculptures in an ancient temple in Kerala, South India: identification of heritage wood samples, neem gum–cashew nut shell liquid application in consolidation and preservation”, *Current Science*, Volume CXII, No 3, 2017, ss. 615-618.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Haydar Ali Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 25-26.
- THAPAR, Romila, “In Times Past”, Valmik Thapar (ed.), *Tiger: The Ultimate Guide*, CDS Books, New Delhi, 2004, ss. 153-169.
- TILLOTSON, Giles, “Dropped from the Clouds: Tipu Sultan in History Painting and the British Imagination”, Giles Tillotson (ed.), *Tipu Sultan: Image & Distance*, Delhi Art Gallery, New Delhi, 2022, ss. 41-70.
- TOMAK, Eylem Dizman, Ümit Cafer Yıldız, “Odunun Kimyasal Modifikasyonu”, Kolektif, *III. Ulusal Karadeniz Ormancılık Kongresi 20-22 Mayıs 2010, Artvin, Bildiriler Kitabı Cilt IV*, Artvin Çoruh Üniversitesi Yayınları, Artvin, 2010, ss.1681-1690.
- Wh., J., “Kanares (Kannada)”, Warren E. Preece, John Armitage, Howard E. Kasch (ed.), *Encyclopaedia Britannica: A New Survey of Universal Knowledge*, Volume 13: *Jirasek to Lighthouses*, William Benton Publisher, Fourteenth Edition, Chicago, 1968, ss. 201b.
- WILLIS, Henry, “Technical Aspects of Tipu’s Organ”, Mildred Archer, *Tippoo’s Tiger*, Museum Monograph No 10, Victoria and Albert Museum, H.M. Stationery Office, London, 1959, ss. 24-26.
- WILTING, Andreas, Alexandre Courtiol, Per Christiansen, Jürgen Niedballa, Anne K Scharf, Ludovic Orlando, Niko Balkenhol, Heribert Hofer, Stephanie Kramer-Schadt, Jörns Fickel, Andrew C Kitchener, “Planning tiger recovery: Understanding intraspecific variation for effective conservation”. *Science Advances*, Volume XXVI, No 5, 2015, ss. 1-13.
- WOZENCRAFT, W. C., “Species *Pantheratigris*”, Don E. Wilson, Dee Ann M. Reeder (ed.), *Mammal Species of the World: A Taxonomic and Geographic Reference*, Johns Hopkins University Press, Third Edition, Baltimore, 2005, ss. 545-546.
- YILDIZ, Ü. C., “Odun Modifikasyonu”, *Ahşap Teknik Dergisi*, Sayı 3, Nisan 2004, ss. 72-79.

TARİH TETKİKLERİ DERGİSİ

JOURNAL OF HISTORICAL STUDIES

Cilt/Vol.: 3-Sayı/Issue: 5
Haziran 2025/June 2025

Başvuru/Submitted: 11 Nisan 2025/11 April 2025
Kabul/accepted:26 Haziran 2025/26 June 2025

<https://tarihtetkikleri.com>

DOI Number: 10.5281/zenodo.15749847

Araştırma Makalesi/Research Article

Altı ayda bir yayınlanan hakemli, tarih dergisi
A refereed history journal published every six months

Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Kudüs ve Çevresinde Tıbbi Misyonerlik*

Ali TOMALI*

Özet

Misyonerlik anlayışındaki gelişim ve metotlar, sosyal ve tarihi koşullar altında değişkenliğe uğramıştır. Bu değişkenlikteki dönüm noktaları; farklı kültürlerle karşılaşma, siyasi münasebetlerin niteliği, modernizmin getirdiği yeni dengeler ve dini tebliğ gibi fraksiyonlar altında şekillenmiştir. Ayrıca misyonerlerin yöneldiği kitlelerin toplumsal yapıları da faaliyet alanlarını oluşturmada oldukça belirleyici olmuştur. Bu noktada tıbbi misyonerlik olgusu, misyonerlik faaliyetlerine eklemlenerek ayrı bir dal olarak ortaya çıkmıştır. Çok dilli, dinli ve etnik yapısı misyonerler için uygun bir coğrafya olan Kudüs ve çevresi de tıbbi misyonerlik faaliyetlerinin yoğun olarak görüldüğü bir yer olmuştur. Özellikle XIX. yüzyıldan sonra misyonerlik faaliyeti yürüten devletlerin bir rekabet ve nüfuz alanı oluşturmaya çalıştıkları kozmopolit Kudüs; birçok devletin uğrak yeri haline gelmiştir. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Kudüs ve çevresinde faaliyet gösteren tıbbi misyon kuruluşlarının çalışmalarına odaklanılmıştır. Gerek çalışmanın kapsamı gerekse de faaliyet göstergesi bakımından yalnızca American Board, İngiliz ve Alman misyon teşkilatlarının faaliyetleri incelenmiştir. Çalışma, yerli ve yabancı kaynaklar, Osmanlı arşiv belgeleri ve raporlar çerçevesinde ele alınmıştır. Ayrıca çalışmada, tıbbi misyonerlerin nasıl bir coğrafyada çalıştıklarının anlamlandırılabilmesi adına tıbbi misyonerliğin gelişim süreçleri ve özellikleri hakkında bilgi verilmiş akabinde Filistin bölgesinin idari ve siyasi yapısı üzerine durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Filistin, Tıbbi Misyonerlik, Sağlık, Osmanlı Devleti.

* Bu çalışma, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi ile İslam Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi İşbirliğiyle 14-15 Şubat 2025 tarihlerinde Ankara'da düzenlenen "IV. Uluslararası Kudüs Sempozyumu"nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

* Pamukkale Üniversitesi, Denizli/TÜRKİYE. atomali@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9560-7723.

-Dergimizde yayımlanan makaleler, Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası (CC BY 4.0) ile lisanslanmıştır.

-This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License

-Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

-Funding: The author has reported that this study received no financial support

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Peer Review: External, double-blind

Medical Missionary in Jerusalem and Its Surroundings in the Last Years of the Ottoman State

Abstract

The progress and method of the missionary perspective has been subject to variation in accordance with prevailing social and historical conditions. The pivotal junctures in this evolution have been shaped by factors such as encounters with diverse cultural contexts, the nature of political relations, and the influence of modernism and religious proselytising. Furthermore, the social structures of the masses to which the missionaries addressed have been quite decisive in determining their areas of activity. It is at this juncture that the phenomenon of medical missionary activities emerged as a discrete discipline, integrated into the broader missionary endeavours. Jerusalem and its environs, with their multilingual, religious and ethnic demographics, offered a conducive environment for medical missionary activities. This intensification of medical missionary activities in Jerusalem and its environs was particularly pronounced in the 19th century, as various states engaged in missionary endeavours sought to establish a competitive dynamic and sphere of influence in the city. The present study focuses on the activities of medical mission organisations operating in Jerusalem and its environs during the final years of the Ottoman Empire. In terms of both the scope of the study and the activity indicators, the focus was exclusively on the activities of the American Board, British and German mission organisations. The study was conducted utilising a range of sources, including local and foreign materials, as well as Ottoman archive documents and reports. In addition, in order to understand the geography in which medical missionaries worked, information was given about the development processes and characteristics of medical missionaries, and then the administrative and sanitary structure of the Palestinian region was emphasised.

Key Words: Jerusalem, Palestine, Medical Missionary, Health, Ottoman State.

Giriş

Latince kökenli *missio* teriminden türeyen “misyon” kelimesi, görev ve yetki anlamlarına gelmektedir. Bu sözcükten türetilen “misyoner” ise, görevli birey anlamında kullanılmaktadır. Ancak Hristiyanlık geleneğinde “misyoner” kavramı, hem resmî kilise örgütleri hem de çeşitli Hristiyan cemaatler tarafından, Hristiyanlık inancını ve öğretilerini genişletmek amacıyla özel bir eğitimden geçirilerek Hristiyan olmayan bölgelere gönderilen kişiler için kullanılmaktadır. Bu kişilerin meydana getirdiği hareket ise “misyonerlik” olarak adlandırılmaktadır¹. Ayrıca *evangelizm* ve *evangelizasyon* gibi çeşitli terim ve kavramlar da misyon ve misyonerlikle yakından ilişkilendirilmektedir. Bunun yanında, diğer inançlara mensup bireyleri Hristiyanlaştırma bağlamında da bu kavramlara sıkça başvurulmaktadır. Hristiyanlık mesajında; “şahitlik, mesajın ilanı ve şahadet” gibi terimler de misyonla bağlantılı olarak öne çıkmaktadır². Öte yandan misyonerler, tarih-toplum-kültür araştırmacısı hatta casusluğun öncüsü olarak da değerlendirilmektedir³.

“Tıbbi misyonerlik” kavramı, tanımsal çerçevedeki belirsizlik nedeniyle çeşitli kavramsal tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Bu durum, kavramın içeriğinde farklı bakış açılarını ve anlam genişlemelerini ortaya çıkarmaktadır. Ortaya çıkan bu düalizm, misyonerlik faaliyetini yürüten kişinin kimliği, sınırları ve görev alanı çerçevesinde şekillenmektedir. Bu noktada dikkat çekici unsurlardan biri, “tıbbi misyon” olgusunun genel misyonerlik faaliyetlerine zamanla eklemlenmiş olmasıdır⁴. Başlangıçta

¹ Şinasi Gündüz-Mahmut Aydın, *Misyonerlik-Hristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye’ye Yönelik Faaliyetleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2002, s. 13.

² Gündüz-Aydın, *Misyonerlik-Hristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye’ye Yönelik Faaliyetleri*, s. 13.

³ Necmettin Tozlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları”, *Osmanlı*, C.5, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 329.

⁴ İdris Yücel, *Anadolu’da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri (1880-1934)*, TTK Yayınları, Ankara 2017, s. 77.

kilise ve eğitim kurumlarını merkez alan misyonerler, zaman içinde faaliyet alanlarını genişletmişlerdir. Yetimhane, kolej, seminer, sosyal ve kültürel etkinlikler, askerî organizasyonlar, hatta ticari girişimler bu alanlar arasında yer tutmuştur. Sağlık kurumları olan hastane ve dispanserler de bu genişleme sürecine dâhil olmuştur. Dolayısıyla tıbbi misyonerlik, bu çok yönlü dönüşüm ve manevralar düzlemi içinde değerlendirilmelidir.

Misyonerlik hareketinin kökeni, Hristiyanlığın ilk dönemlerine kadar uzanmaktadır. Bu bağlamda Aziz Pierre ve Aziz Paul, ilk misyonerler olarak anılmaktadır. Misyonerlik faaliyetlerini kurumsallaştırmak amacıyla kurulan ilk ve en güçlü misyoner teşkilatının ise İngilizler tarafından oluşturulduğu bilinmektedir. Ancak Osmanlı coğrafyasına gelen ilk misyonerler Katoliklerdi. Ayrıca Osmanlı Devleti; çok dilli, dinli ve etnik yapısı gereği misyonerler için uygun bir zemine sahipti ve azınlıklara verilen geniş imtiyazlar, faaliyetleri için uygun fırsatlar barındırıyordu⁵. Osmanlı Devleti için stratejik ve dini bir öneme sahip olan Kudüs ve çevresi de tıbbi misyonerlerin faaliyet sahası olarak önemli bir merkezdi. Protestan, Katolik ve Ortodoks misyonerlerin adeta nüfuz mücadelesine sahne olan bu topraklarda tıbbi misyonerler tarafından çok sayıda sağlık müessesesi kuruldu ve hasta tedavi edildi. Gerçekleştirdikleri bu faaliyetler kendi dinlerinin tebliği için en kolay ve etkili yollardan biriydi.

1. Tıbbi Misyonerliğin Olgunlaşma Evresi ve Özellikleri

XIX. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde, Kuzey Amerika ve Avrupa'da kurulan birçok misyoner teşkilatı, dünya genelinde örgütlenme süreçlerini büyük ölçüde tamamlamış durumdaydı. Ancak modern tıbbın, sistemli ve kurumsal bir biçimde bu faaliyetlerin içine dâhil edilmesi, yüzyılın ikinci yarısında mümkün olabildi. Oysa bu dönem, tıp alanındaki önemli gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda, modern tıbbi misyon çalışmalarının başlatılması açısından oldukça geç kalınmış bir zaman dilimiydi. Bu gecikmenin temelinde yatan iki ana neden bulunuyordu. İlki, bazı misyon kuruluşları ile dini yapıların tıbbıya yönelik mesafeli duruşlarıydı⁶. İkinci neden ise, doğrudan bununla bağlantılı olarak, misyon teşkilatlarında üst düzeyde görev yapan yöneticilerin tıbbıya ve hekimlere duyduğu güvensizlikti. Nitekim XIX. yüzyılın ilk yarısı, sonuçsuz kalan birçok tıbbi girişimin yaşandığı bir dönem olarak öne çıktı. Bu belirsizlik ve başarısızlık ortamı, misyon faaliyetlerinin yürütüldüğü farklı bölgelerde, hem teşkilatları hem de sahadaki misyonerleri ciddi biçimde zorlayan bir risk unsuru hâline geldi⁷. Bundan dolayıdır ki ilk başlarda hekimler, misyonerlerin yalnızca sağlık tehdidi olan ve hizmet gerektiren bölgelerde korunmasını sağlamak için kullanıldı. Örneğin 1852'de Avrupa genelindeki misyoner dernekleri sadece on üç tıbbi misyoner istihdam etti. 1851-1870 yılları arasında ise kuruluşu 1799'a dayanan Protestan misyon örgütü *Church Missionary Society* (CMS)⁸ tarafından toplam 307 yeni misyonerden yalnızca yedisi işe alındı⁹.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı, misyoner topluluklar arasında tıbbın evanjelizm sürecine hizmet eden etkili bir araç olarak görülmeye başladığı köklü bir zihniyet dönüşümüne sahne oldu. Bu dönemde tıp alanında yaşanan çarpıcı ve devrimsel gelişmeler, tıbbi misyon çalışmalarına yeni bir perspektif kazandırdı. Özellikle 1846 yılında anestezinin ile 1847'de antisepsinin keşfi, bu gelişmeler arasında başı çeken yeniliklerdendi. Bunun yanı sıra, salgın hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla hijyen uygulamalarının yaygınlaştırılması ve bakteriyoloji alanındaki araştırmaların hız kazanması, tıpta yaşanan dönüşümün derinleştiğine dair önemli bir göstergesiydi. Söz konusu ilerlemeler, hastalıklara neden olan

⁵ Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.16, Özel Sayı, 1999, s. 170-172.

⁶ David Hardiman, "Introduction", in *Healing Bodies Saving Souls, Medical Missions in Asia and Africa*, (Ed.) David Hardiman, Clio Media, Vol.80, New York 2006, p. 9-11.

⁷ Hardiman, *Introduction*, p. 11-12.

⁸ Eugene Stock, *History of Church Missionary Society*, Church Missionary Society Press, London 1916. (Bundan sonra CMS olarak kısaltılacaktır.)

⁹ Petter C. Williams, "Healing and Evangelism: The Place of Medicine in Later Victorian Protestant Missionary Thinking", *Studies in Church History*, 19, 1982, p. 271-272.

mikroorganizmaların keşfini kolaylaştırarak tıbbi müdahalelerin etkinliğini büyük ölçüde artırdı. Bu sayede, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tıbbi misyonerler, kapsamlı cerrahi operasyonlar gerçekleştirebilecek bilgi ve donanıma ulaştı. Aynı zamanda birçok hastalığın tedavisinde de başarı elde etti. Bu imkânları en etkin kullanan misyon teşkilatlarının temsilcileri ve öncülleri ise İngiliz ve Amerikalı misyonerler oldu¹⁰.

Misyonerlik faaliyetlerinin ilk evrelerinde, doktorların özel bir görev kapsamında istihdam edilmesi ya da onlar için belirlenmiş stratejik bir plan bulunmamaktaydı. Bir misyoner tıp eğitimi almış olsa dahi, sahaya gönderildiğinde esas rolü diğer misyonerlerle aynı şekilde, vaaz ve tebliğ görevini üstlenmekti; sağlık hizmetleri ise yalnızca bu misyonun destekleyici bir unsuru olarak değerlendirilmekteydi. Örneğin tıbbi misyonerlerin öncü isimlerinden¹¹ Dr. Grant ve Dr. Asa Dodge'un sahip olduğu ekipmanları oldukça sınırlı düzeydeydi. Bu ekipmanlar, standart düzeyde ilaç ve basit tıbbi araçtan ibaretti. Ayrıca bu dönemde ne bir dispanser ne de hastane açma planları bulunmuyordu. Söz konusu misyonerler, tüm tıbbi ekipmanlarını bir atın sırtına yükleyebiliyor, tedavi hizmetlerini ise seyahat güzergâhları üzerindeki uygun noktalarda gerçekleştirebiliyorlardı. Ancak misyon merkezlerinin kalıcı ve düzenli bir şekilde kurulmasından sonra daha kapsamlı ve sistemli bir sağlık misyonu yürütmeye yönelik hazırlıklar başlatılabildi¹². Ayrıca tıbbi misyonerlik ile eğitim kurumlarının işlevi arasında önemli bir fark bulunmaktaydı. Okullar, doğrudan sadece öğrenciler ve aile çevresi ile temas kurabilme imkânı sağlarken tıbbi misyonerlik, hayatının hiçbir döneminde misyonerlerle karşılaşma ihtimali olmayan ya da buna karşı mesafeli duran kişilere bile ulaşabilme potansiyeline sahipti¹³.

Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren misyon teşkilatları içinde "Tıbbi Misyonlar", gerek resmi açıdan gerekse de yöneticiler tarafından en az engellenen misyonerlik koluydu. Çünkü doktorlar sivil halk tarafından sıcak karşılanıyor ve yaptıkları iş, misyonerlerin yaptığı diğer işlerden çok daha fazla takdir ediliyordu. Ayrıca etkisi itibarıyla kıyaslandığında, diğer misyonerlik kollarından daha az maliyetliydi. Bunun yanında misyoner doktorlar, hastane ve dispanser gibi halkla iç içe olan uygulamalarda onların sadece acılarını dindirmede değil, aynı zamanda halkın her kesiminin hurafelerini kırmada da büyük bir etkiye sahiptiler. Halk hekimliği ya da geleneksel şifa uygulamalarına yoğun rağbet gösteren halk, bilimsel metotların uygulanmasıyla kolera illetinin engellendiğini, neredeyse evrensel olarak öldürücü olarak değerlendirilen hastalıklardan da çok az korkulması gerektiğini görüyorlar ve inançlarını sorgulamak zorunda bırakılıyorlardı. Öyle ki Müslümanlar arasındaki güçlü inanç sistemini tahrif etme, sarsma ve hatta yok etmede, tıbbi misyonerlik diğer bütün kollardan daha net sonuçlar getiriyordu¹⁴. Böylesine etkili bir oluşumun faaliyet sahası olarak yer tutan Kudüs ve çevresindeki tıbbi misyonerlik faaliyetleri 1880'lerden sonra hız kazanmaya başlarken Kudüs ve Yafa kentleri Filistin'in en önemli şehirleri haline geldi¹⁵. Ayrıca Kudüs, Yafa ve Hayfa gibi kentleri bilhassa tıbbi misyonerler için önemli kılan sebeplerden biri, salgın hastalıkların daha sık görülmesi ve tıbbi misyonerlere hareket alanı sağlamasıydı.

2. Kudüs ve Çevresinde İdari ve Sıhhi Vaziyet

¹⁰ Yücel, *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri*, s. 83-84. Özellikle American Board misyon teşkilatının hizmet yelpazesi ve faaliyet alanları oldukça genişti. Örneğin Balkanlara yönelik teşkilatlanma girişimleri bunlardan biridir. *Bulgaristan Protestanlaştırılmadan, Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan iş yarım kalacak düsturu* ise bunun en önemli göstergelerindendir. Bkz. Gürsoy Şahin, "Manastır Şehrinde Amerikalı Protestan Misyonerler ve Faaliyetleri (1873-1913)", *Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C.8, S.1, 2019, s. 147.

¹¹ Dr. Asa Dodge 1833'te Beyrut'ta çalışmaya başlamıştı. Onu izleyen yıllarda, 1840'ta Dr. Cornelius Van Dyke; 1843 itibarıyla ise Dr. İshabel Grant, Dr. Henry Lobdell, Dr. George E. Post ve Dr. Azariah Smith bu alanda görev üstlenen diğer önemli hekimler arasında yer almıştır. Bkz. William E. Strong, *The Story of American BOArd*, The Pilgrim Press, Boston 1910, p. 99.

¹² James L. Barton, *Türkiye'de Gündoğumu*, (Çev.) Zekeriya Başkal, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 179.

¹³ Ercan Haytoğlu, "Amerikan Misyonerlerinin Anadolu Topraklarındaki Sağlık Faaliyetleri ve Ermeniler", *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II*, Y.20, S.61, Eylül-Aralık 2014, s. 1520.

¹⁴ Barton, *Türkiye'de Gündoğumu*, s. 181-182.

¹⁵ Yasemin Avcı, "Jerusalem and Jaffa In the late Ottoman Period: The Congession-Hunting Struggle for Public Works Projects", In: *Late Ottoman Palestine, The Period of Young Turk Rule*, Edited by: Yuval Ben-Bassat and Eyal Ginio, I.B.Tauris, London 2011, p. 98.

2.1. İdari ve Demografik Yapı

Osmanlı taşra teşkilatı; beylerbeylik, sancak, kaza ve nahiye birimlerinden oluşan bir idari yapıya sahipti. Şam (Bilâdü's-Şam) beldelerinin alınmasından sonra bu bölgede teşkilat yapısı değiştirilmeden uygulanırken aynı şekilde Kudüs'ün Osmanlı hâkimiyetine geçmesi de bölgenin idari yapısında köklü bir dönüşüm yaratmadı. Arz-ı Filistin olarak adlandırılan bu bölgede Kudüs; Nablus, Gazze ve Safed ile beraber idari teşkilat bakımından Şam'a bağlı sancak olarak teşkilatlandırıldı. Osmanlı idaresi altındaki Kudüs, daima sancak statüsünde kalırken bağlı bulunduğu merkez zaman içinde değişikliğe uğradı. Nitekim Kudüs sancağı, XIX. yüzyılın ortalarına kadar Şam eyaleti içinde kaldı¹⁶.

Kudüs sancağı, 1897 yılı itibarıyla bir sancak, üç kaza ve iki nahiyeden oluşurken 264.317 nüfusa sahipti¹⁷. Sayımı yapılmış ve cemaatlara göre taksim edilmiş nüfus ise 258.860 idi¹⁸. Cemaatler ve cinsiyete göre dağılım incelendiğinde en çok nüfus; 217.346 kişi ile Müslümanlara, 41.514 kişi Gayrimüslimlere aitti¹⁹. Ancak 1880-1910 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne yapılan düzensiz Yahudi göçü, Kudüs'teki demografik yapıyı etkiledi. Nitekim 1880 yılı itibarıyla Kudüs'teki Yahudi nüfusu 17.000 iken 1910'da 45.000'e kadar yükseldi. Bu artış bölgedeki Hristiyan ve Müslüman nüfusa kıyasla yaklaşık iki katı seviyesindeydi²⁰.

Kudüs sancağının nüfus sayısı 1906 yılına gelindiğinde 229.812'ye gerilerken, 1914 yılında yaklaşık % 60'lık bir artışla 328.168'e yükseldi. Bu sayı, Kudüs, Yafa, Gazze ve El-Halil (Halilürrahman)'i kapsıyordu²¹. Ayrıca farklı kaynaklarda Filistin'in toplam nüfusu, 1914 başlarında yaklaşık altı yüz bin olarak tahmin ediliyordu. Nüfus sayısı yirmi bini geçen şehirler ise yalnızca Yafa, Hayfa ve Kudüs'tü. Bölgenin yapısı homojen olmadığı gibi halkın kendilerini tanımlama biçimi dini mensubiyetleri üzerinden. Bu bağlamda, Filistin halkı; büyük çoğunlukla Müslüman, Yahudi ve Hristiyanlardan meydana gelirken en kalabalık topluluk Müslümanlardı²². Ancak İzmir ve İstanbul istisna edilirse 1914 başlarında en çok Hristiyan nüfus Suriye ile birlikte Filistin'de bulunuyordu. Hristiyan halk için en değerli kentlerin başında ise kuşkusuz Kudüs geliyordu. Çünkü Hristiyanlar, Kudüs ve çevresinde uzunca bir dönem farklı milletlerle bir arada yaşama tecrübesi sahipti²³.

Birinci Dünya Savaşı'nın yadsınamayacak etkisi, bölgeye ilgi duyan çeşitli grupların dikkatini çekerken mevcut siyasi ve askerî iklim geçici bir güç boşluğu ortaya çıkarttı. Bu durumu fırsata çevirmek

¹⁶ Feyza Betül Köse, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari ve Sosyal Yapı", *Ardahan Üniversitesi İnsani ve Edebiyat Fakültesi Belgü Dergisi*, S.1, 2015, s. 164-165.

¹⁷ *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, C.5, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997, s. 19.

¹⁸ *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, s. 23. Kemal Karpat, bu rakamı, 258.460 olarak vermektedir. Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 401.

¹⁹ Tefik Güran, "1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (Der.Halil İnalçık-Şevket Pamuk), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, s. 173.

²⁰ Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phonex Yayınevi, Ankara 2004, s. 84. Ayrıca 1880-1914 yılları arasında Filistin bölgesinde yaklaşık 650.000 dönüm arazinin Yahudilerin eline geçmesiyle buralara 85.000'e yakın Yahudi muhacir iskân ettirilmiştir ve 50'den fazla Yahudi kolonisi kurulmuştur. Bkz. Yasemin Avcı-Ömür Yazıcı Özdemir, "Osmanlı Devrinin Son Yıllarında Kudüs'ü Yönetmek: Murasarrıf Azmi Bey ve 1916 Tarihli Raporu", *Dr. Kemal Daşcıoğlu'na Vefa Kitabı*, (Ed. Mithat Aydın-Süleyman İnan), Ankara 2020, s. 350. Farklı bir kaynakta da şu bilgiler verilmektedir. 1881-1914 arasında 2,5 milyondan fazla Yahudi, Rusya'dan farklı ülkelere göç etmiştir. Bunların 1,5 milyonu ile 2 milyon kadarı ABD'ye yerleşirken, 1882-1923 yılları arasında 115.000 Yahudi Filistin'e göç etmiştir. Karşılaştırma için bkz. James L. Gelvin, *Modern Ortadoğu Tarihi 1453-2015*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 262.

²¹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 388, 401.

²² John J. McTague, *British Policy in Palestine, 1917-1922*, University Press of America, Lanham 1983, p. 1. Farklı bir kaynakta Osmanlı yetkililerinin Filistin'in toplam nüfusunun 689.275 (Araplar ve Yahudiler) olarak tahmin ettiği belirtilmektedir. Aref Abu-Rabia, "Bedouin Health Services in Mandated Palestine", *Middle Eastern Studies*, Vol.41, No.3, May 2005, p.422.

²³ Mustafa F. Gül, "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Kaldırılması Sonrasında Halkın Tepkilerine Dair Bazı Tespitler", *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Dergisi*, Y.3, S.5, Nisan 2021, s. 741. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına gelindiğinde Filistin topraklarında yaklaşık 56.000 Arap ve 55.000 dolayında Yahudi yaşamaktaydı. Dan Cohn-Sherbok, *Introduction to Zionism and Israel, From Ideology to History*, Continuum International Publishing Group, New York 2012, p. 105.

isteyen bazı sömürgeci devletler, güç ve nüfuz alanlarını genişletmeye çalıştı ve bunun için tıbbi misyonerlik faaliyetlerini etkili bir şekilde kullandı. Ayrıca bu dönemde Arap nüfusunun siyasi kanadı bağımsızlık bekliyordu. Uluslararası bir Yahudi topluluğu da bölgede ulusal bir yuva kurma peşindeydi. 1920'ye gelindiğinde gerçek güç, 1917'de bölgeyi işgal eden ve askerî olarak kontrol altında tutan İngilizlerin elindeydi. Devam eden süreçte İngiliz hükümeti, yürüttüğü savaş diplomasisi ile Fransız Hükümeti, Arap Şerifi ve İngiltere'deki Siyonist gruplarla müzakere etti ve savaş sonrasında Filistin'in statüsü hakkında karşılıklı olarak ve çelişkili vaatlerde bulundu²⁴. Bu durum “düşmanlık” için uygun bir zemin oluştururken Filistin'in yasal sorumluluğu yeni kurulan Milletler Cemiyetine verildi. Bölge, İngiliz-Fransız müzakerelerinin dayattığı bir kararla manda statüsü altında İngilizlere verildi ve İngilizler bölgeyi koloni olarak yönetmeye devam etti²⁵.

2.2. Sıhhi Durum

XIX. yüzyılda dünya çapında yaşanan kolera pandemileri Osmanlı Devleti'nin hemen her bölgesinde hissediliyordu. 1822'de Basra Körfezi'nden Anadolu içlerine, 1831'de ise Hicaz bölgesine giriş yapan kolera 1864'te Filistin'de baş gösterirken Gazze'de önemli ölçüde tahribat yaptı. Alınan önlemlerle kısa sürede kontrol altına alınan kolera, sıkışık kent yapısıyla Yafa'da daha derinden hissedildi. Kolera, bir yıl sonra Yafa'da 400, Gazze'de 300 can aldı. Uzun yıllar bölgede etkisini gösteren hastalık nedeniyle 1881'den itibaren askerî kordonlar oluşturuldu, kervanlar karantinaya tabi tutuldu, Gazze ve El-Halil'de gözlem evleri tesis edildi. Hastalığın tamamen engellenememesi üzerine 1891'de Kudüs'e girişler yasaklandı. 1902 yılında ise Filistin'de dar kapsamlı karantina uygulamasına geçildi²⁶. Ayrıca 1892 yılında Dersaadet ile birlikte tüm Vilâyet-i Şâhâne Hıfzısıhha başmüfettişliği görevini yürüten Bonkowski Paşa'nın, 1902-1903 yıllarını kapsayan ve Suriye'den Kudüs'e kadar uzanan kolera salgınına dair hazırladığı rapor da oldukça dikkat çekici veriler sunmaktadır. Raporda, Şam'dan Kudüs'e kadar uzanan coğrafyada yer alan Gazze, Yafa, Taberiye, Safed, Nablus ve Kudüs gibi çeşitli büyüklükteki yerleşimlerde koleraya bağlı ölümlerin resmî olarak 4.880, tahmini olarak ise 16.362 kişi olduğu ifade edilmektedir²⁷.

Söz konusu dönemde Filistin'de en çok görülen vakalardan biri de çiçek salgınıydı. Bu konuda İngiliz hekim Ernst Masterman, 1900 yılında “tamamen kontrolsüz bir çiçek salgını” olduğunu aktarıyordu²⁸. Döneme dair raporlar da bu argümanı destekler nitelikteydi. Halk Sağlığı Raporlarına (*Public Health Reports*) göre; 28 Aralık 1900-28 Haziran 1901 tarihleri arasında Kudüs'te toplam 1.500 çiçek vakası görülürken 500 kişi yaşamını yitirmişti²⁹.

Bölgede görülen bir başka bulaşıcı hastalık ise frengiydi. 1893'te Gazze ve çevresinde yoğun olarak görülen hastalık 1898'ten itibaren Kudüs'te de yaygınlaştı. Yapılan girişimler sonucunda hastalıkla mücadele edebilmek adına Kudüs dışında bir hastane tesisine başlandı³⁰. XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde bulaşıcı hastalık oranları oldukça yüksek seyrediyordu. Sıtma ise en sık görülen hastalıkların

²⁴ Mark Tessler, *A History of the Israeli-Palestinian Conflict*, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1994, p. 146-150.

²⁵ Borowy-Davidovitch, *Introduction: Health in Palestine, 1850-2000*, p. 318. Bölgedeki etnik ve kültürel ayrımlar da bu çeşitliliğin kollarını oluşturuyordu. Örneğin Filistin bölgesinde yaşam tarzlarına göre Filistinli nüfus üç ayrı etnik gruba aitti. Bunlar; köylüler ve kentliler ile göçebeler ve yarı göçebelerden oluşan bedevi kabileleri idi. Bkz. Davidovitch-Greenberg, *Public Health, Culture, and Colonial Medicine*, p. 399.

²⁶ Hasan Karaköse, “Osmanlı Devleti'nin Filistin'de Sağlık Hizmetleri (Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'nın Sonuna Kadar)”, *Uluslararası Yunus Emre Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, 2024, s. 31.

²⁷ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, BOA, *Yıldız Esas Evrakı* (Y.EE.) 11/25, 10 Aralık 1903. Rapor hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Musa Gümüş, “Kudüs-i Şerif'ten Şam-ı Şerif'e Kolera ile Mücadele 1902-1903: Bir Raporun Anlatıkları”, *Yeni Fikir*, Y.9, S.21, 2018, s. 115-132.

²⁸ Davidovitch-Greenberg, *Public Health, Culture, and Colonial Medicine*, p. 401.

²⁹ *Public Health Reports (1896-1970)*, Vol.16, No.26, (28 Haziran 1901), p. 1509. (Bundan sonra PHR olarak gösterilecektir.)

³⁰ Karaköse, *Osmanlı Devleti'nin Filistin'de Sağlık Hizmetleri*, s. 31-32.

başında ve adeta afet durumundaydı. Öyle ki Kudüs'teki 4.000'den fazla öğrencinin yaklaşık %27'sinde sıtma parazitine rastlandı. 7.771 öğrencinin %26'sında da yine sıtma paraziti bulunuyordu³¹.

Bunların yanında dizanteri, trahom ve verem gibi hastalıkların günlük yaşam üzerinde güçlü bir etkisi vardı. Ayrıca bebek ölümleri de oldukça fazlaydı. Filistin'deki sıhhi ve hijyen koşulların eksikliği de hastalıklara elverişli bir ortam hazırlıyordu. Bölgenin coğrafi olarak bataklık ve çöllerden oluşan bir alana sahip olması, hastalıklara kapı aralıyor, yaşam şartlarını zorlaştırıyordu. Öte yandan bu bölge, Müslüman hacıların yol güzergahındaydı ve sıklıkla hastalık taşıyıcıların akınına uğruyordu³². Birinci Dünya Savaşı sırasında ise Kudüs, Taberiye ve Yafa gibi eski şehirler kolera salgınlarına maruz kalmaya devam ediyordu. Bu durumun en önemli sebeplerinden biri altyapı yetersizliğiydi. Buna ek olarak geri kalmışlık, yoksulluk, merkezi hükümetin ilgisini kaybetmesi, etkisiz bir sosyal yönetim anlayışı ile temizlik ve hijyen kurallarına özen gösterilmemesi hastalıkların yayılmasında önemli ölçüde belirleyiciydi³³.

Osmanlı idaresi sırasında bölgenin yerel nüfusu; genellikle bitkisel ilaç, kan alma, dağlama, kupa çekme, sülüklenme, muska yazma ve erkek dini şifacılar tarafından uygulanan geleneksel tıbbi yöntemleri benimsiyordu³⁴. Bu durum hastalıkların yayılmasını engellemediği gibi tedavi süreçlerini de olumsuz yönde etkilemekteydi. Geleneksel halk sağlığı metotlarına bağlı olan yerel halkın bu tutumu, modern tıbbi usüllere ve hekimlere mesafeli yaklaşmasına yol açıyordu. Filistin bölgesinde XX. yüzyılın başlarında birçok salgın kaydedilirken salgın bölgelerinde sporadik³⁵ düzeyde de vakalar görülmüyordu³⁶. Nitekim XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Halk Sağlığı Raporlarına yansıyan Kudüs ve çevresindeki hastalık ve vefat sayıları kronolojik olarak şöyleydi.

Tablo 1: Halk Sağlığı Raporlarına Göre Kudüs ve Çevresinde Görülen Hastalıklar ve Vefat Sayıları

Hastalık Adı	Görüldüğü Yer	Tarih	Vaka	Vefat
Kolera	Hayfa	21 Aralık 1912	-	1
	Taberiye	3-25 Aralık 1912	129	68
Veba	Yafa	30 Mayıs - 4 Haziran 1914	4	1
Çiçek	Yafa	6 Aralık 1913 – 11 Nisan 1914	39	7
	Kudüs	1 Şubat – 11 Nisan 1914	10	-
Veba	Hayfa	29 Ağustos 1914	1	1
	Yafa	5-27 Haziran 1914	4	3

³¹ Bu oran Yahudilerde %40.5 Müslümanlarda 31.1, Hristiyanlarda 16.4 ve Avrupalılarda ise 7.2 oranındaydı. Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 228, 400-401.

³² Iris Borowy-Nadav Davidovitch, "Introduction: Health in Palestine, 1850-2000", In: *Health in Palestine and the Middle Eastern Context*, Dynamis 2005, 25, p. 316.

³³ Nadav Davidovitch-Zalman Greenberg, "Public Health, Culture, and Colonial Medicine: Smallpox and Variolation in Palestine During the British Mandate", *Public Health Reports*, Vol. 122, Issue 3, 2007, p. 399.

³⁴ Rabia, *Bedouin Health Services in Mandated Palestine*, p. 421.

³⁵ Dağınık, seyrek, düzensiz.

³⁶ G. Stuart-K.S. Krikorian, "Anti-Variolous Measures in Palestine", *Annals of Tropical Medicine & Parasitology*, Vol.24, Issue 4, 1930, p. 527.

Çiçek	Hayfa	19-25 Ekim 1914	5	2
	Kudüs	3 Mayıs – 30 Eylül 1914	45	2
	Hayfa	2 Kasım – 6 Aralık 1914	14	6
	Kudüs	1 Ekim – 30 Kasım 1914	5	-
Çiçek	Hayfa	19-25 Nisan 1915	5	-
	Yafa	10 Ocak – 10 Nisan 1915	9	-
Tifüs	Yafa	28 Mart – 8 Mayıs 1915	26	12
Çiçek	Hayfa	3 Mayıs – 25 Temmuz 1915	9	1
	Yafa	9-29 Mayıs 1915	2	-
Tifüs	Yafa	25 Nisan – 11 Eylül 1915	20	11
Tifüs	Hayfa	10-16 Nisan 1916	16	2
Kolera	Yafa	17-25 Haziran 1916	67	39
	Yafa	1-29 Temmuz 1916	151	63
Tifüs	Hayfa	24 Nisan – 11 Haziran 1916	35	13
	Hayfa	10 Temmuz – 17 Eylül 1916	93	41
	Hayfa	16-22 Ekim 1916	1	-
	Yafa	23 Nisan – 25 Haziran 1916	-	47
Toplam			690	320

Kaynak: *PHR*, Vol.28, No.26, 27 Haziran 1913, p. 1377; *PHR*, Vol.29, No.26, 26 Haziran 1914, p. 1722-1726; *PHR*, Vol.29, No.52, 25 Aralık 1914, p. 3498-3501; *PHR*, Vol.30, No.26, 25 Haziran 1915, p. 1946-1957; *PHR*, Vol.30, No.53, 31 Aralık 1915, p. 3839-3846; *PHR*, Vol.31, No.26, 30 Haziran 1916, p. 1717; *PHR*, Vol.31, No.52, 29 Aralık 1916, p. 3542-3549; *PHR*, Vol.32, No.26, 29 Haziran 1917, p. 1074.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Kudüs ve çevresindeki bulaşıcı hastalıklara ilişkin tutulan halk sağlığı raporlarına göre; en çok görülen vakaların sırasıyla tifüs, çiçek, kolera ve veba olduğu anlaşılmaktadır. Ölüm sayıları da doğru orantılı bir şekilde seyretmektedir. Raporda, 1915 ve 1916 yıllarına ait vaka-vefat sayılarında artış gözlemlenirken 1913 yılına ait herhangi bir vaka bildirimi olmadığı görülmektedir.

Osmanlı arşiv belgelerinde de 1915 ve 1916 yıllarına ait tifüs vakalarının sıklığı dikkat çekicidir. Örneğin Haziran 1915'te Kudüs'te tifüs vakalarının arttığı bildirilirken Dâhiliye Nazırı Cemal Paşa tarafından Suriye, Halep ve Beyrut ile birlikte Kudüs ve çevresinde artış gösteren tifüs vakalarının

önlenmesi için ihtiyaç malzemelerinin bildirilmesi istenmektedir³⁷. Ayrıca Kudüs hapishanesinde de tifüs vakaları görülürken alınan önlemler sayesinde salgın zamanında önlenebilmiştir³⁸. Fakat Kudüs hapishanesindeki tifüs vakaları 1917'de tekrar ortaya çıkmış 800 hastanın tifüse yakalandığı bildirilmiştir. Salgının önlenmesi adına hapishane içinde küçük bir hastane tesisi planlanırken görevlendirilecek personel için elli bin kuruştan fazla yardım gönderilmiştir. Bu yardımın yaklaşık on sekiz bin kuruşu bulaşıcı hastalıklar ödeneğinden tahsis edilmiştir³⁹.

Mevcut idari ve sıhhi vaziyet, bölgede etkili olmaya çalışan tıbbi misyonerler için uygun fırsatlar doğururken, faaliyetleri için önemli motivasyon kaynağı oluşturmıştır. Bu doğrultuda, Kudüs ve çevresinde özellikle ABD, İngiltere ve Almanya gibi devletlere ait misyoner teşkilatlarının tıbbi çalışmaları öne çıkmıştır.

3. American Board Misyon Teşkilatının Faaliyetleri

Filistin coğrafyası, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle Amerikan ve İngiliz misyonerlerin yoğun ilgisine mazhar olan bölgelerden biri haline gelmişti. Misyonerlerin sağlık hizmeti sunmaları, bölge halkıyla doğrudan temas kurmalarını sağlamasının yanı sıra dini propaganda yapma ve tebliğ sunmalarına da olanak tanıyordu⁴⁰. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde yaşanan Tanzimat dönemi bu sürece esneklik sağladı. Zira II. Mahmut ile başlayan ve Abdülmecid döneminde yayınlanan fermanla istediği ortamı bulan Amerikan Board'un faaliyetleri, Protestanlar için genişletici bir etki yarattı⁴¹. Protestan misyonerliğinin temelleri ise XIX. yüzyılın başlarında CMS örgütü tarafından bir Protestan din adamının Mısır'a gönderilmesi ile atıldı⁴². Bunu geliştirmeyi, Amerikan Board'a bağlı Levi Parsons ve Pliny Fisk isimli misyonerlerin Osmanlı topraklarına gelişi izledi. Bu isimler, Osmanlı coğrafyasına gelen "ilk Amerikalı" misyonerlerdi⁴³. Parsons ve Fisk'in bu ünvanı almalarında üyesi oldukları örgütün önemi çok büyüktü. 1810'da Boston'da kurulan ve 1820'de Osmanlı topraklarına giren *American Board of Commisioners for Foreign Missions* (ABCFM) en etkili misyon örgütlerinden biriydi. Bu tarihten sonra Protestan misyoner teşkilatlanmaları hızla artmaya başladı⁴⁴.

Amerikalı misyonerler Parsons ve Fisk'in amacı, Kudüs ve çevresinde misyonerlik faaliyetleri yürüterek Yahudiler arasında Protestanlık inancını yaymaktı. Her ne kadar ilk olarak Suriye'ye gönderilmiş olsalar da asıl çalışma yerleri Filistin bölgesiydi. Amerikan Board yönetiminin bu iki misyonere verdiği telkinlerde; Kudüs'te farklı etnik grupla karşılaşacakları, kullanacakları yöntemleri, Yahudiler, Hristiyanlar, Müslümanlar ve Filistin'de yaşayanlar için neler yapabilecekleri yer alıyordu⁴⁵. Levi Parsons; önce Yafa'ya, daha sonra ise Kudüs'e gitti ve kısa süreliğine olsa da "Kudüs'e yerleşen ilk Protestan" olma gibi ikinci bir ünvana daha sahip oldu⁴⁶. Ancak bu misyonerlerin faaliyetleri uzun vadeli olmadı. Parsons,

³⁷ BOA, Dâhiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 64/116, 23 Mayıs 1916.

³⁸ BOA, Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS), 74/35, 31 Temmuz 1915.

³⁹ BOA, DH.MB.HPS, 75/19, 24 Haziran 1916.

⁴⁰ Mehmet Ali Doğan, "From New England into New Lands: The Beginning of a Long Story", (Ed: Mehmet Ali Doğan- Heather J. Sharkey), In: *American Missionaries and the Middle East: Foundational Encounters*, The University of Utah Press, Michigan, 2011, p. 9-20.

⁴¹ H.G.O. Dwight, "Translation of the Fermân Granted by Sultân 'Abd-ül-Mejeed to His Protestant Subjects", *Journal of the American Oriental Society*, Vol.4, 1854, p. 443.

⁴² Leon Arpee, *The Armenian Awakening, A History of Armenian Church 1820-1860*, The University of Chicago Press, Chicago 1909, p. 93.

⁴³ *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner: Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları (1819-1825)*, (Haz.) Ayşe Aksu, Dergah Yayınları, İstanbul 2015, s. 5; Doğan, *From New England into New Lands*, p. 10-11.

⁴⁴ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1989, s. 16.

⁴⁵ *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner: Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları*, s. 86-87.

⁴⁶ Frank Fokke Ferwerda, "1819-1919 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Seyyahlar, Biyografi-Bibliyografya Notları I", *Kebikeç*, S.11, 2001, s. 346.

Kudüs'e yaptığı ikinci ziyareti sırasında Şubat 1822'de, Fisk ise Filistin Yahudileri arasında çalıştığı 1825'te yaşamını yitirdi⁴⁷.

Amerikan Board'un Osmanlı topraklarındaki "tıbbi misyon" geçmişi ise bölgeye gözlem ve inceleme amacıyla gönderilen, temel düzeyde sağlık bilgisi bulunan kişilerle başladı. Bu tıbbi misyonerlerin çoğu papazlık rütbesine sahipti. Erken dönem tıbbi misyonerlerin özelliklerinden biri görevlendirildikleri coğrafyada temsil ettikleri örgütün gelecekteki faaliyetleri için uygun bir zemin hazırlamaktı. Nitekim sahaya giden "ilk tıbbi misyoner" Dr. Asa Dodge oldu. 1833'te Beyrut'a görevlendirilen Dr. Asa Dodge, bir yıl sonra Kudüs'e tayin edildi. Burada geçirdiği kısa sürenin ardından yakalandığı lekeli humma (tifüs) sebebiyle 1835'te hayatını kaybetti⁴⁸.

Amerikan Board, Osmanlı toplumunu genellikle "doğu toplumu" olarak tanımlarken, bu toplumun özel alanlarına, özellikle de ev ortamına nüfuz etmenin en etkili yollarından biri olarak kadın tıbbi misyonerlerin eğitilmesinde görüyordu. Bu amaçla hem kadın doktorlar hem de hemşirelerin yetiştirilmesine yönelik programlar oluşturuluyor, kurulan hastanelerde hemşirelik sınıfları açılıyordu. Bu şekilde eğitilen hemşireler, bilhassa Müslüman ailelerin özel yaşam alanlarına daha kolay erişim imkânı sağlıyordu⁴⁹. 1889 yılında kurulan Arabistan misyonun; yerel halka ulaşmak, onların güvenini kazanmak ve Arap haneleriyle temas kurmak adına kullandıkları en etkili yöntem sağlık hizmeti sunmaktı. Bundan dolayı ister kadın isterse de erkek olsun bölgede çalışacak misyonerlerin sağlıkçı olması önemli bir ön koşuldu. Zira sunulan sağlık hizmetleri, bölge halkının korkularını ve misyon teşkilatına karşı duyulan önyargıları aşmada temel bir işlev görüyordu⁵⁰. American Board teşkilatının eğitim faaliyetlerinden sonra en çok ilgi duydukları alan özellikle "tıbbi misyon" sahalarıydı. Misyonerler içinde sağlıkçıların fazla olması ve dönemin imkânlarına nazaran daha gelişmiş tıbbi malzemelerle çalışmaları tıbbi misyonun fark yaratan temel özelliklerindendi⁵¹. Bu özellik, teşkilatın uygulama ve yapılanmalarına da yansıyor. Öyle ki tedavi edilen hastaların yarısının Müslüman olması teşkilatın yayılma ve başarı göstergelerinden sayılıyordu⁵².

XX. yüzyılın başlarında Osmanlı coğrafyasında Congregationalist ve Presbyterian⁵³ mezheplerine bağlı yalnızca dokuz Protestan misyoner teşkilatının faaliyet göstermesine rağmen, bu yapılar toplamda 331 istasyonda görev yapan 60.000'i aşkın personelden oluşan geniş bir organizasyona sahipti. Söz konusu bölgelerde yirmi dokuz hastane ve dispanser aracılığıyla 126.885 hasta tedavi edilmiş; özellikle Suriye ve

⁴⁷ Cemal Yetkiner, "İstanbul'da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodell ve Amerikan Protestan Misyonu", *Akademik Orta Doğu*, C.3, S.1, 2008, s. 137.

⁴⁸ Yücel, *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri*, s. 89.

⁴⁹ Faruk Taşkın, "Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI/2, 2017, s. 159. Urfa'da açılan Körler okulu bu konuda oldukça ilginç ve Board için etkin bir etkileşim örneği oluşturmaktadır. Toplumsal statüleri neredeyse kalmayan bu azınlık/engelli grubun, toplum içine entegre edilme ve kendi emelleri doğrultusunda eğitilmeleri, Board için önemli bir araç olmuştur. Bu konuda özgün bir çalışma için bkz. İdris Yücel, "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Y.7, S.14, Güz 2011, s. 65-87.

⁵⁰ Celal Öney, "Arabistan Protestan Misyonunu Gelişiminde Kadın Misyonerlerin Rolü", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C.3, S.2, Ağustos 2017, s. 85. (75-106)

⁵¹ Ohannes Kılıçdağı, "Abdülhamid Misyonerleri Neden Sevmiyordu?", *Toplumsal Tarih*, S.154, 2006, s. 67.

⁵² Taşkın, *Amerikan BOArd Misyonerlerinin Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri*, s. 159-160.

⁵³ Osmanlı topraklarında yürütülen Amerikan misyonerlik faaliyetlerinde en etkin rolü üstlenen mezheplerden ikisi Presbiteryenlik ve Kongregasyonelizmdi. Bu iki mezhep, aynı zamanda Amerika Birleşik Devletleri'nde en yaygın dini akımlar arasında yer almaktaydı. Presbiteryen mezhebi Amerika'ya ağırlıklı olarak İskoç kökenli topluluklar tarafından taşınmıştı. Öte yandan, Kongregasyonelizmi daha çok kilise yönetim sistemine dair bir kavram olup, bu anlayışa göre yerel cemaatler hem dini örgütlenmenin temelini oluşturuyor hem de idari bağımsızlıklarını koruyorlardı. Bu doğrultuda her cemaat; kendi dini liderini seçme, dışarıdan müdahale olmaksızın iç işleyişini yürütmeye gibi haklara sahipti. Meral Kuzgun ve Ebru Güher, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'da Yardım Faaliyetleri Çerçevesinde Sağlık Misyonu", *Turkish Studies*, Volume 10/9, 2015, s. 512. (505-534)

Filistin coğrafyasında ise kırk iki hastanede toplam 201.135 hastaya sağlık hizmeti sunulmuştu⁵⁴. Misyonerlere, Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Arap vilayetlerinde bu denli hareket kabiliyeti sağlayan en önemli unsurlardan biri ise Osmanlı Devleti'nin “dini-siyasi cemaat sistemi”ydi⁵⁵.

Amerikan Board'un Osmanlı topraklarındaki çalışmaları ve yaptığı harcamalar, finansal olarak da kendini gösteriyordu. 1819-1914 tarihleri arasında yapılan yatırım ve yardımlar kademeli olarak artarken 1905-1914 tarihleri arasında en yüksek seviyeye ulaşmıştı. Nitekim bu dönemde yapılan toplam harcama tutarı, yaklaşık 2.634.344 dolar seviyesindeydi⁵⁶. Ayrıca yayımlanan yardım raporları doğrultusunda ve 31 Mayıs 1918 tarihli teftiş özetine göre; Kudüs üzerinden Filistin'e yapılan yardım tutarı 420.000 dolardı⁵⁷. Ancak tüm Osmanlı topraklarında yapılan yatırım ve yardım miktarı bu tutarın oldukça üstündeydi.

Diğer taraftan misyonerlik çalışmalarının farklı bir yönünü ortaya koyan gelişmeler de yaşanmaktaydı. Örneğin ABCFM sekreteri ve Near East Relief (NER) Başkanı James Barton'un, Osmanlı Devleti üzerinde siyasi konjonktüre göre değişiklik gösteren fikirleri bunlardan biriydi. Barton, Birinci Dünya Savaşı bitmeden önce, tek bir güç tarafından idare edilen ve altı devletten oluşan bir federasyonun kurulması taraftarıydı. Bu altı bölge içinde Kudüs de yer alıyordu. Kudüs için tasarlanan proje, Kudüs civarında bir Yahudi bölgesi tesis etmekte⁵⁸. Bölgede açılması planlanan tıbbi misyon kurumları ise önemli bir araçtı. Ancak iktidarda olan İttihat ve Terakki hükümetinin gösterdiği siyasi ve askerî reaksiyonlar ABCFM'in planlarını sekteye uğrattı. Nitekim İttihat ve Terakki yönetimi, kapitülasyonlarla yabancılara tanınan tüm imtiyazları ve onlardan kaynaklanan bütün izin ve haklarını, 1 Ekim 1914'ten itibaren kaldırdığını ilan etti⁵⁹. Sonrasında yürürlüğe giren *Müessesât-ı Merkeziye ve Tedrisiye ve Mekâtib ve Emâkin-i Sıhhiye-i Hususiye Talimatnamesi*'nin⁶⁰ üçüncü maddesine göre; fermanları olup da bu sınıfa giren ve 1 Ekim 1914 itibarıyla fiilen mevcut olmayan hastaneler, dispanserler, muayenehânelar gibi yabancı misyon sağlık kurumlarının tanınmayacağını, yeni yapılmakta olanların tanınması için de inşaatın çatıya kadar geniş olma şartı arandığını bildirdi⁶¹.

Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı ağır sonuçlar, pek çok Amerikan kurumu gibi sağlık müesseseleri üzerinde de olumsuz yarattı. 1915 yılı Aralık ayından itibaren Board'un Anadolu'daki yaklaşık yirmi milyon dolarlık yatırımı ve yüz elli kişilik misyoner ekibinde de düşüşler görülmeye başladı. Bu süreçte birçok eğitim ve sağlık kurumu ya tamamen kapatıldı ya da doğrudan Osmanlı idaresi tarafından devralınarak işletilmeye başlandı. Pek çok misyoner ise ya hastalıktan öldü ya da sınır dışı edildi⁶². Amerikan misyon hastaneleri ve görevli misyonerler için bu durum Mütareke sonuna kadar devam etti.

⁵⁴ Adnan Şişman, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, *Türkler*, C.14, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2014, s. 174; Taşkın, *Amerikan BOA'd Misyonerlerinin Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri*, s. 159-160.

⁵⁵ Kemal Çiçek, “Türk-Ermeni İlişkileri ve Tehcir”, (Ed.) Mustafa Çalık, *Ermeni Soykırımı İddiaları, Yanlış Hesap Talat'tan Dönünce*, Cedit Neşriyat, Ankara 2006, s. 146.

⁵⁶ Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, s. 139.

⁵⁷ Abdülmecit Tuğrul, *Amerikan Yakın Doğu Yardım Heyeti ve Türkiye'deki Faaliyetleri (1915-1930)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2022, s. 125.

⁵⁸ James Levi Barton, *Story of the Near East Relief (1915-1930): An Interpretation*, Macmillan Company, New York, 1930, p. 108.

⁵⁹ BOA, İrade Meclis-i Mahsus, (İ.MMS), 188/22, 8 Eylül 1914; *Takvimi Vekayi*, nr.1938, 17 Eylül 1914.

⁶⁰ 46 maddeden oluşan talimatname için bkz. *Takvimi Vekayi*, nr.2302, 26 Eylül 1915, s. 1-5.

⁶¹ Şişman, *Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin...*, s. 178; Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 214.

⁶² Ahmet Uçar, “American Board ve Osmanlı Ülkesindeki Tıbbi Faaliyetleri”, (Ed. İbrahim Başağaoğlu vd.) *Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2015, s. 171-172.

4. İngiliz Misyon Teşkilatlarının Faaliyetleri

Misyonerlik faaliyetlerini kurumsallaşmasında öncü olan en eski misyon örgütünün İngilizlere ait olduğu biliniyordu. XVII. yüzyılda Londra’da kurulan “*Hristiyanlığı Yayma Cemiyeti*” bunlardan biriydi. İngiliz misyonerler, disiplinli ve örgütlü yapıları sayesinde hedeflerine ulaşma konusunda sistemli bir yol izleyerek, “The Evangelization of the World” (Dünyanın Hristiyanlaştırılması) sloganıyla faaliyet yürütmüşlerdi⁶³. Ayrıca İngiliz Misyoner Cemiyetleri, XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti’nin farklı bölgelerinde yirmi üç farklı kola ayrılarak çalışmışlardı. Bunun yanında İngiltere, Doğu Akdeniz’de siyasi ve kültürel nüfuzunu güçlendirmek için Protestan misyonerlik faaliyetlerini bir araç olarak değerlendiriyordu. Bu maksatla, Osmanlı Devleti’ndeki İngiliz elçi ve konsolosluklar, Osmanlı topraklarında faaliyet yürüten misyonerlere çeşitli şekillerde destek sağlıyordu⁶⁴.

Filistin topraklarına görevlendirilen ilk İngiliz Protestan misyonerler ise CMS misyon teşkilatının temsilcileriydi⁶⁵. Bu teşkilat, özellikle Katolikliğe karşı faaliyet yürütmeyi amaçlayan bir yapıya sahipti. CMS’nin temel hedefi, Filistin’deki Protestan varlığını güçlendirmek ve uzun süredir bölgede etkili olan Katolik nüfuzuna karşı bir denge unsuru oluşturmaktı. XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Protestan misyon merkezleri genellikle Kudüs, Yafa, Hayfa, Nablus, Gazze ve Nazaret’te yoğunlaşmaktaydı. Ayrıca bölgede genişleme amacı güden Alman ve İngiliz misyon teşkilatları arasındaki ilişki de dini açıdan oldukça kuvvetli durumdaydı. Bu yüzden CMS örgütü, söz konusu şehirlerde kurduğu misyon merkezleri sayesinde Kudüs ve çevresinde Protestan misyonerlik faaliyeti yürüten İngiliz-Alman destekli en etkili misyoner teşkilatı konumundaydı⁶⁶.

Osmanlı topraklarında yürütülen İngiliz misyonerlik faaliyetlerinin önemli bir kolu da Presbiteryen mezhebi tarafından organize edilmekteydi. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önce Süveydiye, daha sonra İskenderun ve çevresinde okul, manastır, hastane vb. kurumlar açarak faaliyet yürütmüşlerdi. Ancak gerçek faaliyet alanı olan Musul ve Bağdat civarında daha iyi örgütlenmişlerdi. 1903 yılı raporlarına göre; bölgede 435 kişilik bir misyoner ekibi ile yetmiş beş okul ve buna bağlı 4.600 öğrenciden oluşan İngiliz misyon teşkilatı, “*bir damla kan bir damla petrol*” parolasıyla çalışıyordu⁶⁷. Öyle ki misyonerlik çalışmaları kapsamında Protestanlığı yaymanın yanı sıra İngiltere’nin bölgede yapacağı askerî ve siyasi müdahalelere elverişli hale getirmek amacıyla önemli ölçüde sağlık müessesesi kurmuşlardı⁶⁸.

Hristiyanlığı Yayma Cemiyeti, CMS ve Presbiteryen mezhebinin çalışmaları yanında etkin olan bir başka İngiliz misyon teşkilatı da *London Jewish Society* (Londra Yahudiler Cemiyeti)’ydi. Cemiyetin 1840’lardan sonra yoğunlaşmaya başlayan çalışmaları, bölgeye yönelik Hristiyanlaştırma politikalarına⁶⁹ hız verirken bu amaca hizmet edecek vasıtalar arama çabalarında da artışlar sağlamıştı. Bu noktada hastaneler önemli işlevler üstlendi ve tıbbi misyonerliğin daha etkili olduğu anlaşıldı. Zira Kudüs’te kurulan İngiliz Hastanesi ile ilerleyen yıllarda ek pavyon ve binaların tesis edilmesi bu durumu doğruluyordu. Bunlarla beraber 7.500 nüfuslu Nasıra’da *Edinburgh Misyoner Cemiyeti*’ne ait küçük ama önemli bir sağlık kuruluşu, 13.000 nüfuslu Nablus’ta yeni tesis edilmiş olan bir hastane ve tıbbi misyonu,

⁶³ Erol Güngör, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, (Yay. Haz. Murat Emre Şahin), Hisar Kültür Gönüllüleri Yayınları, İstanbul 2003, s. 19-20; Sezer, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e; Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, s. 170.

⁶⁴ Erdoğan Keskinlik, “Biblelands Arşivi ve Osmanlı Topraklarında İngiliz Misyoner Evengelisk Faaliyetleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.37, 2008, s.102.

⁶⁵ Celal Öney, “Misyoner Örgütlerin Rekabet Sahnesi Filistin”, *Tarih Okulu Dergisi*, Y.6, S.XV, 2013, s. 331-354.

⁶⁶ Celal Öney, “Filistin’de Prusya ve Alman Misyonerlik Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlıdan Günümüze Filistin Sempozyumu*, (Ankara 28-29 Kasım 2013) C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.264-270

⁶⁷ Tozlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları*, s. 332.

⁶⁸ Tuncer Günay, *Misyoner Örgütleri ve Misyoner Faaliyetleri*, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara 2004, s. 199.

⁶⁹ İlk girişimin 1830’larda başladığı ve 1844’te Hristiyanlığı Teşvik Etme Derneği’nin bir doktor ve bir eczacı göndermesiyle açılan İngiliz Misyon Hastanesinin ilk hedeflerinin bölgedeki Yahudileri Protestanlaştırmak olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Norbert Schwake, “Hospitals and European Colonial Policy in the 19 and Early 20. Centuries”, (Ed. Manfred Wasserman and Samuel S. Kottek), In: *Health and Disease in the Holy Land: Studies in the History and Sociology of Medicine from Ancient Times to the Present*, NY:Edwin Mellen Press, Lewiston 1966, p. 232-262.

8.000 nüfuslu Hayfa'da İngiliz Piskoposuna ait küçük bir hastane tıbbi misyona bağlı olarak hizmet veriyordu. Ayrıca 23.000 nüfuslu Yafa'da da geniş bir hemşire kadrosuyla uzun süredir faaliyette olan bir tıbbi misyon hastanesi bulunuyordu⁷⁰. Arap vilayetlerindeki Müslüman topluma karşı İngiliz tıbbi misyonunun varlığı, bölgedeki hastaları iyileştirmede ve sağlık kurumlarının çalışmalarına meşruiyet kazandırmada önemli bir etken olurken halkı Protestanlaştırmaya yönelik verilen dini vaazları da büyük ölçüde kolaylaştırıyordu. Genellikle misyonerlerin kontrolünde olan sağlık kurum ve kuruluşlar, iletişim halinde olunan farklı kişi ve gruplara karşı mekânsal bir çerçeve de sağlıyordu⁷¹. Zira Hristiyan müesseseleri Kutsal Kitapta işaret edilen yerlerin yakınında bulunmakla beraber Müslümanların fazla olduğu nüfus alanlarından uzaktı. Bu hususta ayırt edici bir istisna ise sıkı bir Müslüman kenti olan ve Dr. Bailey tarafından kurulan El-Halil'deki St Luke's Hastanesiydi⁷². Diğer taraftan Kudüs'te bir hayli fazla olan trahom hastalığı ile çeşitli göz rahatsızlıklarının tedavisine bakan *St. John Göz Hastanesi* ile işletmesi Yahudilerin elinde olan bazı klinikler de önemli ölçüde etkin durumdaydı⁷³.

Tıbbi misyonerlik faaliyetleri İngiliz misyonerler arasında "en verimli" faaliyet alanı olarak görülmüyordu. Örneğin 1887 yılında kadın ve erkek tam kalifiye 260 tıbbi misyoner, Hristiyan ve Müslümanlar arasında çalışmaya başladı. 1892 yılı itibarıyla İngiliz tıbbi misyonerlerin sayısı 164'e yükselirken bunlardan dokuzu Filistin'de faaliyet gösteriyordu⁷⁴. Öte yandan Filistin ve Kudüs bölgesi, İngiliz misyonerlerinin Amerikan misyonerleriyle dirsek temasında olduğu ve Amerikan Board tarafından desteklenen bir merkez durumundaydı⁷⁵. Çok etnikli ve çok dinli bir topluluk olan kozmopolit Kudüs; yabancı doktorların, hemşirelerin ve yöneticilerin değil aynı zamanda yerel Arap ve Yahudi doktor ile bürokratların bir arada olduğu ortak bir manevra alanına sahipti⁷⁶.

İngilizler, bölgede bulunan Protestan misyonerlerce yoğun bir arazi alımı ve bu arazilere hastane vb. sağlık müesseseleri tesis etmeye çalışıyordu. Özellikle Nasıra bölgesi, faaliyetlerinin yoğun olduğu yerlerdendi. Örneğin Hariciye Nezaretine yazılan bir belgede, Kaserun Azlu isimli bir şahsın hastane inşa etmek için girişimde bulunduğu, hastane inşası için sekiz dönüm arsanın tedarikine giriştiği, bu arsa üzerinde hastane inşasının ise Nasıra'da bulunan Protestan misyonerler tarafından üstlenildiği belirtiliyordu. Misyonerler, hastaneyi dini faaliyet ve propagandaları için kullanmayacaklarının teminatını vererek vergiden muaf tutulmalarını talep ediyorlardı⁷⁷. Bir yıl sonra yine Nasıra'da kurdukları bir okulun yanına bir de hastane ilave ederek Protestan kilisesi arsasını bu tesislere ilave etmeye çalışmışlardı⁷⁸. Ayrıca hem papaz hem de tıbbi misyoner kimliğine sahip olan Dr. Elliott'un aktardıklarına göre, Gazze'de

⁷⁰ Yaron Perry-Efraim Lev, "The Medical Activities of the London Jews' Society in Nineteenth-Century Palestine", *Medical History*, 47, 2003, p. 71-79.

⁷¹ Philippe Bourmaud, "Public Space and Private Spheres: The Foundation of St. Luke's Hospital of Nablus By the CMS (1891-1901)", (Ed. Heleen Murre-Van den Berg), In: *New Faith in Ancient Lands, Studies in Christian Mission*, Vol.32, 2006, p. 133-134.

⁷² Naomi Shepherd, *Ploughing Sand: British Rule in Palestine 1917-1948*, New Brunswick, Rutgers University Press, New Jersey 1999, p. 126-129.

⁷³ Bölgede Osmanlı Devleti'nin göz hastanesi yoktu ancak hem Yahudi hem de misyon sağlık tesislerinin pek çok Arap için erişilemez olması yönetim için büyük bir sorun oluştuyordu. Shepherd, *Ploughing Sand: British Rule in Palestine 1917-1948*, p. 126-129.

⁷⁴ Serdar Selçuk, *İngiliz Sömürgeci Güney Afrika'da Yayımlanan The Christian Express Gazetesine Göre Osmanlı Ülkesinde Misyonerlik Faaliyetleri (1870-1922)*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020, s. 54.

⁷⁵ Anglikan Kilisesi Amerikan Board ile Andolu'da da sürekli koordineli çalışmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Resul Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) Kilisesi Misyonerliği ve Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkileri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.25, Ocak-Haziran 2011, s. 174.

⁷⁶ Bundan dolayıdır ki Kudüs Belediyesi bu manevra alanında bir refleks olarak Belediye Hastanesi tesis etmiştir. Dr. Emile Mouchamp, Kudüs'teki hastaneler ve klinikler üzerine 1903'te yayınladığı raporda; Belediye Hastanesinin 592 yatağa ve personelin de "mükemmel" olduğuna işaret etmektedir. Bkz. Yoni Furas, "What Did the Ottomans ever do for us? Modern Medicine and Administration in Late Ottoman Jerusalem", (Ed. Yuval Ben Bassat and Johann Büssow), In: *From the Household to the Wider World*, Tübingen University Press, Tübingen 2023, p. 254-256.

⁷⁷ BOA, Tercüme Odası, (HR.TO), 242/17 lef 2, 27 Mart 1865.

⁷⁸ BOA, HR.TO, 243/7, 27 Mayıs 1866.

çok sayıda hastaya sağlık hizmeti sunulmuş; bunun yanı sıra Filistin genelinde 4.000'den fazla Müslüman hastanın Nablus'taki misyon merkezini ziyaret ettiği bildirilmişti. Devam eden açıklamalarda, Gazze'de bulunan tıbbi misyon merkezine her gün ortalama 30 hastanın başvurduğu, Gazze Hastanesi'ne bağlı dispanserde ise 9.000'i aşkın Müslüman hastayla temas kurularak İncil okunduğu belirtilmişti⁷⁹.

Bir başka vesikada da Dr. Frederic Scrimgeor isimli bir şahsın, Nasıra'nın El-Malef kasabasında bir hastane inşa etme girişimleri görülmüyordu⁸⁰. İngilizlerin *Edinburgh Medical Missionary Society* örgütü ise Kudüs ve Nasıra'da yoğun faaliyet yürüten önemli tıbbi misyon kuruluşlarındandı. Öyle ki bu örgüt, hem Kudüs hem de Nasıra'daki fakir ahalیه sağlık hizmeti sunmak gayesiyle hastane kurma girişiminde bulunmuş ve Dr. Frederic Scrimgeor namına kayıt yapılarak hastane inşa süreci başlatılmıştı. Bu hastane binası; bir eczane, doktor için bir oda ve kapıcı meskeninden oluşan bir kompleks şeklinde dizayn edilerek sorumluluğu İngiltere Devleti üstlenmişti⁸¹. Yine Nasıra bölgesinde *Church Missionary Society* örgütüne ait bir hastanenin hizmet verdiği biliniyordu. Bu kurumlar İngiltere'nin kontrolünde olup şahıslar üzerinden kontrol ve idare ediliyordu⁸².

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında *World Missions*'un raporuna göre; İngiliz misyon teşkilatlarının tüm Osmanlı genelinde 178 okulu ve 12.800 öğrencisi bulunuyordu⁸³. Yine 1914 başlarında İngiliz misyonlarına ait dört hastane, dokuz dâr-üt-tedavi (dispanser) ve bir dârüşşifa olmak üzere on dört sağlık merkezi, toplamda ise ruhsatlı 116 İngiliz müessesesi mevcuttu⁸⁴. Çavdar'a göre İngiliz hayır kurumlarının en yaygın biçimi hastaneler olmakla beraber 1914 başlarında Osmanlı Devleti'nin Kudüs ve çevresindeki sağlık tesislerinin başlıcaları şunlardı:

1-Yafa ve civarında Church Missionary Society'e ait dispanserler,

2-Lübnan'da bir Quaker Derneği olan Friends of Foreign Mission'un iki hastanesi ile bu hastanelere bağlı bir eczane,

3-Taberiye'deki Free Church of Scotland Jewish Mission hastanesi,

4-Nazareth ve Şam'da Edinbrough Medical Mission'un kurduğu sağlık ocakları,

5-İsrail bölgesinde Mildway Medical Mission'un meydana getirdiği bir doktor ve altı hemşireden müteşekkil gezici sağlık kurumu ile

6-Kudüs'te geniş imkânlarla sahip iki hastane mevcuttu. Ayrıca bunların dışında İsrail ve Ürdün bölgesinde önemli sayıda İngiliz doktoru çalışmaktaydı⁸⁵.

Ancak 18 Kasım 1914 tarihinde Meclis-i Vükela tarafından yayınlanan 25 maddelik mazbatanın 18. maddesi uyarınca İngiliz müesseselerine el koyuldu⁸⁶. Daha sonra Meclis-i Vükela daha kapsayıcı bir karar alarak 5 Mart 1916'da düşman devletlerin veya vatandaşlarının hastanelerini Osmanlı Devleti'ne bağladığını bildirdi ve kurumlar Osmanlı askerleri tarafından kullanılmaya başlandı⁸⁷.

5. Alman Misyon Teşkilatlarının Faaliyetleri

⁷⁹ Selçuk, *İngiliz Sömürgesi Güney Afrika'da Yayınlanan...*, s. 111-113.

⁸⁰ BOA, Tahrirat, (HR.TH), 377/121, 12 Haziran 1909.

⁸¹ BOA, Şura-yı Devlet, (ŞD), 2307/9, lef 9, 15 Aralık 1909.

⁸² BOA, ŞD. 2307/9, lef 10, 21 Aralık 1909.

⁸³ Ayten Sezer Arıg, "Dünden Bugüne İstanbul'daki Misyonerlik Faaliyetleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.15, Y.8, Bahar 2012, s. 108-109.

⁸⁴ Şişman, *Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin...*, s. 175.

⁸⁵ Tefik Çavdar, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları, İstanbul 1970, s. 87-88.

⁸⁶ BOA, ŞD. 2831/11-1, 18 Kasım 1914.

⁸⁷ BOA, DH.EUM. 3.Şb. 15/35, 10 Eylül 1916.

American Board ve İngiliz misyon teşkilatlarına nazaran Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerine geç başlayan Almanya, XX. yüzyıl başından itibaren Osmanlı topraklarında söz sahibi olan ülkelerden biri durumundaydı. Bunun için gerekli köprübaşları kurarak, Mezopotamya ve Filistin başta olmak üzere farklı bölgelerde misyonerlik faaliyetlerini etkin yürütür duruma geldi. Bu durumun belki de en önemli sebebi, Filistin ve civarında kurulan Alman tarım kolonileriydi⁸⁸.

Alman misyonerlik faaliyetleri; Protestan, Katolik ve Tempels (Templar)⁸⁹ cemaati olmak üzere üç saç ayağına ayrılıyordu. Templarlar, ağırlıklı olarak Filistin'de faaliyet gösteriyordu. Çalışmalarını ise genellikle Alman kolonizasyonu üzerine yoğunlaştırmışlardı. Diğer yandan, Protestan ve Katolik misyonlar farklı bir rol üstlenmişti. Almanya'dan Filistin'e göç eden grupları organize ediyorlardı. Aynı zamanda bu yerleşimciler için gerekli arazilerin alımını sağlıyorlardı. Böylece Alman kolonileri bölgeye yerleşebiliyordu. Bu doğrultuda Beyrut, Yafa ve Kudüs gibi önemli kentlerde okul, yetimhane ve hastane açan misyonerler, önemli ölçüde Alman kolonisi tesis etmeyi başardı⁹⁰.

Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Alman misyon kurumları içindeki en köklü ve teşkilat yapısı en güçlü kurumlarından biri, Protestan Rahip Theodor Flidner tarafından 1836'da Almanya Kaiserswerther'de açılmış olan Diyakonez⁹¹ Enstitüsü (ya da hastabakıcı okulu) idi. 1850'lerden bu yana bölgede sağlık faaliyeti yürüten teşkilat; klinik ve hastane şeklinde farklı kuruluşlar tesis ederek faaliyet yürüttü. İstanbul, İskenderiye, Kahire ve Kudüs'te olmak üzere XX. yüzyılın başına kadar dört hastane kurdu. Özellikle Kudüs bölgesi, misyonerlik faaliyetleri için önem arz etmekteydi. Ayrıca bölge halkı hastaneye ve bakıma muhtaç durumdaydı. Zira 1850'lerde Kudüs'te bulunan on bir hastaneden yalnızca biri Osmanlı Devleti'ne aitti. Hal böyleyken Müslüman halkın tıbbi ihtiyaçları ve sağlık talepleri karşılanamıyordu. Kalan on hastane ise Hristiyan kiliseleri tarafından idare ediliyordu. Kısacası Müslüman halk, Hristiyanların sağlık hizmetine muhtaç durumdaydı. Bu durum Alman misyonerlerin faaliyet yürütebileceği en kolay yer olarak hastaneleri önemli kılmaktaydı⁹². Kaiserswerther misyoner örgütünün uzun yıllar süren girişimleri sonunda Kudüs'te tesis edilen hastanenin modern tıbbi cihazlarla donatılması, kentin en popüler hastanesi olmasını sağladı. Akabinde bazı ilave ve genişletme çalışmalarıyla 1910 yılı itibarıyla yaklaşık 1.000 kişi yatırılarak tedavi edildi. Ayakta tedavi hizmeti verilen hasta sayısı yılda yaklaşık 10.000 civarındaydı. Hastaların yarısı ise Müslümanlardan oluşmaktaydı⁹³.

Tıbbi misyon hastaneleri, Alman kültür ve nüfuzunun genişletilmesinde önemli bir unsur olarak görülüyordu. Zira Alman misyon kurumları içindeki en köklü ve güçlü kurumlarından biri Kaiserswerther misyoner örgütü olsa da Osmanlı topraklarındaki ilk Alman hastanesi, Sultan Abdülmecid döneminde Almanya'ya verilen bir arsa üzerine 1846'da kuruldu. Daha sonra Hayfa ve Kudüs'te kurulacak olan

⁸⁸ 1871'de Almanya'dan iki doktor, birkaç makineci ve tarımcının geliştirdiği sonra bu kolonilerin yaşama düzeyinde artma görülmüştür. Bkz. Çavdır, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, s. 95-97.

⁸⁹ Templer Cemaati, Osmanlı idaresindeki kutsal topraklarda Alman varlığının teşekkülünde önemli bir rol oynamıştır. Bu hareketin kurucusu olan Christoph Hoffmann, 1854 yılında Almanya'nın Ludwigsburg kentinde *Gesellschaft für Sammlung des Volkes Gottes in Jerusalem* (Kudüs'te Tanrı Halkını Toplama Cemiyeti) adlı yapıyı tesis etmiştir. Cemiyetin temel amacı, yaklaşık 8 ila 10 bin kişilik dindar Alman nüfusunu Kudüs'e yerleştirmektir. Bu doğrultudaki yerleşim ve misyon faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar kesintisiz şekilde sürdürülmüştür Bkz. Muttalıp Şimşek, "Alman Misyonerliğinin Yakın Doğu'daki En Büyük Müessesesi: Suriye Yetimhanesi (1860-1917)", *Belleten*, C.LXXXII, S.293, Nisan 2018, s. 328.

⁹⁰ Ömer Turan, "Osmanlı'nın Son Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Amerikan ve Alman Misyonerlik Faaliyetleri ve Rekabeti", (Ed. Ramazan Çalık vd.) *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk Alman İlişkileri Sempozyumu*, C.I, Konya Valiliği Yayınları, Konya 2010, s. 485-486.

⁹¹ Yunanca kökenli *diakones* kelimesinden türeyen "diyakonez" terimi; hizmetli, yardımcı, haberci ve hastabakıcı anlamlarını taşımaktadır. Kadın diyakonezlerin varlığına dair ilk yazılı kayıt, Aziz Pavlus'un Romalılara gönderdiği mektupta yer almaktadır. Ancak zamanla kilise içindeki etkileri azalan diyakonezler, XIII. yüzyılda tamamen kilise yapısından uzaklaştırılmışlardır. Modern diyakonezlik hareketi ise 1836 yılında Theodor Flidner tarafından Almanya'nın Kaiserswerth kentinde yeniden başlatılmıştır. Diyakonezliğin gelişim süreci hakkında daha fazla bilgi için bkz. Emilie G. Briggs, "The Restoration of the Order of Deaconesses", *The Biblical Word*, Vol.41, No.6, The University of Chicago Press, (Jun.,1913), p. 382-390.

⁹² Uğur İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 2015, s. 183-194.

⁹³ İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 192, 195.

hastaneler buna eklendi. Birinci Dünya Savaşı devam ederken *Berlin-Bağdat-Şam-Kudüs* demiryolu hattı üzerindeki kentlere de yeni sağlık kurumlarının tesisi planlandı. Ayrıca sağlık çalışanları ile hastaneler, Almanlar için önemli bir propaganda aracı olarak da düşünülüyordu⁹⁴. Anadolu topraklarını, kendi ulusal gayeleri için dini, kültürel ve siyasi faaliyet sahası olarak belirleyen Almanya, kendinden önce bölgeye gelmiş olan Amerikan ve İngiliz misyonerleri ile kıyasıya bir rekabete başladı⁹⁵.

Alman misyonerlerin faaliyetleri dünya basınında da yer bulmuştu. Rusya'nın ünlü gazetesi *Zerkovniye Vedemosti*, 2 Temmuz 1900 tarihli sayısında, Almanların Filistin'deki hemen her şehre okul açtıklarını yazıyordu. Devamında Alman misyonlarının Filistin'de 400 Protestan misyoner ve yirmi katolik rahibin bölgede oldukça etkili ve başarılı olduğuna dair bir görüntü çiziliyordu⁹⁶. Tesis edilen Alman kolonilerin arasındaki iletişim ve haberleşme ağının yaygınlaştırılabilmesi için Alman misyonerler tarafından bir takım örgütlenmeler oluşturuldu. Akabinde Alman sağlık misyonu bölgedeki bulaşıcı ve salgın hastalıkların tespitini yaparak, Alman yerleşim alanlarından uzak tutmak için önlemler alma yoluna gitti. Örneğin cüzzam hastalığı ile baş etmek için *Deutsche Orient Mission* (DOM) klinikleri ile cüzzamla Mücadele Evleri (*Leper Hause*) meydana getirildi. Ancak bu kuruluşların finansmanı ve devamlılığı önemli bir sorun teşkil etti⁹⁷.

1893-1911 yılları arasında, Bağdat Demiryolu'nun bulunduğu bölgede Almanlar tarafından kurulan hastane, kumpanya ve tarım istasyonları, sivil halkın yaşam düzeylerinde düzelmeler sağladı. Özellikle 1910'da Bağdat Demiryolu civarı; hastane, okul ve Alman misyonları ile dolu duruma geldi⁹⁸. Bu misyonerlerin sayısı, Birinci Dünya Savaşı sonlarına gelindiğinde yetmiş dokuz eğitimci ve 791 rahip olmak üzere 870 kişiye ulaştı. Ayrıca daha önce tesis edilen Alman sağlık kurumlarına ek olarak iki hastane ve bir dispanser daha kuruldu⁹⁹. Şişman'a göre; Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar Osmanlı topraklarında içinde dokuz hastane, dâr-ü'l-aceze, tedâvi bi'l-hava merkezlerinin de olduğu toplam seksen bir Alman müessesesi bulunuyordu¹⁰⁰. Dokuz sağlık müessesesinin bulunduğu yerler; İstanbul, Yafa, Kudüs ve Beyrut'tu. En çok sağlık kurumu ise üç hastane ve iki Darü'l-aceze ile Kudüs'teydi. 1914 başına gelindiğinde Osmanlı topraklarında tesis edilen toplam müessese sayısı ise 164'tü¹⁰¹.

Osmanlı arşivlerinin farklı fonlarına ait kayıtlarda da Kudüs ve çevresinde faaliyet yürüten Alman misyon teşkilatlarının çalışmaları, tesis edilen sağlık kurumları ve Osmanlı hükümeti ile olan yazışmalar yer almaktadır. 12 Mart 1916 tarihli belgeye göre, Osmanlı topraklarında kayıtlı bulunan elli üç müessesese vardı ve bunların yirmi dokuzu Kudüs ve çevresinde, dördü ise Yafa'daydı. Geri kalanlar İstanbul, Selanik, Beyrut, Edirne, Haydarpaşa, Eskişehir ve İzmir'deydi. Kudüs ve çevresindeki yirmi dokuz kurumun beşi hastane statüsündeydi. Yafa'daki dört kurumdaki biri ise Alman hastanesi adıyla hizmet veriyordu¹⁰².

Alman misyon kurumlarına Osmanlı idarecileri tarafından her türlü kolaylık sağlanıyordu. II. Abdülhamid döneminde adeta en prestijli zamanını yaşayarak ayrıcalıklı durumunu neredeyse Birinci

⁹⁴ Ahmet Asker, "İzmir'de "Alman Hastanesi ve Enfeksiyon Hastalıkları Araştırma Enstitüsü" Kurma Çalışmaları (1915-1918)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX/39, 2019 Güz, s. 443.

⁹⁵ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s. 78; Abdullah Ekinci-İsmail Asoğlu, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Misyoner Hekimler ve Urfa'daki Faaliyetleri", *Şehir ve İrfan*, 2017/5, s. 106-119.

⁹⁶ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1983, s. 69.

⁹⁷ Celal Öney, *19. Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Suriye, Lübnan ve Filistin Üçgeninde Protestan Misyonların Nüfuz Mücadelesi*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa 2016, s. 200

⁹⁸ İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 50-51,102.

⁹⁹ Sezer, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyonerlerin...*, s. 176-177.

¹⁰⁰ Şişman, *Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin...*, s. 175.

¹⁰¹ Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 315-331.

¹⁰² BOA, Hariciye Nezareti İstişare Odası, (HR.HMŞ.İŞO), 136/14, 16 Mart 1916.

Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürdürmüşlerdi¹⁰³. Öyle ki, Kudüs'te olup Alman hayır kurumuna ait olan bir arazi ve emlakın yanlışlıkla başka biri üzerine kayıtlı olduğu, bu arazinin herhangi bir harç bedeli olmadan Alman Konsolosluğu adına kaydedileceği ve vergi borçlarının silineceği bildiriliyordu¹⁰⁴. Yine Osmanlı idarecileri tarafından 1904 yılında Kudüs'te bulunan Alman Musevi hastanesine ait arazinin vergi artışı konusunda esneklik sağlanırken fiyat artışı konusunda da aynı tutum devam ettiriliyordu¹⁰⁵. Osmanlı Devleti'nin bu yaklaşımı karşısında Almanlar oldukça memnundu. Hatta Osmanlı hükümeti tarafından Kudüs'te inşa edilen Alman hastanesine kolaylık sağlandığından dolayı Alman İmparatoriçesi adına Baron von Meyrbach sadarete teşekkür ziyaretinde dahi bulunmuştu¹⁰⁶.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Alman yetkililer sağlık alanında çeşitli girişimlerde de bulunuyordu. Tabip Yüzbaşı Dr. Stutzin, İçişleri Bakanlığı Sağlık Danışmanı Dr. Martin Kirchner ve Dışişleri Bakanı Robert von Kühlmann bu süreçte aktif rol aldı. Kudüs, Beyrut, Hayfa, Suriye, Filistin, Yafa ve Anadolu'daki bazı kentler öncelikli bölgelerdi. Bu bölgelerde Alman nüfuzunun ve kültürel etkisinin artırılması hedefleniyordu. Bu amaçla çeşitli sağlık yatırımları ve projeler için raporlar hazırlandı. Ayrıca hastane, klinik, laboratuvar ve tıp fakültesi gibi kurumların tesisine yönelik önerilerde de bulunuldu¹⁰⁷.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin uzak bir toprak parçası olan Kudüs, semavi dinlerin ortak noktası olması sebebiyle hemen her dönem ilgi odağı olmayı başarmıştır. Özellikle XIX. yüzyıldan itibaren pek çok devlet, Kudüs ve çevresinde gerek dini gerekse de stratejik konumu itibarıyla misyonerlik faaliyeti yürütmüştür. Tıbbi misyonerlik kolu ise bu minvalde en önemli vasıtalarından biri haline gelmiştir. Bölgede görülen bulaşıcı ve salgın hastalıklar, sağlık hizmetlerinin yetersizliği, temizlik kurallarının tam olarak işletilememesi ve merkeze olan uzaklık gibi temel nedenler tıbbi misyonerlerin hareket kabiliyetini artırmıştır. Bu sayede American Board, İngiliz ve Alman misyoner teşkilatlarının bölgede yoğun bir yapılanma içine girdiği görülmüştür. Böylelikle farklı yapı ve kapasitede pek çok hastane, dispanser, klinik vb. sağlık kurumu inşa edilmiştir. Bununla beraber bölgeye gönderilen doktor, hemşire ve hastabakıcı niteliğine sahip birçok misyoner aktif rol almıştır. Böylelikle inşa edilen kurumlar ve görev yapan sağlık personeli, bölge halkına dini tebliğler sunarak etkili bir şekilde Protestanlık propagandası yapmıştır. Bu faaliyetler yalnızca Müslümanlara yönelik gerçekleştirilmemiş, bölgede yaşayan Yahudi, Arap ve Hristiyanlar başta olmak üzere farklı inançlara mensup herkesi kapsamıştır. Osmanlı idarecilerinin, tıbbi misyonerlik faaliyetlerine karşı doğrudan bir refleks göstermediği anlaşılmakla beraber çalışmaları takip edilmiş, zaman zaman da esneklik sağlanmıştır. İktidarda olan İttihat ve Terakki yönetimi, kapitülasyonlarla yabancılara tanınan tüm imtiyazları ve onlardan kaynaklanan hakları ortadan kaldırmasıyla başlayan süreç 1915 ve sonrasında daha da keskinleşmiştir. Ayrılkçı faaliyet yürüten misyon kurumları kapatılarak faaliyetlerine son verilirken Osmanlı yasalarına uygun hareket eden kurumların çalışmalarına kontrollü bir şekilde müsaade edilmiştir.

¹⁰³ Muttalip Şimşek, "Kaiserswerther Diyakonezleri'nin Kudüs'teki Faaliyetleri ve Talitha Kumi Okulu", *Beytülmakdis Araştırmaları Dergisi*, 19(3), 2019, s. 284.

¹⁰⁴ BOA, HR.TH, 275/73, 6 Kasım 1902.

¹⁰⁵ BOA, Hariciye Nezareti İdare, (HR.İD.), 2022/81, 3 Mart 1904.

¹⁰⁶ BOA, Mabeyn-i Hümayun, (İ.MBH.) 2/19, 9 Mayıs 1910.

¹⁰⁷ Asker, *İzmir'de Alman Hastanesi ve Enfeksiyon Hastalıkları...*, s. 444-4446.

Bibliyografya

1. Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA, Dâhiliye ve Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 64/116.
 BOA, Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS), 74/35; 75/19.
 BOA, Dâhiliye Emniyet-i Umum Müdürlüğü 3. Şube (DH.EUM. 3.Şb.) 15/35.
 BOA, Hariciye Nezareti İstişare Odası, (HR.HMŞ.İŞO), 136/14.
 BOA, Hariciye Nezareti İdare, (HR.İD.), 2022/81.
 BOA, İrade Meclis-i Mahsus, (İ.MMS), 188/22.
 BOA, Mabeyn-i Hümayun, (İ.MBH.) 2/19.
 BOA, Şura-yı Devlet, (ŞD), 2307/9; 2831/11-1.
 BOA, Tercüme Odası, (HR.TO), 242/17; 243/7.
 BOA, Tahrirat, (HR.TH), 377/121, 275/73.
 BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.) 11/25.

2. Süreli Yayınlar

- Takvimi Vekayi, nr.1938, 17 Eylül 1914.
 Takvimi Vekayi, nr.2302, 26 Eylül 1915.

3. Raporlar (Public Health Reports)

- PHR, (1896-1970), Vol.16, No.26, 28 Haziran 1901.
 PHR, (1896-1970), Vol.28, No.26, 27 Haziran 1913.
 PHR, (1896-1970), Vol.29, No.26, 26 Haziran 1914.
 PHR, (1896-1970), Vol.29, No.52, 25 Aralık 1914.
 PHR, (1896-1970), Vol.30, No.26, 25 Haziran 1915.
 PHR, (1896-1970), Vol.30, No.53, 31 Aralık 1915.
 PHR, (1896-1970), Vol.31, No.26, 30 Haziran 1916.
 PHR, (1896-1970), Vol.31, No.52, 29 Aralık 1916.
 PHR, (1896-1970), Vol.32, No.26, 29 Haziran 1917.

4. Telif ve Tetkik Eserler

ARIĞ SEZER, Ayten, “Dünden Bugüne İstanbul’daki Misyonerlik Faaliyetleri”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.15, Y.8, Bahar 2012, s. 105-119.

ARPEE, Leon, *The Armenian Awakening, A History of Armenian Church 1820-1860*, The University of Chicago Press, Chicago 1909.

ASKER, Ahmet, “İzmir’de “Alman Hastanesi ve Enfeksiyon Hastalıkları Araştırma Enstitüsü” Kurma Çalışmaları (1915-1918)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX/39, 2019 Güz, s. 441-459.

AVCI, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phonex Yayınevi, Ankara 2004.

AVCI, Yasemin, "Jerusalem and Jaffa In the late Ottoman Period: The Congession-Hunting Struggle for Public Works Projects", In: *Late Ottoman Palestine, The Period of Young Turk Rule*, (Edited by: Yuval Ben-Bassat and Eyal Ginio), I.B.Tauris, London 2011.

AVCI, Yasemin-ÖZDEMİR YAZICI Ömür, "Osmanlı Devrinin Son Yıllarında Kudüs'ü Yönetmek: Murasarrıf Azmi Bey ve 1916 Tarihli Raporu", *Dr. Kemal Daşcıoğlu'na Vefa Kitabı*, (Ed. Mithat Aydın-Süleyman İnan), Ankara 2020.

BARTON, James Levi, *Story of the Near East Relief (1915-1930): An Interpretation*, Macmillan Company, New York, 1930.

BARTON, James L., *Türkiye'de Gündoğumu*, Çev. Zekeriya Başkal, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.

BOROWY, Iris-DAVIDOVITCH, Nadav, "Introduction: Health in Palestine, 1850-2000", In: *Health in Palestine and the Middle Eastern Context*, Dynamis 2005, 25, p. 315-327.

BOURMAUD, Philippe, "Public Space and Private Spheres: The Foundation of St. Luke's Hospital of Nablus By the CMS (1891-1901)", (Ed. Heleen Murre-Van den Berg), In: *New Faith in Ancient Lands, Studies in Christian Mission*, Vol.32, 2006, p. 133-150.

BRIGGS, Emilie G., "The Restoration of the Order of Deaconesses", *The Biblical Word*, Vol.41, No.6, The University of Chicago Press, Jun.,1913, p. 382-390.

ÇATALBAŞ, Resul, "Anglikan (İngiliz) Kilisesi Misyonerliği ve Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkileri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.25, Ocak-Haziran 2011, s. 163-180.

ÇAVDAR, Tefvik, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları, İstanbul 1970.

ÇİÇEK, Kemal, "Türk-Ermeni İlişkileri ve Tehcir", (Ed. Mustafa Çalık), *Ermeni Soykırımı İddiaları, Yanlış Hesap Talat'tan Dönünce*, Cedit Neşriyat, Ankara 2006, s. 135-178.

DAVIDOVITCH, Nadav-GREENBERG, Zalman, "Public Helath, Culture, and Colonial Medicine: Smallpox and Variolation in Palestine During the British Mandate", *Public Health Reports*, Vol. 122, Issue 3, 2007, p. 398-406.

DOĞAN, Mehmet Ali, "From New England into New Lands: The Beginning of a Long Story", (Ed. Mehmet Ali Doğan- Heather J. Sharkey), In: *American Missionaries and the Middle East: Foundational Encounters*, The University of Utah Press, Michigan, 2011, p. 3-32.

DWIGHT, H.G.O., "Translation of the Fermân Granted by Sultân 'Abd-Ul-Mejeed to His Protestant Subjects", *Journal of the American Oriental Society*, Vol.4, 1854, p. 443-444.

EKİNCİ Abdullah-ASOĞLU, İsmail, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Misyoner Hekimler ve Urfa'daki Faaliyetleri", *Şehir ve İrfan*, 2017/5, s. 106-119.

FERWERDA, Frank Fokke, "1819-1919 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Seyyahlar, Biyografi-Bibliyografya Notları I", *Kebikeç*, S.11, 2001, s. 345-359.

FURAS, Yoni, "What Did the Ottomans ever do for us? Modern Medicine and Administration in Late Ottoman Jerusalem", (Ed. Yuval Ben Bassat and Johann Büssow), In: *From the Household to the Wider World*, Tübingen University Press, Tübingen 2023, p. 243-263.

GELVİN, James L., *Modern Ortadoğu Tarihi 1453-2015*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019.

GÜL, Mustafa F., "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Kaldırılması Sonrasında Halkın Tepkilerine Dair Bazı Tespitler", *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, Y.3, S.5, Nisan 2021, s. 732-754.

GÜNAY, Tuncer, *Misyoner Örgütleri ve Misyoner Faaliyetleri*, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara 2004.

GÜNDÜZ, Şinasi-AYDIN, Mahmut, *Misyonerlik-Hristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2002.

- GÜNGÖR, Eol, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, (Yay.Haz. Murat Emre Şahin), Hisar Kültür Gönüllüleri Yayınları, İstanbul 2003.
- GÜMÜŞ, Musa, “Kudüs-i Şerif’ten Şam-ı Şerif’e Kolera ile Mücadele 1902-1903: Bir Raporun Anlattıkları”, *Yeni Fikir*, Y.9, S.21, 2018, s. 115-132.
- GÜRAN, Tevfik, “1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, (Der. Halil İnalçık-Şevket Pamuk), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, s. 165-179.
- HARDIMAN, David, “Introduction”, in *Healing Bodies Saving Souls, Medical Missions in Asia and Africa*, (Ed.) David Hardiman, Clio Media, Vol.80, New York 2006, p. 1-53.
- HAYTOĞLU, Ercan, “Amerikan Misyonerlerinin Anadolu Topraklarındaki Sağlık Faaliyetleri ve Ermeniler”, *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II*, Y.20, S.61, Eylül-Aralık 2014, s. 1519-1534.
- KARAKÖSE, Hasan, “Osmanlı Devleti’nin Filistin’de Sağlık Hizmetleri (Tanzimat’tan Birinci Dünya Savaşı’nın Sonuna Kadar)”, *Uluslararası Yunus Emre Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, 2024, s. 30-41.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- KILIÇDAĞI, Ohannes, “Abdülhamid Misyonerleri Neden Sevmiyordu?”, *Toplumsal Tarih*, S.154, 2006, s. 62-69.
- KESKİNKILIÇ, Erdoğan, “Biblelands Arşivi ve Osmanlı Topraklarında İngiliz Misyoner Evangelist Faaliyetleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.37, 2008, s. 102-120.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1989.
- KÖSE, Feyza Betül, “Osmanlı Dönemi Kudüs’ünde İdari ve Sosyal Yapı”, *Ardahan Üniversitesi İnsani ve Edebiyat Fakültesi Belgü Dergisi*, S.1, 2015, s. 161-199.
- KRIKORIAN, K.S.-STUART, G., “Anti-Variolous Measures in Palestine”, *Annals of Tropical Medicine&Parasitology*, Vol.24, Issue 4, 1930, p. 527-544.
- MCTAGUE, John J., *British Policy in Palestine, 1917-1922*, University Press of America, Lanham 1983.
- MUTLU, Şamil, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.
- ORTAYLI, İlber, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1983.
- Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, C.5, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997.
- Osmanlı’da İki Amerikalı Misyoner: Levi Parsons ve Pliny Fisk’in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları (1819-1825)*, (Haz. Ayşe Aksu), Dergah Yayınları, İstanbul 2015.
- ÖNEY, Celal, “Misyoner Örgütlerin Rekabet Sahnesi Filistin”, *Tarih Okulu Dergisi*, Y.6, S.XV, 2013, s. 331-354.
- ÖNEY, Celal, “Filistin’de Prusya ve Alman Misyonerlik Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlıdan Günümüze Filistin Sempozyumu*, (Ankara 28-29 Kasım 2013) C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.261-286.
- ÖNEY, Celal, *19. Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Suriye, Lübnan ve Filistin Üçgeninde Protestan Misyonların Nüfuz Mücadelesi*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa 2016.
- ÖNEY, Celal, “Arabistan Protestan Misyonunu Gelişiminde Kadın Misyonerlerin Rolü”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C.3, S.2, Ağustos 2017, s. 75-106.
- ÖZDEMİR, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

- PERY, Yaron-LEV, Efraim, "The Medical Activities of the London Jews' Society in Nineteenth-Century Palestine", *Medical History*, 47, 2003, p. 71-79.
- RABIA, Aref Abu, "Bedouin Health Services in Mandated Palestine", *Middle Eastern Studies*, Vol.41, No.3, May 2005, p.421-429.
- SCHWAKE, Norbet, "Hospitals and European Colonial Policy in the 19 and Early 20. Centuries", (Ed. Manfred Waserman and Samuel S. Kotteck), In: *Health and Disease in the Holy Land: Studies in the History and Sociology of Medicine from Ancient Times to the Present*, NY:Edwin Mellen Press, Lewiston 1966, p. 232-262.
- SEZER, Ayten, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.16, Özel Sayı, 1999, s. 169-183.
- SHEPHERD, Naomi, *Ploughing Sand: British Rule in Palestine 1917-1948*, New Brunswick, Rutgers University Press, New Jersey 1999.
- SHERBOK-Dan Cohn, *Introduction to Zionism and Israel, From Ideology to History*, Continuum International Publishing Group, New York 2012.
- STOCK, Eugene, *History of Church Missionary Society*, Church Missionary Society Press, London 1916.
- STRONG, William E., *The Story of American Board*, The Pilgrim Press, Boston 1910.
- STUART, G.-KRİKORIAN, K.S., "Anti-Variolous Measures in Palestine", *Annals of Tropical Medicine&Parasitology*, Vol.24, Issue 4, 1930, p. 527-544.
- ŞAHİN, Gürsoy, "Manastır Şehrinde Amerikalı Protestan Misyonerler ve Faaliyetleri (1873-1913)", *Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C.8, S.1, 2019, s. 141-186.
- ŞİMŞEK, Muttalip, "Alman Misyonerliğinin Yakın Doğu'daki En Büyük Müessesesi: Suriye Yetimhanesi (1860-1917)", *Belleten*, C.LXXXII, S.293, Nisan 2018, s. 325-357.
- ŞİMŞEK, Muttalip, Muttalip Şimşek, "Kaiserswerther Diyakonezleri'nin Kudüs'teki Faaliyetleri ve Talitha Kumi Okulu", *Beytülmakdis Araştırmaları Dergisi*, 19(3), 2019, s. 267-292.
- ŞİŞMAN, Adnan, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.
- ŞİŞMAN, Adnan, "Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler", *Türkler*, C.14, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2014, s. 173-180.
- TAŞKIN, Faruk, "Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI/2, 2017, s. 149-176.
- TESSLER, Mark, *A History of the Israeli-Palestinian Conflict*, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1994.
- TOZLU, Necmettin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", *Osmanlı*, C.5, (Ed.) Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.329-339.
- TUĞRUL, Abdülmecit, *Amerikan Yakın Doğu Yardım Heyeti ve Türkiye'deki Faaliyetleri (1915-1930)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2022.
- TURAN, Ömer, "Osmanlı'nın Son Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Amerikan ve Alman Misyonerlik Faaliyetleri ve Rekabeti", (Ed. Ramazan Çalık vd.) *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk Alman İlişkileri Sempozyumu*, C.I, Konya Valiliği Yayınları, Konya 2010, s. 478-504.
- UÇAR, Ahmet, "American Board ve Osmanlı Ülkesindeki Tıbbi Faaliyetleri", (Ed. İbrahim Başağaoğlu vd.) *Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2015, s. 165-195.
- YETKİNER, Cemal, "İstanbul'da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodell ve Amerikan Protestan Misyonu", *Akademik Orta Doğu*, C.3, S.1, 2008, s. 133-164.

YILDIRIM, Nuran, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

YÜCEL, İdris, “Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Y.7, S.14, Güz 2011, s. 65-87.

YÜCEL, İdris, *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri (1880-1934)*, TTK Yayınları, Ankara 2017.

WILLIAMS, Petter C., “Healing and Evangelism: The Place of Medicine in Later Victorian Protestant Missionary Thinking”, *Studies in Church History*, 19, 1982, p. 271-285.

TARİH TETKİKLERİ DERGİSİ

JOURNAL OF HISTORICAL STUDIES

Cilt/Vol.: 3-Sayı/Issue: 5
Haziran 2025/June 2025

Başvuru/Submitted: 26 Mart 2025/26 March 2025
Kabul/accepted: 28 Haziran 2025/28 June 2025

<https://tarihtetkikleri.com>

DOI Number: 10.5281/zenodo.15760902

Araştırma Makalesi/Research Article

Altı ayda bir yayınlanan hakemli, tarih dergisi
A refereed history journal published every six months

Reform ve Yenileşme Sürecinde Darülfünun'dan İstanbul Üniversitesi: Malche Raporu ve Alman Akademisyenler

Elif KOÇ*

Özet

1931 yılında Türkiye'ye davet edilen İsviçre Cenevre Üniversitesi Pedagoji Profesörü Albert Malche, Darülfünun'un yeniden inşası için bir rapor hazırlamıştır. 29 Mayıs 1932 tarihinde hükümete ve Atatürk'e sunulan söz konusu rapor doğrultusunda İstanbul Darülfünun'u kapatılmış yerine İstanbul Üniversitesi açılmıştır. 1933 yılında Almanya'da Adolf Hitler'in iktidara gelerek ırki ve siyasi gerekçelerle akademisyenleri tasfiye ettiği dönem ile Türkiye'nin yabancı hocaları ülkesine davet etmek istediği dönemin aynı olması Türkiye'nin üniversite reformu sürecini şekillendirmiştir. Bu nedenle yabancı hocaların ülkeye davet edilmesi noktasında Alman ve Almanca konuşan bilim insanları ön plana çıkmıştır.

Darülfünun'un tarihsel gelişim sürecinin incelenmesi, eğitimdeki reform hareketlerinin etkilerini ve dönüşümünü kavrayabilmek için kritik bir öneme sahiptir. Bu nedenle çalışmada ilk olarak Cumhuriyet'in kuruluşuna gelinceye değin Darülfünun'un geçirdiği aşamalar ele alınarak tarihsel bir arka plan oluşturulmuştur. Ardından neden üniversite reformuna ihtiyaç duyulduğu, reform sürecinde neden Alman hocaların desteğine başvurulduğu ve bilhassa Alman akademisyenlerin İstanbul Üniversitesi nezdinde eğitime ve ülkemize katkıları Malche Raporu bağlamında incelenmiştir. Bu çerçevede üniversite reformunun istenilen başarıya ulaşip ulaşmadığı tartışılmıştır. Çalışmanın kaynakları arasında, arşiv kaynakları, raporlar, süreli yayınlar, ilgili makale ve kitaplar bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Darülfünun, Malche Raporu, Üniversite Reformu, İstanbul Üniversitesi, Alman Akademisyenler

* Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarih Bilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, elifnl89@gmail.com, ORCID: 0009-0006-7233-5127.

-Dergimizde yayımlanan makaleler, Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası (CC BY 4.0) ile lisanslanmıştır.

-This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License

-Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

-Funding: The author has reported that this study received no financial support

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Peer Review: External, double-blind

Atıf/Cite: Elif Koç, "Reform ve Yenileşme Sürecinde Darülfünun'dan İstanbul Üniversitesi: Malche Raporu ve Alman Akademisyenler", Tarih Tetkikleri Dergisi, 3/5 (2025), 79-105.

From Darülfünun to Istanbul University: Reform, Modernization, and the Role of the Malche Report and German Academics

Abstract

In 1931, Swiss Pedagogy Professor Albert Malche from the University of Geneva was invited to Türkiye and prepared a report for the reconstruction of Darülfünun. Based on this report, presented to the government and Atatürk on May 29, 1932, the Istanbul Darülfünun was closed, and Istanbul University was established in its place. In 1933, with Adolf Hitler coming to power in Germany and purging academics for racial and political reasons, and at the same time, Türkiye aiming to invite foreign professors to the country, this period shaped Türkiye's university reform process. For this reason, German or German-speaking scholars were particularly prominent in the invitation of foreign professors to the country.

The examination of the historical development process of Darülfünun is crucial for comprehending the impacts and transformations of educational reform movements. Therefore in this study, first, a historical background is provided by examining the stages Darülfünun underwent until the establishment of the Republic. Then, the need for a university reform, why German professors' support was sought during the reform process, and specifically the contributions of German academics to education and to our country, particularly within the context of the Malche Report, are discussed. Within this framework, the success of the university reform is debated. The sources for this study include archival materials, reports, periodicals, related articles, and books.

Key Words: Darülfünun, Malche Report, University Reform, İstanbul University, German scholars.

Giriş

Sokullu Mehmet Paşa'nın ölümünün ardından, Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasına kadar devam eden duraklama döneminde, Osmanlı eğitim sistemi diğer alanlarda olduğu gibi Avrupa'nın gerisinde kalmıştır. Medreselerde pozitif bilimlerin askıya alınarak, beşik ulemâlığı sistemi ile eğitimsiz kişilere diploma ve rütbe verilmesi eğitim sisteminin niteliğini yok etmiştir¹.

Genel durum böyle iken, Osmanlı Devleti'nin öncelikle askeri alanda başlattığı reform sürecini, eğitim sisteminde de başlatması kaçınılmaz olmuştur. Eğitim sisteminde yapılan reformlar, Batı'ya karşı üstünlüğün kaybedildiği dönem ile paralel gelişmiştir. Osmanlı eğitim sisteminin Batı eğitim sisteminin gerisinde kaldığının kabullenilmesi ve Batı tarzında eğitim kurumlarının açılması, 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı sonrası olmuştur². Bu bağlamda ilk Darülfünun açma fikri 1845 yılında Sultan Abdülmecid zamanında asker, ulema ve bürokratların katıldığı yedi kişiden oluşan Meclis-i Muvakkat (Geçici Eğitim Meclisi) tarafından yaklaşık on bir aylık bir çalışma sonucu düzenlenen eğitim raporunda yer almıştır. Söz konusu rapor incelendiğinde, Darülfünun'un öncelikli olarak Bab-ı Ali'ye memur yetiştirmeyi hedeflediği görülmektedir³.

1863 yılında açılan ilk Darülfünun, nasıl bir müessese olacağı, mahiyetinin ne olacağı, ne okutulacağı, binasının neresi olacağı gibi sorunlar nedeniyle beklenen sistemli yapıya ulaşamamış ve ilk Darülfünun girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İkinci Darülfünun, Fransız ekolünün etkisiyle 1869 yılında açılmıştır. Öğretim biçimi hakkında ilkinin göre belirli kriterleri olsa da İkinci Darülfünun da ilkinin ötesine geçemeyerek 1872 yılında kapatılmıştır. Üçüncü Darülfünun 1874 yılında bugün anladığımız manada üniversite sistemine daha yakın bir yapıda kurulmuştur. İlk iki girişime nazaran mezun vererek

¹ Taner Timur, *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2000, s. 50-52.

² Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 1, Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 47.

³ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Fenler Evi Darülfünun Müslüman Dünyasının İlk Modern Üniversitesi*, Doğan Kitap, İstanbul 2021, s. 66-80.

daha başarılı olan Üçüncü Darülfünun, tasarruf gerekçesiyle 1881 yılında tamamen kapatılmıştır. Söz konusu girişimlerin başarısız olmasının en önemli nedeni, eğitim sisteminin gerekli alt yapısının olmaması ve ülkedeki gerek siyasi gerek mali sıkıntılar nedeniyle eğitimde sürekliliğin sağlanamamasıdır⁴. Hem iç hem de dış atmosferin oldukça sıkıntılı olduğu bu yıllarda, uzun bir süre Darülfünun açma girişiminde bulunulmamıştır⁵.

Son Darülfünun (Darülfünun-ı Şâhâne) 1900 yılında II. Abdülhamid'in emriyle, Ahmed Zühdi Paşa (Maarif Nazırı) tarafından açılmıştır. Meşrutiyet'in ilanı ile Darülfünun-i Osmani (İstanbul Darülfünunu) adını alan son Darülfünun'un, Osmanlı Devleti'nin sona ermesi ve Cumhuriyet'in kurulmasının ardından genç Cumhuriyet'in getirdiği çağdaş anlayış çerçevesinde ıslah edilmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu amaçla 1931 yılında İsviçreli Profesör Albert Malche ülkeye getirilmiş ve kendisinden detaylı bir rapor hazırlaması talep edilmiştir. Malche, detaylı incelemeler sonucunda Darülfünun'un mevcut durumunu ve neler yapılması gerektiğini ortaya koyan raporunu 29 Mayıs 1932'de hükümete ve Atatürk'e sunmuştur. Atatürk, Malche'nin raporunu detaylı şekilde incelemiş ve üniversite reformuna giden süreç başlamıştır. 1933 yılına kadar önemli bir değişikliğe uğramayan Darülfünun'un, üniversite eğitimi düzeyinde beklentiyi karşılayamaması, köklü bir değişimi kaçınılmaz kılmıştır. İnkılâpların hız kazandığı söz konusu dönemde, eskiye dair izlerin silinmek istenmesi durumunun, aslında üniversite reformunun ideolojik tarafını ortaya koyduğuna dair görüşler de bulunmaktadır. Bu çerçevede 1933 yılında İstanbul Darülfünunu kapatılmış, yerine İstanbul Üniversitesi açılmıştır. Yeni üniversitenin akademik kadroları da yenilenmek istenmiştir. Cumhuriyet rejimine ve Atatürk İnkılâpları'na karşı hocaların tasfiyesi, söz konusu süreci şekillendirmiştir. Çünkü yeni rejime ve Cumhuriyete sıkı sıkıya bağlı kişiler yetiştirmek, eğitim sisteminin en önemli amaçlarından olmuştur. Bu noktada hem yetersizlikleri hem de ideolojileri nedeniyle tasfiye edilen hocaların yerine Malche'nin de raporunda tavsiye ettiği üzere yabancı hocaların getirtilmesi gündeme gelmiştir⁶.

1933 yılında Almanya'da Adolf Hitler'in iktidara gelerek ırki ve siyasi gerekçelerle akademisyenleri tasfiye ettiği dönem ile Türkiye'nin yabancı hocaları ülkesine getirtmek istediği dönemin aynı olması Türkiye'nin işini kolaylaştırmıştır.

Bu çalışmada ilk olarak Darülfünun'un doğuşu ve geçirdiği aşamalar anlatılacaktır. Ardından, Albert Malche'nin raporu doğrultusunda üniversite reformu ele alınarak Almanca konuşan ve bilhassa Almanya'dan gelen bilim adamlarının beklenen katkıyı sağlayıp sağlayamadıkları tartışılacaktır.

1. Darülfünun'un Kuruluş Hazırlıkları

18. ve 19. yüzyılların her alanda belirleyici unsuru haline gelen Sanayi Devrimi, ülkelerin eğitim sisteminin de belirleyicisi olmuştur. Sanayileşme öncesi, tezgâh usulü çalışan, çırak-kalfa-usta usulüyle işleyen düzen, Sanayi Devrimi ile uzmanlaşmayı gerektiren bambaşka bir düzene evrilmiştir. Osmanlı eğitim sistemi bu dönemde, yeni düzenin ve makineleşmenin gereksinimlerini yerine getirecek seviyede kalifiye eleman yetiştirecek vasfa sahip değildir⁷. Mevcut geleneksel Osmanlı eğitim sistemi, Medreseler, Sıbyan Mektepleri ve Enderun Mektebi'nden oluşmaktadır. Başta askeri anlamda reform düşüncesinin

⁴ 1881 yılı Mayıs ayında Tunus Fransa tarafından işgal edilmiş, 27-29 Haziran 1881 tarihinde kurulan Yıldız Mahkemesi'nde Sultan Abdülaziz'i öldürmekle suçlanan sanıklardan dokuz saray görevlisi idam edilmiş, 2 Temmuz 1881'de Yunanistan'a bir kısım toprak verilmiş, 20 Kasım 1881'de Deyun-u Umumiye İdaresi kurulmuştur.

⁵ İhsanoğlu, *age.*, İstanbul 2021, s. 93-97, 112-116.

⁶ İhsanoğlu, *age.*, İstanbul 2021, s. 136-139, 201-227.

⁷ İlhan Tekeli, "Cumhuriyet Öncesinde Üniversite Kavramının Ortaya Çıkışı ve Gerçekleştirilmesinde Alınan Yol", *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Der. Namık Kemal Aras, Emre Dölen ve Osman Bahadır, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, İstanbul 2007, s. 19-20.

gelişmesi ve teknik eğitim ihtiyacının ortaya çıkmasıyla birlikte askeri okullar açılmıştır⁸. Askeri kurumların dışında, Tanzimat sonrası mesleki-teknik eğitim ve yükseköğrenim alanının açılan okullar ise şunlardır: Dârümuallimîn (1884), Mülkiye Mektebi (1859), Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (1866), Hukuk Mektebi (1880) ile gayrimüslimlere ait yabancı okullar⁹.

İlk defa bir yükseköğretim kurumu kurulması fikri ise Tanzimat döneminde Mustafa Reşit Paşa ile ortaya çıkmıştır¹⁰. Bu kuruma “fenler evi” anlamına gelen “Darülfünun” adı verilerek medreselerden daha farklı bir anlayış ile kurulduğuna vurgu yapılmak istenmiştir. Halkın eğitiminden yola çıkılarak, her türlü ilmi bünyesine barındıran bir kurum inşa edilmek istenmiştir. 1845 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye tarafından ulema, asker ve bürokratlardan oluşan yedi kişilik Meclis-i Muvakkat adında geçici bir Meclis kurulması kararlaştırılmıştır. Söz konusu Meclis eğitim reformunun hangi zemin üzerine inşa edileceğinin esaslarını ortaya koyarak bir rapor hazırlamış, eğitim sistemini ilk, orta ve yükseköğretim olmak üzere üçe ayırmıştır. Hazırlanan raporda, kurulacak Darülfünun ile öncelikle Bab-ı Aliye iyi hizmet edecek memur yetiştirilmesinin amaçlandığı vurgulanmıştır. Bu minvalde Darülfünun, öğrencilerin yatılı olarak kalabilecekleri, masraflarının tamamen devlet tarafından karşılanacağı bir kurum olarak tasarlanmıştır¹¹.

2. Darülfünun’un İlk Adımları (Birinci Darülfünun)

Kasım 1846’da kurulan daimi eğitim Komisyonu Meclis-i Maarif-i Umumiye, Darülfünun binasının yapımı için İtalyan mimar Gaspere Fossati ile anlaşma sağlamıştır. Avrupa üniversitelerine benzer, 125 odalı, yatakhaneli gösterişli bir bina inşa edilmesi talep edilmiştir. Binanın yaklaşık yirmi yıla yakın bir zamanda tamamlanması ve buraya ciddi miktarda para harcanması üzerine devrin Vakanüvisi Ahmet Lütfi Efendi, Avrupa’dan getirtilen mimara ödenen para ile birçok binanın yapılabileceği yorumunda bulunmuştur¹². Darülfünun binasının tamamlanması oldukça uzun sürmüştür. Bu nedenle Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa, Darülfünun’un binasının tamamlanan kısmında derse başlanılmasını uygun görmüştür. Böylece Darülfünun’da ilk ders, 1863 yılında inşaatın tamamlanan kısmında halka açık şekilde, üç yüz kişinin katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Çok yoğun ilgi gören bu ders, Derviş Paşa tarafından verilen elektrik üzerine bir fizik dersidir¹³. İnşaat devam ederken, Darülfünun’da okutulacak ders kitapları için de harekete geçilmiş ve 1851’de Encümen-i Daniş kurulmuştur. Kendisinden beklenen görevi yerine getiremeyen Encümen-i Daniş, ilk dersin verildiği gün bir tek kitap bile ortaya koyamamıştır¹⁴. İnşaat 1865 yılında tamamlanabilmiştir. Halka açık devam eden dersler, Hikmet-i Tabîye (Fizik), Kimya, Hikmet-i Tarih, Tarih-i Tabîi ve Coğrafya-yı Tabîi olmak üzere beş alanda sürdürülmüştür¹⁵.

Darülfünun binasının Maliye Nezareti’ne tahsis edilmesinin ardından daha küçük bir bina inşa edilerek eğitimlere burada devam edilmesine karar verilmiştir. Yeni binanın inşaatı tamamlanıncaya kadar geçici olarak Çemberlitaş’taki Nuri Paşa konağında eğitime devam edilmiştir. Ancak 8 Eylül 1865’te Hoca Paşa yangınında Nuri Paşa konağı da yanmıştır. Söz konusu yangında Avrupa’dan getirtilen kitaplar ve eğitim materyalleri de hasar görmüştür. Böylece ilk Darülfünun’un eğitimi sona ermiştir¹⁶.

⁸ Askeri kurumlar: Hendesehane (1734), Mühendishane-i Bahri-i Hümayun (1773), Mühendishane-i Berri-i Hümayun (1796), Mekteb-i Tıbbiye (1827) ve Mektebi-i Harbiye (1834).

Tanzimat sonrası açılan diğer eğitim kurumları: İbtidai Mektepler, Rüşdiye Mektepleri (1834), İdadiler, Sultaniler.

⁹ Ahmet Cihan, *Osmanlı’da Eğitim*, 3F Yayınevi, İstanbul 2007, s. 17.

¹⁰ Dölen, *age.*, Cilt 1, s. 47-48.

¹¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Darülfünun”, *Türkiye DİA*, Cilt: 8, İstanbul 1993, s. 521.

¹² Ekmeleddin İhsanoğlu, “Darülfünunun Tarihçesine Giriş”, *Belleten*, , Cilt: 54, Sayı: 210, 1990, s. 706.

¹³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 – M.S. 2011*, Pegem Akademi, Ankara 2011, s. 168.

¹⁴ İhsanoğlu, *agm*, s. 702.

¹⁵ Dölen, *age.*, Cilt 1, s. 72.

¹⁶ İhsanoğlu, *agm*, s. 712-713.

Eğitim sisteminin temelinden gelen yetersizlikler ve derslerin halka açık bir şekilde her eğitim seviyesinden insanı hedef alarak yapılması, bazı sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Dersi verenlerin üst düzey devlet memuru olması, halk ile yönetici grup arasındaki uçurumu da ortaya koymuştur. Yönetici kadro halkı derse ilgisiz olmak noktasında eleştirilirken, halk ve bazı hocalar da eğitimin uzman hocalar tarafından verilmemesini eleştirmiştir. Eğitimlerin ön bir hazırlık olmadan direkt halka açık şekilde uygulanması, ilk Darülfünun'un başarısız olmasının en önemli nedeni olmuştur¹⁷.

3. İkinci Darülfünun (Darülfünun-ı Osmani)

Darülfünun binasının Maliye Nezareti'ne tahsis edilmesinin ardından, 1865'te daha küçük yeni bir bina inşa ettirilmesine karar verilmiştir¹⁸. 1869 yılı çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin, 79-128 arasındaki maddeleri Darülfünun ile ilgilidir. Söz konusu Nizamname'nin oluşturulmasında ve İkinci Darülfünun girişiminde Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy etkili olmuştur. Darülfünun'un kuruluşu, mahiyeti, programı, öğretim üye ve yardımcılarının hakları, tayin ve terfi şartlarına ait esaslar, öğrencilerin kayıt işleri, müderrislik imtihanları, devamlarının kontrolü, Darülfünun'un mali idaresi, kurulacak kütüphane ve laboratuvarlar da yine aynı nizamname ile düzenlenmiştir¹⁹.

Nizamname'de Darülfünun'un adı, Darülfünun-ı Osmani olarak düzenlenmiştir. Müdürlüğüne Gavur Tahsin olarak da bilinen Tahsin Efendi getirilmiştir²⁰. Darülfünun dersleri 1870 senesinde aralıksız devam etmiş, Ramazan ayı boyunca on dört ilim dalında halka açık konferanslar verilmiştir. Modern teknoloji ve bilimin birçok dalında halkın bilgilendirilmesi amaçlanmıştır. Darülfünun'a geçebilecek düzeyde öğrencilerin medreselerde yetiştirilememesi nedeniyle oluşan talebe yetersizliği, maddi imkânsızlıklar, ders programının giderek basitleştirilmesi, ders verecek hocaların bulunamaması nedeniyle ikinci girişim de başarılı olamamıştır²¹. Darülfünun-ı Osmani'nin neden kapatıldığına dair bazı iddialar ortaya atılsa da tam olarak sebep bilinmemektedir.

Cemalettin Afgani, 1870 senesinde halka açık bir konuşmada “nübüvvetin bir sanattır” demesinin yani peygamberliği bir sanat olarak tanımlamasının ardından, dine ve ilme aykırı söylemlerde bulunduğu gerekçesiyle tepki toplamıştır. Bu tepkinin Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi önderliğinde toplanan bir grup tarafından gerçekleştirildiği iddia edilmiştir. Oysaki Cemalettin Afgani'nin, II. Abdülhamit'in panislamist politikasına katkılar sağladığı bilinmektedir²². İkinci Darülfünun'un bu nedenle kapatıldığı söylenirse de bu hadiseden sonra 1873 senesine kadar yaklaşık iki sene daha kesintisiz eğitime devam edilmiştir. Okulun kapatılmasında Viyana elçisi Şekip Efendi'nin Avusturya'da monarşinin yıkılmasında üniversitelerin belirleyici olduğuna dair yazdığı yazının da etkili olduğu söylenmektedir²³.

Darülfünun'da okutulmakta olan derslerin Dârülmuallimîn, Dârülmuallimât, Mektebi Mülkiye ve İdadiler gibi mesleki eğitim veren orta dereceli mekteplerde okutulması, Darülfünun'a olan talebin azalmasına ve meslek okulu tarzındaki bu okulların ebeveynler tarafından tercih edilmesine neden olmuştur²⁴.

¹⁷ Dölen, age., Cilt 1, s. 76-78.

¹⁸ Bina'nın inşası için yabancı bir mimar yerine Ali Vasfi Kalfa görevlendirilmiş ve inşaat 1869 yılında tamamlanmıştır.

¹⁹ Taner Timur, “Türk Üniversitesinin Doğuşu İstanbul Üniversitesi: Medreseden Darülfünuna”, *Cumhuriyetin İlk Yıllarından Günümüze Dil, Kültür, Eğitim*, Der. Nazife Güngör, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara 2007, s. 297.

²⁰ Tahsin Efendi Paris'teki Mekteb-i Osmani'de 1857 yılında hocalık yapmıştır. Bu nedenle “Hoca” olarak da anılmaktadır.

²¹ Dölen, age., Cilt I, s. 120-125.

²² Timur, age., s. 113-114.

²³ Özgür Türkoğlu, “Darülfünun'dan İstanbul Üniversitesine Osmanlı'da İlk Üniversitenin Tarihçesi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 12, 2023, s. 1753.

²⁴ İhsanoğlu, age., s. 736.

Darülfünun-ı Osmani'nin Fransız modeli örnek alınarak hazırlanmış bir Nizamname ile düzenlenmiş olması, söz konusu dönemde yabancı ekollerin diğer alanlarda olduğu gibi Türk eğitim sistemi üzerinde de etkili olduğunu göstermektedir.

4. Üçüncü Darülfünun (Darülfünun-ı Sultani)

Sanayi Devrimi sonrası yaşanan gelişmeler ve teknolojik ilerlemeler devletin mühendis ihtiyacını da gün yüzüne çıkarmıştır. Darülfünun girişimi üçüncü defa Galatasaray Sultanisi (Mekteb-i Sultani) üzerinden olmuştur. Müfredat açısından incelendiğinde, Mekteb-i Sultani'nin ileri sınıflarına hukuk ve mühendislik dersleri eklendiği görülmektedir. 1874'te ise hukuk ve mühendislik (Mühendisîn-i Mülkiyye) iki ayrı yükseköğretim kurumu haline getirilmiş ve aynı yıl Darülfünun-ı Sultani adıyla müstakil bir okul olarak açılmıştır²⁵. Üniversitede Türkçe ders verecek hoca yetersizliği nedeniyle eğitim dili Fransızca olmuştur. Bu nedenle, Darülfünun-ı Sultani'ye çoğunlukla Galatasaray Sultanisi mezunları devam edebilmiştir²⁶.

Darülfünun-ı Sultani, bugün anladığımız manada üniversite sistemine daha yakın bir yapıda kurulmuştur. İlk iki girişime nazaran mezun vererek daha başarılı olan Üçüncü Darülfünun, 1877'de hukuk ve mühendislik ardından edebiyat şubelerinin kapanmasını takiben, tasarruf gerekçesiyle 1881 yılında tamamen kapatılmıştır²⁷.

5. Darülfünun-ı Şâhâne

Darülfünun-ı Sultani'nin de kapanarak Darülfünun girişiminin üçüncü kez başarısız olması, tartışmaları da beraberinde getirmiş ve 1896 yılına kadar bir daha Darülfünun açma girişiminde bulunulmamıştır. Bu noktada eğitim sistemindeki süreklilik sorunu karşımıza çıkmaktadır. Yeterli sayıda ortaöğretim kurumunun olmaması, üniversiteye geçebilecek nitelikte öğrenci yetiştirilmesine engel olmaktadır. II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nde eğitim alanına en çok yatırım yapan padişahlardan biri olmuş ve birçok okul açılmasını sağlamıştır. Nitekim II. Abdülhamid döneminde rüşdiyelerin sayısı 250'den 600'e, idadilerin sayısı ise 5'ten 104'e çıkarılarak yeni bir Darülfünun açılması için gerekli zemin hazırlanmak istenmiştir²⁸. Darülfünun-ı Şahane'nin açılmasında Mehmed Said Paşa'nın (Sadrazam Küçük Said Paşa) II. Abdülhamid'e sunduğu rapor da etkili olmuştur. Söz konusu raporda yükseköğretim tahsili için Avrupa'ya giden öğrencilerin kontrol altında tutulamadıkları, yeni fikir akımlarından etkilenecek Sultan'a olan bağlılıklarının azaldığı ifade edilmektedir. Yurtiçinde açılacak bir Darülfünun ile öğrencilerin ahlaklarının ve Sultan'a bağlılıklarının korunabileceği vurgulanmıştır²⁹. Bu raporun ardından Darülfünun-ı Şâhâne Nizamnâmesi çıkarılmıştır.

Söz konusu Nizamname çerçevesinde, 12 Ağustos 1900 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25.yılında görkemli bir törenle Darülfünun-ı Şahane açılmıştır. 12 Ağustos 1900 aynı zamanda İstanbul Üniversitesi'nin de resmi açılış tarihidir. Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile karşılaştırıldığında, Darülfünun-ı Şâhâne Nizamnâmesi'nin üniversitenin idari ve ilmi özerkliğine son verdiği, alınacak öğrenci sayısını sınırladığı görülmektedir. Yine söz konusu Nizamname ile Maarif-i Umumiye Nezâreti'nin denetimi altına giren Darülfünun'da eğitim müfettişleri, dersleri kontrol ederek hem öğrencileri hem de hocaları tedirgin etmiştir. II. Abdülhamid'in kontrolcü yaklaşımı düşünüldüğünde bu gelişme şaşırtıcı

²⁵ Türkoğlu, *agm.*, s. 1754.

*Mühendisîn-i Mülkiyye ilk öğretim yılının ardından Turuk-u Maâbir Mektebi adını almıştır.

²⁶ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s. 64.

²⁷ Tekeli-İlkin, *age*, s. 72.

²⁸ Ömer Faruk Yelkenci, *Türk Modernleşmesi ve II. Abdülhamid'in Eğitim Hamlesi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010, s. 125.

²⁹ Tekeli, *age.*, s. 34 ve Dölen, *age.*, Cilt 1, s. 267-268.

değildir. Denetimin sıkılaştırılması ve yaratılan baskı ortamı, söz konusu baskıyı yıkmak noktasında revizyonistleri birleştiren bir çatı yaratmıştır³⁰. Hatta 1933 Üniversite reformu ile tasfiye edilen bazı hocalar, dönemin baskıcı koşullarına rağmen Darülfünun’u bir hürriyet ortamı olarak nitelendirmiştir. Böylece Meşrutiyet’in ilanına giden yola girilmiştir.

5.1. II Meşrutiyet Yıllarında Darülfünun (Darülfünun-ı Osmani)

II. Meşrutiyetin ilan edilmesinin ardından İttihat ve Terakki’nin iktidara gelmesiyle Darülfünun-ı Şahane’nin adı, Darülfünun-ı Osmani olarak değiştirilmiş ve öğrenci sayısındaki sınırlamalar kaldırılmıştır³¹. Darülfünun’un ıslahı yönünde çalışmalar yapılmış, kadrolar değiştirilmek istenmiş, yabancı hocaları ülkeye getirme, fakülte dergileri çıkarma yoluna gidilmiştir. Ancak siyasi istikrarsızlık nedeniyle yönetici kadronun sık sık değişmesi, yapılmak istenen reformların da önüne set çekmiş ve istenilen gelişme kaydedilememiştir. Bu yıllarda öğrenci hareketlerinin de giderek siyasallaştığı görülmektedir. Bilhassa Tıp Fakültesi, 85 maddelik “Darülfünun Tıp Fakültesi ve Şuabâtı Nizamnâmesi”ni yayınlayarak Darülfünun bünyesinde kendine has özerk bir yapı haline gelmiş ve tüzel kişiliğini ilan etmiştir. Her fakültenin kendi değişim talepleri doğrultusunda hareket etmesi, Darülfünun’un bütünlüğüne zarar vermiştir³².

5.2. İnâs Darülfünunu

II. Meşrutiyet döneminde kız İnâs İdadi ve Sultanileri’nin (Kız Lisesi) sayısının artmasına paralel olarak kadın öğretmen ihtiyacında da artış yaşanmıştır. Bu bağlamda kadınların üniversiteye girişinin yolları aranmaya başlanmıştır. Böylece ilk çare olarak “hanımlara özgü serbest dersler” açılması düşünülmüştür³³. Daha sonra serbest derslere katılan kızların, Maarif Nezareti’ne İnâs Darülfünunu açılması yönündeki başvuruları olumlu karşılanmış, serbest dersler kaldırılarak 12 Eylül 1914’te İnâs Darülfünunu kurulmuştur³⁴.

1919 yılında İnâs Darülfünunu, Darülfünun’a bağlansa da kız-erkek öğrenciler sabah ve öğleden sonra olmak üzere iki ayrı oturumda ders yapmıştır. 1919 yılı İnâs Darülfünunu’nun fiilen ortadan kalktığı tarihtir. Ancak 1921 senesinde kız öğrencilerin kendilerine ayrılan ders saatlerini boykot ederek erkekler ile aynı derslere girmeye başlamasıyla birlikte İnâs Darülfünunu, Darülfünun Divanı tarafından hukuken de ortadan kaldırılmıştır³⁵.

6. I. Dünya Savaşı Yıllarında Darülfünun

İttihat ve Terakki hükümetinin başa gelmesiyle Osmanlı ve Almanya arasında askeri ve ekonomik anlamda derinleşen işbirliği, eğitim alanına da taşınmak istenmiştir. Bu bağlamda Enver Paşa, savaş başladıktan hemen sonra Alman eğitim modelinin ülke içinde uygulanmasına karar vermiştir. Bu yolda bir “Alman Eğitim Enstitüsü” kurmak üzere Prof. Dr. Franz Schmidt Türkiye’ye getirilmiştir³⁶. Osmanlı

³⁰ Mehmet Saray, *İstanbul Üniversitesi Tarihi (1453 – 1993)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996, s. 50 ve Timur, *age.*, s. 301.

³¹ Darülfünun-ı Osmani 1913 yılında İstanbul Darülfünunu adını almıştır. I. Dünya Savaşı sonrası Mütareke Döneminde (1918-1922) yeniden Darülfünun-ı Osmani adı kullanılmış, 1922 yılı itibarıyla 1933 Üniversite Reformuna kadar yeniden İstanbul Darülfünunu adını almıştır.

³² Emre Dölen, “II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt: 10, Sayı: 1, 2008, s. 1-4.

³³ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, Globus Dünya Basımevi, İstanbul 1998, s. 222.

³⁴ İnâs Darülfünunu, Edebiyat, Riyaziyyat ve Tabiiyyat olmak üzere üç şube şeklinde tasarlanmıştır. Öğrenim süresi üç yıl olarak belirlenmiştir. 1916 yılına kadar kız ve erkekler aynı koridorlardan giriş-çıkış yapabilirken, daha sonra hoş karşılanmayan bu durum nedeniyle İnâs Darülfünunu Cağaloğlu’nda bulunan eski hukuk mektebi binasına taşınmıştır.

³⁵ Dölen, *agm*, s. 25-29.

³⁶ Schmidt, 1 Mart 1915’de Maarif Nezâreti Müşaviri olarak göreve başlamıştır.

eğitim sistemine Fransız ekolü yerine Alman ekolü yerleştirilmesi amaçlanmış, bu yolda Maarif Nazırı Şükrü Bey ile yoğun bir şekilde çalışılmıştır. Böylece “Alman Eğitim ve Kültür Enstitüsü” kurulmuştur³⁷. 31 Ağustos 1331 [13 Eylül 1915] (11 kişi), 28 Eylül 1331 [11 Ekim 1915] (4 kişi), 17 Teşrin-i Evvel 1331 [30 Ekim 1915] (İstanbul’da bulunan iki Alman diplomat), 5 Teşrin-i Sani 1331 [18 Kasım 1915] (İstanbul Müze-i Hümayun’da görevli 1 kişi- Eckhard Unger) olmak üzere toplamda 18 Alman hoca, dört irade beyanı (irâde-i seniyye) ile Türkiye’de görevlendirilmiş ve sözleşmeleri yapılmıştır³⁸.

1918 yılına değin toplamda 20 müderris Türkiye’de görev yapmıştır³⁹. Ancak gelen hocalar ve öğrenciler arasında lisan problemi ortaya çıkmıştır. Hocalar tercümanlar vasıtasıyla öğrencilerle iletişim kurabilmiştir⁴⁰. Bu yöntem ile derslerin ne kadar verimli olabildiği ise tartışma konusudur. Bir başka problem de Alman hocalar ve Türk hocalar arasında yaşanan anlayış farklılığı olmuştur. Alman hocalar üniversitenin özerk bir yapıda olması gerektiğini savunmuştur. Alman hocalar tarafından söz konusu hususun dile getirilmesi, Darülfünun’da ıslahat yapılması gerekliliğini göstermesi açısından kıymetli olmuştur. Nitekim 1919 senesine gelinip I. Dünya Savaşı’nın bitmesinin ardından, Damat Ferit Paşa hükümeti Darülfünun-ı Osmanî Nizamnamesi’ni çıkararak, Darülfünuna bilimsel özerklik tanımıştır. Söz konusu Nizamname ile İttihat ve Terakki mensubu hocalar üstü örtülü gerekçelerle tasfiye edilmiştir. Bilimsel özerklik verilse de hocaların atamalarında izlenecek usul nedeniyle üniversitenin özerkliğine gölge düşürülmüştür. 1919-1921 yılları arasında Darülfünun’un, gelişip mevcut ihtiyaçlara cevap verebilmesi için tüzel bir kişiliğe sahip olması gerektiği fikri giderek güçlenmiştir. Bu doğrultuda 12 Ağustos 1922’de Darülfünun’a “Darülfünun’un Şahsiyet-i Hükmiyesi Hakkında Kararname” ile sınırlı bir tüzel kişilik verilmiştir. Yani Nizamname’ye göre Darülfünun’u oluşturan Hukuk, Tıp, Edebiyat ve Fünun Medreselerine bağış kabul etme ve sınırlı idari işlemleri yapma yetkisi verilmiştir⁴¹. Ancak 23 Nisan 1920’de kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), 29 Nisan 1920 tarihinde Hıyanet-i Vataniye Kanunu’nu kabul etmiş, İstanbul Hükümeti’nin yaptığı işlemleri geçersiz saymıştır. 7 Haziran 1920 tarihinde kabul edilen bir yasa ile de 16 Mart 1920’den sonra TBMM onayı alınmaksızın İstanbul Hükümeti tarafından yapılmış ve yapılacak her türlü antlaşmanın geçersiz sayılacağı ilan edilmiştir⁴². Bu çerçevede değerlendirildiğinde, 12 Ağustos 1922 tarihinde Darülfünuna verilen tüzel kişiliğin geçerli olup olmadığı hususu da tartışmalı bir hale gelmektedir.

7. Reforma Giden Süreç: Milli Mücadele Ve Cumhuriyet Dönemi Darülfünun

I. Dünya Savaşı’nın ardından Mondros Ateşkes Antlaşması’nın ilgili hükümlerine dayanarak, İtilaf Devletleri tarafından Anadolu’ya başlayan işgaller ile Türk Milli Mücadele Hareketi başlamıştır. Bir yandan ülkenin kurtuluşu için cephelede savaşlar sürerken, savaş sonrası her manada tahrip edilen ülkenin yeniden inşası için girişimler başlamıştır. Bu çerçevede eğitim alanında da önemli girişimlerde bulunularak, I. TBMM İcra Vekilleri Heyetinde Maarif Vekilliği’ne de yer verilmiş ve İlk Maarif Vekili Dr. Rıza Nur olmuştur. Milli Mücadele dönemi eğitim çalışmaları, Millî Mücadele’nin kazanılması ve halkın bilinçlendirilmesi üzerine yoğunlaşmıştır. Cephelede verilen savaşın kalıcılığının sağlanmasının, halkın emperyalizm karşısında bilinçlendirilmesi ve halka milli bilincin aşılmasına bağlı olduğu gerçeği anlaşılmıştır. Bu kapsamda Sakarya Savaşı sırasında Mustafa Kemal tarafından, 15 Temmuz 1921’de

³⁷ Dölen, *agm*, s. 29.

³⁸ Emre Dölen, “II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt: 10, Sayı: 1, 2008 ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İ.MMS, 200/15,4 Zilkade 1333 (13 Eylül 1915); BOA, İ.MMS, 200/29, 2 Zilhicce 1333 (11 Ekim 1915); BOA, İ.MMS. 200/34, 21 Zilhicce 1333 (30 Ekim 1915), İ.MMS, 201/1, 10 Muharrem 1334 (18 Kasım 1915). Hocaların isimleri ve çalışma alanları hakkında detaylı bilgi için Ek-2’ye bakınız.

³⁹ Horst Widmann, *Atatürk ve Üniversite Reformu*, Çev. Aykut Kazancıgil ve Serpil Bozkurt, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000, s. 62-63.

⁴⁰ Baltacıoğlu, *age.*, s. 227.

⁴¹ Dölen, *age.*, Cilt 1, s. 555-559.

⁴² Temuçin Faik Ertan, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyet Tarihi*, Siyasal Yayın Dağıtım, Ankara 2020, s. 109.

Birinci Maarif Kongresi toplanmıştır. 180 kişiden fazla kadın ve erkek eğitimcinin katıldığı konferansta köhne usullerin terkedilerek, eğitimde milli bilincin ve eğitimin modernleştirilmesinin önemi vurgulanmıştır⁴³. Bu anlayış çerçevesinde eğitim alanında bir dizi yenilikler yapılmıştır⁴⁴.

Eğitimde yapılan yenilik çalışmalarının en önemlilerinden biri de yükseköğretim alanında olmuştur. Yükseköğretim alanında da inkılâp yapılması gerektiğine dair haberler basında yer almıştır⁴⁵. İstanbul Darülfünunu'nun tüzel kişiliği meselesi de önemli bir tartışma konusu olmuştur. İstanbul Hükümeti'nin varlığının sona ermesine yakın zamanlarda İstanbul Hükümeti Darülfünun'a kısmi bir özerklik tanıdıysa da, söz konusu karar Ankara Hükümeti tarafından kabul edilmemiştir⁴⁶. Üniversiteye özerklik verilmesi demokrasi açısından da önemli bir unsur olduğundan, Cumhuriyet'in ilanının ardından 21 Nisan 1924 tarihli 493 sayılı "*İstanbul Darülfünunu'nun Şahsiyeti Hükmiyesi Hakkında Kanun*" ile İstanbul Darülfünunu'na tüzel kişilik verilmiş ancak detaylı bir düzenleme yapılmamıştır. Kamu iktisadi kuruluşlarına uygulanan kanun hükümlerine uygun olarak kamu bütçesine tabi tutulmuştur⁴⁷. 7 Ekim 1925 tarihli *İstanbul Darülfünunu Talimatnamesi* vasıtasıyla İstanbul Darülfünunu'na bilimsel ve idari özerklik tanınmış ve medreseler fakülte ismini almıştır. Dönemin modern üniversitelerinde uzlaşma ve tartışma yoluyla sağlanan özerklik müessesesi, Türkiye'de bir kanun ile doğrudan uygulanabilmiştir⁴⁸.

1930'lu yıllara kadar geçen süreçte Üniversite'ye özerklik tanınması, uyumlaştırılması ve durum raporları hazırlaması üzere birtakım yabancı uzmanların ülkeye getirilmesi dışında önemli değişikliklere gidilemediği görülmektedir. Bu çerçevede, modern Türkiye'ye uyum sağlayabilecek, modern eğitim sistemine uygun öğretim üyelerinin nasıl yetiştirilebileceği konusunda fikir almak amacıyla Columbia Üniversitesi'nden John Dewey Türkiye'ye davet edilmiş ve detaylı bir rapor hazırlamıştır. 19 Temmuz 1924 tarihinde Türkiye'ye gelen Dewey Atatürk dâhil birçok kişi ile de görüşerek: 1. *Program*, 2. *Maarif Vekilliği Teşkilâtı*, 3. *Muallimlerin yetiştirilmesi ve terfihi*, 4. *Muallimlerin yetiştirilmesi*, 5. *Mektep sistemi*, 6. *Sihhat ve Hıfzıssihha*, 7. *Mektep inzibatı*, 8. *Muhtelif mevat bölümlerinden oluşan bir rapor* hazırlamıştır. Söz konusu raporda, Darülfünun'a verilecek bütçe de ele alınmıştır⁴⁹. Ardından 1925 yılında Türkiye'ye davet edilen Alfred Kühne temel eğitimin zorunluluğu üzerinde durmuştur. Yabancı ülkelerden davet edilen ve incelemeler yaparak konferans veren kişi sayısı yaklaşık yirmiye ulaşmıştır. Bu isimlerden bazıları ve çalışma alanları ise şunlardır⁵⁰: Erey, G. Stiehler ve Ernest Egli (1926) el işleri, iş okulu ve öğretimi, Bay ve Bayan Ruetelet (1927) mesleki öğretim, Bayan Boccard ve Oldenburg (1927) ev işleri öğretimi, Omer Buyse (1927) teknik eğitim konularında inceleme, Adolphe Ferrière (1928) okullarda inceleme yapma.

Getirilen uzmanlar dikkate alındığında Cumhuriyet yönetiminin, temel eğitimin yanı sıra mesleki eğitime de önem verdiği görülmektedir. Mesleki eğitim marifetiyle ülke ekonomisinde üretime katkı sağlayacak bireyler yetiştirilmesi planlanmıştır. Keza yukarıda bahsi geçen Dewey raporunda da bu hususa atıflarda bulunulmuştur.

Dönemin Maarif Vekili Mustafa Necati, yabancı uzmanların hazırladığı raporları da dikkate alarak Darülfünun'a verilen bütçe hakkında Meclis'te konuşmalarda bulunmuş ve Darülfünun'un bütçedeki

⁴³ Yenel Ünal, "Maarif Vekaleti", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/maarif-vekaleti/>, [Erişim Tarihi: 28.06.2024].

⁴⁴ 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Türkiye sınırları dâhilinde bulunan, özel vakıflar tarafından idare edilen okullarda dâhil olmak üzere bütün okullar Maarif Vekâlet'ine bağlanmıştır. Din eğitiminin devam ettirilmesi için İstanbul Darülfünunu bünyesinde bir İlahiyat Fakültesi açılmıştır. Mustafa Necati (Uğural) 'nin vekil olduğu dönemde hızlandırılan çalışmalar ile 1 Kasım 1928 tarihinde 1353 sayılı kanunla "Yeni Türk Alfabesi" kabul edilmiştir.

⁴⁵ *Darülfünun Üniversite İsmi Alacak*, Cumhuriyet, 3 Mart 1933.

⁴⁶ Baltacıoğlu, age., s. 267.

⁴⁷ Toktamış Ateş, *Üniversitelerimiz ve Demokrasi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 14.

⁴⁸ İlber Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2002, s. 73.

⁴⁹ John Dewey, *Türkiye Maarifi Hakkında Rapor*, Devlet Basımevi, İstanbul 1939, s. 1-2.

⁵⁰ Ömer Akdağ, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Eğitim Alanında Yabancı Uzman İstihdamı (1923-40)", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 1 Sayı: 1, 2008, s. 58-62.

payının arttırılması hususunu dile getirmiştir. Bunu dile getirirken, hem kamuoyunun hem de ülke bürokrasinin Darülfünun'dan olan beklentisinin farkındadır. Mart 1925'te Maarif Vekilliği görevine gelen Hamdullah Suphi, Haziran ayında Darülfünun ziyaretinde kanunla kurulan kurumların gerçekte kurulmadığını ve özümsemesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu minvalde Cumhuriyeti kuran kadroların Darülfünun'dan yeni Cumhuriyetçiler yetiştirmesini beklediğini ifade etmiştir⁵¹. Nitekim Atatürk de Darülfünun'dan olan beklentisini, ulusun yakın gelecekteki stratejik hedeflerine ulaştırılması noktasında katkı sağlaması olarak ifade etmiştir⁵².

8. 1933 Üniversite Reformu

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren, Türkiye'de birçok inkılâp yapılmış ve devletin sistemi, kurumları demokratik sistemin gereklerine göre yeniden dizayn edilerek modernleştirilmeye çalışılmıştır. Bu durumun bir getirisi olarak 1930'lu yılların başına gelindiğinde, Yeni Türkiye Cumhuriyeti'ne çağdaş anlayışta ve donanımda insan yetiştirecek kurumlara da ihtiyaç duyulmuştur. Evveliyatı çok eskilere dayanan Darülfünun, bu ihtiyaçlara cevap veremediği noktasında eleştirilmeye başlanmıştır. 1923 yılında bir dizi inkılâp yapılırken Darülfünun'un gündeme alınmamasının nedeni, kurumun zamanla kendi içerisinde çağın gereklerine uygun olarak kendini yenileyebileceği düşüncesidir. Ancak zamanla dışarıdan bir müdahale olmadan bunun mümkün olamayacağı kanısı güçlenmiştir.

8.1. Darülfünun'a Yönelik Eleştiriler

1924 yılında ortaya atılan ve 1925 yılında hayata geçirilen yabancı uzmanlar marifetiyle Darülfünun'un ıslah edilebileceği hususu 1930'lu yıllarda da gündeme gelmiştir. 21 Nisan 1924 tarih ve 493 sayılı "*İstanbul Darülfünunu'nun Şahsiyeti Hükmiyesi Hakkında Kanun*" ile Darülfünuna tüzel kişilik verilse de, Darülfünun sadece bir yüksekokul olma özelliğinden kurtulamamıştır. Bu nedenle mevcut şartlar altında Maarif Vekâlet'ine bağlı kalarak istenilen reformların gerçekleştirilemeyeceği, özerklik verilmesinin şart olduğu ve özerk olmanın tam manasıyla hayata geçirilmesi gerektiği düşünülmüştür⁵³.

Söz konusu dönemde Mecliste de iki yönlü tartışmalar olduğu görülmektedir. Bir yanda kadın-erkek öğrencilerin bir resepsiyonda dans etmeleri eleştirilirken, diğer yanda öğrencilerin Darülfünun bahçesinde fotoğraf çektikleri için cezalandırılmaları çağın gerisinde bir zihniyet olarak düşünülmüştür. Fotoğraf çekilen öğrencilere verilen ceza Atatürk tarafından kınanırken, İnkılapları en iyi anlatan bir makale yazana 2000 lira ödül verileceği ilan edilen bir yarışmaya hiç katılımın olmaması ise başka ironik bir durumdur⁵⁴. Bu olaylar Darülfünun'un ve ülkenin içinde bulunduğu geçiş sürecini açıkça ortaya koymaktadır.

Darülfünuna yönelik başta Cumhuriyet, Hâkimiyet-i Milliye gazeteleri ile Ülkü ve Kadro dergileri olmak üzere basında da yoğun eleştiriler yapılmıştır. Darülfünun kadrosunun inkılâpları bilerek veya kasıtlı olarak takip etmekten geri durdukları söylenmiştir. İnkılâplar konusunda en önde yer alması gereken bir kurumun diğer kurumların gerisinde kalması temel eleştirilerin başında gelmiştir⁵⁵. Darülfünun'daki akademisyenlerin liberal görüşlere sahip olması, liberalizmin 19. yüzyıl ideolojisi olduğu ve çoktan tasfiye edildiği gerekçesiyle eleştirilmiştir.

⁵¹ Akyüz, age., s. 358.

⁵² Hikmet Özdemir, *Ulusun Direnişinde Üniversitenin Rolü*, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, Kocaeli 2003, s. 143.

⁵³ Meslek Gazetesi, Sayı: 14, 17 Mart 1925 ve Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 2, Cumhuriyet Döneminde Osmanlı Darülfünunu 1922-1933*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 76.

⁵⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, C. 13/1, s. 96 ve İlhan Başgöz, *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk: Sorunlar Çözüm Aramaları Uygulamalar*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1995, s. 184.

⁵⁵ Burhan Asaf, "Arkada Kalan Darülfünun", *Kadro*, C.1, S. 8, 1932, s. 47-48'den aktaran Murat Alper Parlak, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu*, Ankara 2005, s. 235.

Müderisler yetersiz görülmüştür. Cumhuriyet Gazetesi'nde yazan Yusuf Ziya, bir müderisin şair Ahmet Haşim'i tanımadığını kaleme aldığı yazısında, Darülfünun'un ıslaha muhtaç olup olmadığı sorusunu sorarak, Darülfünun'un eğitim kadrolarını eleştirmiştir⁵⁶.

Bütün bu eleştiriler değerlendirildiğinde, Darülfünun'un toplumun tüm kesimleri tarafından eleştirildiği sonucuna varılabilir. Böyle bir ortamda Darülfünun'un ıslah edilmesi kaçınılmaz hale gelmiştir.

8.2. I. Türk Tarih Kongresi'nin İstanbul Darülfünunu'nun Islahına Etkisi

Mustafa Kemal Atatürk'ün oluşturduğu kültürel politikaların bir getirisi olarak 1931 yılında "Türk Tarih Tetkik Cemiyeti" kurulmuştur⁵⁷. Adı geçen Cemiyet'in önderliğinde, Türk Tarih Tezi ortaya atılmıştır. Türk Tarih Tezi'nin, I. Türk Tarih Kongresi yapılırken Darülfünun'un bazı hocaları tarafından eleştirilmesi ciddi tepkilere neden olmuştur.

Kongre esnasında verilen beyanatlar nezdinde de hararetli tartışmalar yaşanmıştır. İstanbul Darülfünun'u hocalarından Zeki Velidi Bey'in yaptığı birtakım açıklamalar karşısında Türk Tarih Tetkik Cemiyeti üyelerinden Reşit Galip Bey, "*Zeki Velidi Beyi burada dinledikten sonra Darülfünun'da işgal ettiği kürsü karşısında oturan bir talebe olmadığımı şükrettim*" demiştir. Darülfünun'da doğru düşünce ve sağlam muhakemeyi engelleyecek tarzda usuller ile eğitim verilmesi hususu şiddetle eleştirilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Darülfünunu'nun, modern Cumhuriyete layık ve liyakat sahibi kişiler tarafından temsil edilmesi gerektiği vurgulanmıştır⁵⁸.

Türk Tarih Kongresi'nde yaşanan olaylar, İstanbul Darülfünunu'nun ıslah edilmesi hususunda tabir-i caizse bardağı taşıran son damla olmuştur. Bu tarihten itibaren reform konusunda çalışmalara hız verilmiştir. Söz konusu süreç, 1933 üniversite reformu ve bazı Darülfünun hocalarının tasfiyesiyle sonuçlanmıştır.

8.3. Prof. Dr. Albert Malche'nin Darülfünun Raporu

1930 yılında TBMM bütçe görüşmelerinde Darülfünun bütçesi, Darülfünü'nun ıslahatı için ülkeye yabancı uzmanların getirilmesi şartıyla kabul edilmiştir⁵⁹. Bu çerçevede üniversite bünyesindeki müderislerin de tavsiyesi ve doğrudan Atatürk'ün talimatı ile İsviçre Cenevre Üniversitesi Pedagoji Profesörü Albert Malche'nin ülkeye davet edilmesine karar verilmiştir⁶⁰.

1931 yılında ülkeye davet edilen Malche, 16 Ocak 1932 tarihinde İstanbul'a gelmiş⁶¹ ve 18 Ocak 1932'de Ankara'ya geçerek hükümetten Başvekil İsmet İnönü ve dönemin Maarif Vekili Esat Sagay ile görüşmüştür⁶². Söz konusu görüşmelerin ardından, durumun çaresiz değil ancak ciddiyetinin farkındalığıyla 24 Ocak 1932'de İstanbul'a gelerek incelemelerde bulunmaya başlamıştır⁶³.

⁵⁶ *Darülfünun Islaha Muhtaç Mı ?*, Cumhuriyet Gazetesi, 18 Ağustos 1932.

⁵⁷ Türk Tarih Tetkik Cemiyeti'nin adı dil inkılâbından sonra Türk Tarih Kurumu olarak değiştirilmiştir.

⁵⁸ "*Tarih Kongresinde*" Hâkimiyet-i Milliye, 8 Temmuz 1932 ve "*Tarih Kongresi Dün Çok Hararetli Oldu*", Cumhuriyet, 8 Temmuz 1932, s. 1 ve 6.

⁵⁹ Murat Dirican, "Türkiye'de Kimyanın Başöğretmeni Ali Rıza Berkem", *Bilim ve Teknik*, Sayı: 366, Mayıs 1998, s. 72. <https://edergi.tubitak.gov.tr/edergi/yazi.pdf;jsessionid=fA9uUwcHoeQV1RRHmMqXMIpc?dergiKodu=4&cilt=31&sayi=366&sayfa=68&yaziid=10635>, [Erişim Tarihi: 25 Ocak 2025.]

⁶⁰ Aydoğan Ataüinal, *Türkiye'de Yükseköğretim (1923-1998): Yasal Düzenlemeler ve Değerlendirmeler*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1998, s. 27.

⁶¹ "*İsviçre'li Profesör Geldi*", Cumhuriyet, 17 Kanunisanı 1932, s. 1 ve 6.

⁶² "*Prof. Malş Dün Ankara'ya Gitti*", Cumhuriyet, 19 Kanunisanı 1932, s. 2.

⁶³ Widmann, age., s. 77.

8.3.1. Raporun Hazırlanması, Mahiyeti ve Eleştirileri

Malche, Türkiye’de göreve başladığı tarihten itibaren İsviçreli bir profesör olarak yeni teşkilatlanmaya başlayan Türk devlet yapısı hakkında bilgi edinmeye çalışmıştır. Türk basını da ilgili süreçte Malche ile görüşmelerde bulunmuş ve Darülfünun’un eksikleri üzerine mülakat yapmıştır⁶⁴. Türkiye’de görevli bulunduğu süre zarfında kendisine oldukça geniş yetkiler veren, Türk hükümetinin bir müşaviri olarak görev yapmıştır⁶⁵. Raporunun hazırlık aşamasında devlet kademesindeki çeşitli yetkililer ile görüşmelerde bulunmuştur. Bunlar içerisinde milletvekilleri ve akademisyenler de vardır. Ayrıca fiziki olarak üniversitede, klinikler, laboratuvarlar, kütüphaneler nezdinde incelemelerde bulunmuştur. Üniversite rektörü, idari personel ve öğrenciler açısından değerlendirmelerde bulunabilmek ve konuyu farklı açılardan ele alabilmek amacıyla doğrudan görüşmeler ve gözlem metoduna başvurmuştur. Ayrıca yetkili makamlara iletilmesi ricasıyla on beş soruluk detaylı bir anket hazırlamıştır⁶⁶. Bu incelemeler neticesinde “*Anketin Mahiyeti, İstanbul Darülfünunu Hali Hazırının Tetkik ve Tahlili, İcrası İcap Eden Islahat -Mesai Teşkilat ve Tanzimatı*” olmak üzere üç fasıl ve 59 sayfadan oluşan raporunun ilk bölümünde mevcut durumu ortaya koyan tahlillerde bulunmuştur. İlk olarak yeni teşkilatlanmaya başlayan genç Cumhuriyet’in Darülfünun’dan, ülkenin askeri, idari ve mali kadrolarına Darülfünun tarafından yetiştirilecek kişiler bazında azami fayda sağlamayı umduğunu söylemiştir. İkinci faslında durumun müşküllerini ortaya koyarken, üniversiteye gelen öğrenci profilinin savaş nesli olması nedeniyle yetersiz kaldığını ifade etmiştir. Öğrencilerin meziyetlerinin okuduğu vilayetin veya lisenin mahiyetine göre değiştiğini, bu durumun da eğitim kalitesini etkilediğini belirtmiştir. Birçok kez değişikliğe uğrayan Darülfünun’un fakülteler ile fakültelerdeki şahsiyetler bazında da çeşitlilik arz ettiği ve bu nedenle değişim noktasında ağır ve çekingen kalındığını tespit etmiştir.

Bir diğer sıkıntının da taşradan gelmiş bulunan öğrencilerin lisan bilme eksikliği noktasında yaşandığı ifade edilmektedir. Türkçe yayınlanan eser sayısının az olmasının yanında, yabancı eserleri okuyup anlayabilecek öğrenci sayısı da azdır. Bu çerçevede değerlendirildiğinde, söz konusu hususların eğitim kalitesini ve nitelikli insan yetiştirebilme gücünü azalttığı görülmektedir.

Söz konusu dönemde, Darülfünun’daki müderris, muallim, muallim muavini ve asistan sayısı toplamda 240, memurların sayısı ise toplamda 355’dir. Fakültelerdeki akademik ve idari personel bazında da araştırmalar yapan Malche, çalışan personel sayısının fazlalığına ve niteliksel olarak eksikliğine dikkat çekmektedir. Malche’nin hocalara sorduğu iki önemli soru bulunmaktadır: 1) Dersinizin kitabını yazdınız mı? 2) Batı dillerinde yayınlanmış araştırmanız var mı? Uzun yıllar kürsüde ders veren bir hocanın kitabı olmaması Malche’nin önemli bu iki sorusu ile gündeme gelmiş ve üniversiteden yapılan tasfiyeler noktasında da etkili olmuştur⁶⁷.

Malche, tabir-i caizse bir fayda maliyet analizi yapmış ve daha az insanla, daha nitelikli iş çıkarılarak bütçesel anlamda bir düzenlemeye gidilebileceğini belirtmiştir. Böylece üniversiteye tahsis edilen bütçenin hem maaşlar hem de üniversite giderleri bağlamında daha etkin kullanılabileceğini ifade etmiştir⁶⁸.

Darülfünun’un hukuki durumu da Malche Raporunda ele alınmış, özerkliğin şart olduğu fakat idarenin seçiminde hükümetin müdahalesinin uygun olacağı değerlendirilmiştir. Siyasi tayinlerin zararlı olduğu ancak zümre ve grup nüfuzu ile meydana gelen tayinlerin daha da sakıncalı olacağı belirtilmiştir. Bu nedenle hükümetin sorumluluk alması zaruri görülmüştür⁶⁹.

⁶⁴ “*İstanbul Darülfünunu’nun Eksikleri Nedir*” Vakıf, 2 Haziran 1932, s. 5.

⁶⁵ Widmann, *age*, s. 77. “Darülfünun Islahat Komitesi Müşaviri” olarak görev yapmıştır.

⁶⁶ Albert Malche, *İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor*, Devlet Basımevi, İstanbul 1939, s. 1-3.

⁶⁷ Sadi Irmak, “Atatürk’ü Anarken”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.1, S. 1, 1984, s. 165.

⁶⁸ Malche, *age*, s. 4-15. Detaylı bilgi için söz konusu eserdeki personel kadro sayıları ve söz konusu dönemde alınan maaş tablolarına bakınız.

⁶⁹ Malche, *age*, s. 5.

Profesör Malche'nin raporunda önemle altını çizdiği ve en kritik husus olarak dile getirdiği bulgu ise Darülfünun'a atanan profesörlerin seçim kriterleridir. Profesörlerin seçiminde diğer hocaların alaka ve etkisinin olmaması gerektiği raporda belirtilmektedir. Müstakbel çalışma arkadaşına oy veren bir hocanın, her ne kadar objektif davranmaya çalışsa da bu durumun mesuliyetini alma noktasında çok ciddi sakıncalar doğacağı ifade edilmiştir. Bu kişilerin oylarına başvurulsa da nihai karar bu oylarla verilmemelidir⁷⁰.

Kliniksiz ve laboratuvarsız ders yapılmasının, öğrencilerin araştırmacı kimliklerini gölgelediği, derslerin hocalar tarafından mutlak ansiklopedik bilgi şeklinde işlendiği de ayrıca eleştirilmektedir. Söz konusu eğitim sistemi ile mevcut profesörlerin yerine yenilerini yetiştirmeye ehil bir sistemin bulunmadığı ifade edilmektedir⁷¹.

Başlıca bahsedilen noktalarda toplanan Malche Raporu, sorunları tespit etmekle kalmamış, eleştirdiği hususlarla ilgili konulara çözüm önerileri de getirmiştir.

8.3.2. Raporun Çözüm Önerileri

Prof. Malche, raporunda mevcut durumun analizini yapmış, sorunları tespit etmiş ve bunlar ile ilgili çözüm önerilerini sunarak raporunu tamamlamıştır. Raporda belirtilen çözüm önerileri, reform sürecinde dikkate alınmıştır. Atatürk'ün ve hükümetin de rapora verdiği tepkiler ile Malche'nin eleştirileri ve çözüm önerileri daha da önem kazanmıştır.

Raporun çözüm önerileri getirilen üçüncü faslında ilk olarak özerklik meselesinin altı tekrar çizilmiştir. Getirilecek kanunda Darülfünun'un genel ve iç idaresinde, genel denetiminde Maarif Vekaleti'ne bağlı olduğunun açıkça belirtilmesi gerektiği ifade edilmiştir.

Liselerde Batı dilleri eğitiminin verilmesi gerektiği ifade edilerek aslında reform sürecinin lise eğitim sistemi de kapsamı gerektiği ortaya konulmuştur. Ayrıca Fransız ve Alman okutmanların üniversite bünyesine alınması gerektiği, Türkçe yayınların çoğaltılması, imtihan yöntemlerinin değiştirilmesi gerektiği de ifade edilmiştir. Ezbere dayalı bilgiden ziyade, metotsal yönetime dayanan hatta ilgili bölümlerde uygulama üzerine sınavların yapılmasının uygun olacağı anlatılmıştır.

Üniversiteden mezun olan öğrenci sayısının kayıt yaptıran öğrenci sayısının yarısı olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle, fakülteye devam edemeyecek öğrencilerin en başta notlar marifetiyle engellenmesinin yerine olacağı belirtilmektedir.

Bir başka öneri de, profesörlerin yayın ve araştırma yapmasının usul haline getirilmesi hususudur. Gerek yabancı dilde gerek harf inkılabı öncesi eski alfabe ile yapılan önemli yayınların Türkçe'ye çevrilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu çerçevede ilerleyen süreçte bir tercüme komisyonu kurulabileceği tavsiyesi verilmiştir.

Eğitimde sürekliliğin sağlanabilmesi adına yeni profesörlerin mevcut tarihten itibaren yetiştirilmesi de bir başka önemli husustur. Darülfünun reform öncesi hali ile bunu yapmaya yetkin değildir. Bu noktada Fransa ve Almanya örnek gösterilerek, genç öğrencilerin geleceğin profesörleri olma yolunda yurtdışında staja gönderilmesi gerektiği ifade edilmiştir.

Kütüphanelerin açık bulunduğu saatlerin genişletilmesi, öğrencilere emanet kitap verilmesi hususunun da ifade edildiği raporda, eğitimin soyutluktan arındırılması gerektiği belirtilmiştir. Düşünsel eğitim ile gerçek hayat arasındaki bağın kurulmasının öneminin altı çizilmiştir.

⁷⁰ Malche, *age*, s. 10.

⁷¹ Malche, *age*, s. 9-16.

Eğitim sistemi ve bilimsel çalışmaların memleketin bütün sahalarına yayılması, tanıtılması, tüm vatandaşların haberdar edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Yabancı memleketlerde yapılan çalışmalardan haberdar olunması ve ülkede yapılan çalışmaların da onlara tanıtılması hususuna dikkat çekilmiştir⁷².

8.3.3. Atatürk'ün Malche Raporu ile İlgili Notları

Fransızca dilinde yazılan Malche Raporu, Türkçe'ye çevrilerek 29 Mayıs 1932'de hükümete ve Atatürk'e sunulmuştur⁷³. Gazi Mustafa Kemal söz konusu raporun temas ettiği noktaları dikkatle incelemiş ve 3 Temmuz 1933 tarihinde Darülfünun'a yaptığı ziyaret sırasında Profesör Malche'yi yanına çağırarak tebrik etmiştir⁷⁴.

Atatürk'ün üzerine notlar aldığı söz konusu raporun nüshası Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Atatürk Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Atatürk'ün işaret ettiği noktalar 1933 yılında çıkarılan kanuna esas teşkil etmiştir. Atatürk'ün Malche Raporuna ait birebir kendi el yazısı ile defterine aldığı notlar şu şekildedir:⁷⁵

1. “İstanbul Darülfünunu lağvolunmuştur, yerine İstanbul Üniversitesi tesis olunacaktır.”
2. “Bunun tesisine Maarif vekâleti memurdur.”
3. “Talebeler İngilizce, Almanca, İtalyanca veya Fransızca gibi ekalli [en az] bir yabancı lisan bilmelidir.”
4. “Hürriyet-i ilmiye mahfuz. Fakat idare ve talim heyetlerinin tayininde ve program tanziminde müdahale.” (Atatürk'ün notu Malche'nin tespitini destekler niteliktedir.)
5. “Kâfi para vermişik, (908, 474 /1931-1932)” (Prof. Malche de raporunda 1931-1932 senesinde Darülfünuna verilen paranın yetersiz olduğunu söylemeyeceğini ifade etmiştir.)
6. “88 Müderris + 44 Muallim + 36 Müderris Muavini + 42 Asistan = 240, çok.” (Atatürk, rakamı yüksek bulmuştur.)
7. “Memurlar, müstahdemler adedi çoktur. (355) Bu vazifeyi ihtiyacı olan talebeye.” (Profesör Malche Raporunda detaylı tablolar ile çalışan sayılarını tespit etmiş ve onların yerine ihtiyacı olan talebelerin çalıştırılması tavsiyesinde bulunmuştu.)
8. “Emin'in en mühim vazifesi ilmi meselelere taalluk eder, idari meseleler için memur lazım.”(Emin unvanı günümüzün rektörü demektir.)
9. “İstanbul Darülfünunu kendini şuurlu bir şekilde muayyen bir noktaya sevkeden, ilmi ve fikri bir hızdan nasibedar değildir. Birkaç sene için teveccüh olunacak istikameti Vekâlet tespit etmeli” (Darülfünun'un planlaması yapılırken çalışmaların ilmi metotlarla yürütülmesi gerektiğini not almıştır)
10. “Hoca tayini ve azlinde vekâlet hâkim olmalıdır.” (Malche, raporunda profesör tayinlerinde kendileri de profesör olsa dahi mesai arkadaşlarının iyi karar veremediğini ve bunun sakıncalarını belirtmişti.)

⁷² Bu bölüm Malche Raporunun çözüm önerileri getiren üçüncü bölüm, 23-57 sayfaları incelenerek hazırlanmıştır. Malche, age, s. 38-50.

⁷³ “Raporunu Verecek Profesör Malş Yarın Ankara'ya Gidiyor” Vakıf, 29 Mayıs 1932, s. 3.

⁷⁴ Gazi Hz. Darülfünunda, Milliyet, 3 Temmuz 1933 ve Reisicumhur Hazretleri, Hâkimiyeti Milliye, 3 Temmuz 1933.

⁷⁵ Utkan Kocatürk, “Atatürk'ün Üniversite Reformu ile İlgili Notları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1984, s. 6-10.

11. “*Darülfünunun en büyük zaafı, şahsi araştırmaya ve mülahazaya sevk eder tarzda tedris yok. Ansiklopedik malumat veriliyor.*” (Raporun seminerler, öğrenci mesaisi ve konferanslar kısmına alınan not.)
12. “*Edebiyat fakültesi çok fena.*” (Profesör Malche’nin raporunda Edebiyat Fakültesi’nde eğitimin sürdürülmediği tespiti üzerine alınana nottur.)
13. “*Darülfünun hocaları yoktur! Şimdilik hariçten getirmek lazımdır. Ondan sonra da kendi çocuklarımızı ecnebi üniversitelerde yetiştirmek lazım.*”
14. “*Tıp Fakültesi’nin nakli lazımdır.*” (Tıp Fakültesi’nde eğitim-öğretime devam edilen yerin uygun olmadığını düşünen Malche’yi Atatürk onaylamıştır.)
15. “*Mülkiye Mektebi, Hukuk Fakültesi’nin müşterek dersleri vardır. Yakın olmalı*”
16. “*Ali Ticaret Mektebi Hukuk Fakültesine devam.*” (İki fakültenin yakın yerlerde devam etmesi gerekliliği üzerine alınmış bir nottur.)
17. “*Eczacı Mektebi, Fen Fakültesi müşterek dersler müşterek okunur.*” (Malche raporunda Eczacı Mektebi ve Fen Fakültesi’nin ortak okuttuğu dersleri belirtmiştir.)
18. “*Dişçi Mektebi-Tıp Fakültesi*” (Yine müşterek okutulan dersler üzerine alınmış bir nottur.)
19. “*Kütüphanelerin ıslahı.*”

Atatürk, yukarıda sayılan başlıca notlara ilaveten birkaç sayfa numarasını da ayrıca not almıştır. Raporun seksen ikinci sayfasına “*Bizim bildiğimiz ve hakikat başka*” notunu almıştır. Ardından “*Notlardan sonra esaslı not*” diye bir başlık atarak raporun genel yorumunu ve başlıca dikkat edilmesi gereken hususları kaleme almıştır⁷⁶.

Atatürk’ün notlarının tamamı incelendiğinde, Malche’nin sunduğu raporun sadece Darülfünun’un ıslahı meselesi değil, tüm Türkiye’de oluşturulacak toplu bir kültür planı meselesi olduğu anlaşılmaktadır. Üniversitenin ardından ilk mektepler, orta ve lise mekteplerinin de yeniden düzenlenmesi zorunluluk haline gelecektir. Kültür programının oluşturulabilmesi için İngiltere’den, Almanya’dan ve Amerika’dan yabancı hocaların ülkeye getirilmesi için çalışmalar yapılacaktır.

Maarif Vekâleti aracılığıyla hayata geçirilecek söz konusu köklü değişikliklerin yapılması yolunda, 19 Eylül 1932 tarihinde Esat Sagay’ın yerine Dr. Reşit Galip Maarif Vekilliği’ne atanmıştır.

8.4. 31 Mayıs 1933 Tarih ve 2252 Sayılı İstanbul Darülfünunu’nun İlgasına ve Maarif Vekâletince Yeni Bir Üniversite Kurulmasına Dair Kanun ve Yeni İstanbul Üniversitesi

İstanbul Darülfünun’un İlgasına ilişkin kanun tasarısı 31 Mayıs 1933 tarihinde kabul edilmiştir⁷⁷. Tasarı “*Maarif encümeni mazbatası ile İstanbul Darülfünunu 1933 senesi Haziran ve Temmuz ayları muvakkat bütçesi hakkında 1/713 numaralı kanun lâyhaları ve Bütçe encümeni mazbatası*” ile birlikte oylanmıştır. On dört maddelik kanunun beşinci maddesindeki küçük bir kelime değişikliği dışında tasarı tamamen kabul edilmiştir⁷⁸.

Kanunun ilk maddesi ile Türkiye’nin tek yükseköğretim kurumu olan İstanbul Darülfünunu ilga edilmiş, ikinci madde ile Maarif Vekâleti 1 Ağustos 1933 tarihi itibarı ile İstanbul’da “İstanbul Üniversitesi” adı ile yeni bir müessese kurmaya yetkili kılınmıştır.

⁷⁶ Kocatürk, *agm*, s. 8-10. Notun tam metni için Ek-1’e bakınız.

⁷⁷ *İstanbul Darülfünununun İlgasına Ve Maarif Vekâletince Yeni Bir Üniversite Kurulmasına Dair Kanun*, Resmi Gazete, 6 Haziran 1933, Sayı: 2420.

⁷⁸ *TBMM Zabıtları*, Devre 4, Cilt 15, s. 466. Mükerrer Bey ve Sadri Maksudi Bey’in önerisi ile vazifeler yerine vazifeliler kelimesi kullanılmıştır.

Kanunun beşinci maddesi ile üniversite bünyesine alınacak idari ve yabancı akademisyenlerin tahsisinde Maarif Vekâleti yetkili kılınmıştır.

Yeni üniversite açılncaya kadar geçici kadroya alınacak hocaların maaşları kanunun altıncı maddesinin ilk fırcasıyla düzenlenmiş, kadroya alınacak öğretim üyelerinin tasfiye yolu açık tutulmuştur. İkinci fırka ile getirilen düzenleme yabancı akademisyenlerin alacağı ücret ile asli kadroda olan akademisyenlerin aldığı ücret arasında farklar ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Yedinci madde ile de üniversitede bir telif ve tercüme heyeti kurulması kararlaştırılmıştır. Sekizinci maddede Darülfünun'un ilgası dolayısıyla açıkta kalan, telif ve tercüme heyetine de giremeyen akademisyenlerin durumuna açıklık getirilerek, devlet hizmetlerine tayinlerine kadar açık maaşı veya mütemmim maaşı alacakları ifade edilmiştir.

Kanunun 9.10. ve 11.maddelerinde üniversitenin bütçe meselesi ele alınmıştır. 12. maddede ise, Darülfünuna ait bütün kanun, karar ve düzenlemeler ortadan kaldırılmıştır. 13. maddede kanunun 1 Haziran 1933 tarihinden itibaren geçerli olacağı belirtilmiş, 14. maddede de kanunu uygulamaya koymaya yetkili merci olarak İcra Vekilleri Heyeti işaret edilmiştir.

Böylece Türk eğitim sisteminde bir dönemin sonuna gelinmiştir. Her alanda gerçekleştirilen inkılâplar, üniversite nezdinde de hayat bulmuştur. Yeni Cumhuriyet'in ruhuna uygun eğitim veren ve bu ruha uygun nitelikli insan gücü oluşturacak kişiler yetiştireceğine inanılan bir kurumun inşasına karar verilmiştir. Bu minvalde göreve getirilen Reşit Galip Bey, İstanbul Üniversitesi'nin açılış konuşmasında İstanbul Üniversitesi'nin, Darülfünun'un devamı niteliğini taşımadığının ve hatta hiçbir alakası olmadığını altını çizmiştir⁷⁹.

Kuruluşundan 1946 yılına kadar İstanbul Üniversitesi'nin teşkilat ve işleyişi hakkında bir kanun çıkarılmamıştır. Bunun yerine 11 Ekim 1934 tarih 2/1357 sayılı *İstanbul Üniversitesi Talimatnamesi* adlı kararname ile üniversite idare edilmiştir. Zorunlu olan kadro kanunu da ayrıca uygulamaya konulmuştur⁸⁰.

Çok tartışmaya neden olan Darülfünun kapanmış, idari kadro büyük ölçüde korunsada akademisyenlik yapan 151 hocadan 59'u tasfiye edilmiştir⁸¹. Yapılan tasfiyeler, hocaların tepkisini çekmiştir. Tasfiyenin hangi ölçütlere göre yapıldığı ve objektifliği dönemin tartışma konularından olmuştur. Bu köklü değişim Cumhuriyet karşıtı çevrelerce hoş karşılanmamış ve Maarif Vekili Reşit Galip üzerinde baskı yaratmıştır⁸². Maarif Vekili Reşit Galip de yapılan tasfiyelerin ardından yaşadığı sağlık sorunlarını gerekçe göstererek istifa etmiştir. Reşit Galip'in yerine Sıhhat Vekili Refik Bey vekâleten atanmıştır⁸³. Refik Bey, görev değişikliğinin ıslahatları etkilemeyeceğini, söz konusu ıslahatların Cumhuriyet Halk Partisi prensiplerine ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin çıkardığı kanuna dayandığını vurgulamıştır⁸⁴.

Yaşları sebebi veya muhtelif sebeplerle kadro dışı kalanlar ile üniversite bünyesinde oluşturulan yeni kadroda yer alan kişiler dönemin gazetelerinde listelenmiştir. Üniversite eminliğine Prof. Dr. Neşet Ömer Bey, Edebiyat Fakültesi reisliğine Profesör Köprülüzade Fuat Bey, Fen Fakültesi reisliğine Profesör Kerim Bey, Hukuk Fakültesi reisliğine Profesör Tahir Bey, Tıp Fakültesi reisliğine Prof. Dr. Tevfik Salim, Dışçi Mektebi Müdürlüğüne Dr. Kazım Esat tayin edilmiştir. İstanbul Üniversitesi bünyesine dâhil edilecek

⁷⁹ Ernst E. Hirsch, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi*, C. 1, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1950, s. 315.

⁸⁰ Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 4*, İstanbul Üniversitesi 1933-1946, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 120.

⁸¹ Ali Rıza Berkem, *İstanbul Üniversitesi 64 Yaşında, Darülfünun'dan Bugüne Üniversiteler*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1997, s. 12 ve "Türkiye'de İlim İnkılabı Bugün Başladı", *Milliyet*, 1 Ağustos 1933.

⁸² Kemal Yalçın, *Haymatlos Dünya Bizim Vatanımız*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 87-88. Reşit Galip, çıktığı bir sahil gezisinde bindiği sandalın alabora olması sonucunda bir kaza geçirmiş ve zatürre olmuştur.

⁸³ "Üniversitede Son Vaziyet", *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1933, s. 1-2.

⁸⁴ "Reşid Galip Bey Vekâletten Çekildi", *Vakit*, 14 Ağustos 1933 ve 15 Ağustos 1933.

hocalar üç şekilde belirlenmiştir: Birincisi Darülfünundan geçen hocalar (92 kişi) , ikincisi Cumhuriyet'in ilk yıllarında yurtdışına eğitime gönderilip eğitimi tamamlayan gençler, üçüncüsü ise yabancı profesörlerdir. 1924'te çıkarılan yasa gereğince 1927-1928 yılları arasında sekiz farklı ülkeye toplam 42 öğrenci, 1929-1930 yılları arasında 288 öğrenci, 1937-1938 yılları arasında ise 204 öğrenci başta Almanya olmak üzere Fransa, Belçika, Amerika, İsviçre, Avusturya, İtalya, İngiltere, Macaristan ve Rusya'ya gönderilmiş ve İstanbul Üniversitesi kadrosuna bu öğrenciler arasından alımlar yapılmıştır⁸⁵. Yabancı profesörlerin seçiminde ise kendi memleketinde profesör olması ve uluslararası tanınırlığa sahip olması hususu dikkate alınmıştır⁸⁶.

Bu çerçevede İstanbul Üniversitesi'nin kadrosu oluşturulmaya başlanmış ve yurtdışından başta Almanya olmak üzere yabancı ülke akademisyenleri ülkeye davet edilmeye başlanmıştır.

9. İstanbul Üniversitesi'nde Görev Alan Alman Bilim Adamları ve Türkiye'ye Katkıları

1933-1973 yılları arasında altısı Darülfünun döneminde olmak üzere toplamda 96 yabancı profesör İstanbul Üniversitesi'ne getirilmiştir. Profesörlerin 66 tanesi Almanya ve Avusturya'dan, 30 tanesi diğer ülkelerdendir. İstanbul Üniversitesi'nin açıldığı 1933 senesinde gelen 38 profesörün hepsi ordinaryüs olarak görev yapmıştır⁸⁷.

En çok yabancı profesörün Almanya ve Avusturya'dan gelmesi söz konusu dönemin konjonktürel durumu sonucu meydana gelmiştir. Üniversite reformunun yapıldığı 1933 senesi aynı zamanda dünyada, bilhassa da İtalya ve Almanya'da totaliter rejimlerin yükseldiği döneme denk gelmektedir. Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi'nin iktidara gelmesinin ardından Almanya'da *Berufsbeamtengesetz*⁸⁸ gibi kararnamelerin yayınlamasıyla bilimsel ve entelektüel hayat oldukça olumsuz etkilenmiştir. Yahudi kökenli bilim insanları da Nazi rejiminin zulmünden ve antisemitik uygulamalarından kaçmak için sığınacak başka ülkeler aramaya başlamıştır. Bu isimler arasında Albert Einstein da vardır. Yahudi Nüfusu Koruma Grupları Birliği (OSE) Onursal Başkanı sıfatıyla Başvekil İsmet İnönü ve Reisicumhur Mustafa Kemal'e 17 Eylül 1933 tarihinde bir mektup göndererek Almanya'dan gelecek 40 bilim insanına çalışma imkânı verilmesini rica etmiştir⁸⁹. Ayrıca Almanya'dan ihraç edilen ve dışlanan önemli bilim insanları Zürih'te Prof. Philipp Schwartz önderliğinde *Notgemeinschaft deutscher Wissenschaftler im Ausland (Yurtdışındaki Alman Bilim Adamlarına Yardım Derneği)* adında bir dernek kurmuşlardır. Bu süreçte Türkiye, üniversite reformu sonucu yabancı akademisyenleri ülkeye getirmenin yollarını aramaktadır. Prof. Malche, yakın dostu Tschulok ile irtibata geçerek Prof. Schwartz'a (Tschulok'un damadı) ulaşmıştır. 5 Temmuz 1933 tarihinde Prof. Schwartz İstanbul'a gelerek Maarif Vekili Reşit Galip ile görüşmüştür. Yedi saat süren görüşmede birçok bilim insanının işe alınması kararlaştırılmıştır. Aynı toplantıda Türkiye'ye gelecek "Almanca konuşan bilim insanlarının"⁹⁰ devletçe korunacağı güvencesi verilmiştir⁹¹. Böylece teklifi kabul eden Almanca konuşan bilim insanları, 1933-1934 eğitim öğretim yılında Türkiye'ye gelmiştir.

⁸⁵ Bahattin Demirtaş, "Atatürk Döneminde Eğitim Alanında Yaşanan Gelişmeler", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2008, s. 165-166.

⁸⁶ *Türkiye'de İlim İnkılabı Bugün Başladı*, Milliyet, 1 Ağustos 1933. Bazı başvuruda bulunan yabancı hocaların geri çevrildiği dönemin gazetelerinde yer alan haberler arasındadır. İsveçli Profesörler Dr. Mör ve Dr. Mejer kabul almadıkları gerekçesiyle ülkelerine geri dönmüşlerdir.

⁸⁷ Emre, Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 3, Darülfünun'dan Üniversite'ye Geçiş: Tasfiye ve Yeni Kadrolar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 496.

⁸⁸ Yahudi ve Rejim Karşılığı Olarak Görülen Akademisyenlerin Alman Üniversitelerinden İhracına Dair Kararname.

⁸⁹ Yalçın, age., s. 98-99. Mektubun tam metni için ilgili eserin 99-100'ncü sayfalarına bakınız.

⁹⁰ Kemal Yalçın, *Haymatlos Dünya Bizim Vatanımız*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 76-77.

Almanya'dan gelen yabancı hocaların bazılarının Yahudi veya Avusturya-Macaristan, Polonya kökenli olması nedeniyle "Almanca Konuşan Bilim İnsanları" ifadesine de yer verilmiştir.

⁹¹ Dölen, age., Cilt 3, s. 313.

Gelen bilim insanlarının niteliksel özellikleri de ayrıca tartışma konusu olmuştur. Bunun en önemli nedeni tasfiye edilen kişilerin yerine getirilen hocaların onlardan daha iyi ve donanımlı olması yönünde oluşan beklentidir. Hocaların, Türkiye'ye gelişlerinin tamamen bir zaruriyet hali olduğu, normal şartlar altında turist olarak dahi Türkiye'ye gelmek istemeyecekleri yapılan değerlendirmeler arasındadır. Bu noktada Türkiye'yi şanslı adledenler olmakla birlikte gelen hocaların hepsinin çok iyi niteliklere sahip olmadığını, aralarında ikinci sınıf hocalar olduğunu ifade edenler de bulunmaktadır⁹².

Yabancı hocaların seçim kriterlerinin başında dünyaca üne sahip olmaları ve profesör olmaları gelmektedir. Bu hususa ilaveten gelen yabancı bilim insanları ile yapılan sözleşmeye, gelen profesörlerin üç yılın sonunda derslerini Türkçe vermesi ve bunun için elinden geleni yapmakla yükümlü olduğu ibaresi konulmuştur⁹³.

Tıp Fakültesi yabancı bilim insanlarının en yoğun çalıştığı fakülte olmuştur. Tıp Fakültesi'nde görev alan bilim adamları ve Türkiye'de görev yaptıkları süreler ise şu şekildedir:⁹⁴

Philipp Schwartz (1894-1977, Macar/ 1933-1952), Siegfried Oberndorfer (1876-1944, Alman/ 1933-1944), Hans Winterstein (1879-1963, Alman/ 1933-1956)⁹⁵, Julius Hirsch (1892-1963, Alman/ 1933-1948)⁹⁶, Hugo Braun (1881-1963, Alman/ 1933-1950), Werner Lipschitz (1892-1948, Alman/ 1933-1939), Friedrich Dessauer (1881-1963, Alman/1934-1937), Erich Frank (1884-1957, Alman/1933-1957), Rudolf Nissen (1896-1981, Alman/1933-1959), Wilhelm Liepmann (1878-1939, Alman/ 1933-1939)⁹⁷, Joseph Igersheimer (1879-1965, Alman/ 1933-1939), Karl Hellmann (1892-1959, Alman/ 1936-1943), Max Sgalitzer (1884-1973, Alman/ 1938-1943), Alfred Kantorowicz (1880-1962, Alman/ 1933-1950).

Yukarıda sayılan Almanca konuşan bilim adamlarının, Dr. Hulusi Behçet, Akil Muhtar Özden, Mazhar Osman gibi değerli Türk hocalarıyla birlikte yaptığı çalışmalar neticesinde 1933 yılı itibarıyla İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Avrupa'nın en önemli tıp fakültelerinden biri haline getirilmiştir. 1933-1934 eğitim öğretim yılında yabancı direktörlerin önderliğinde 12 enstitü kurulmuş, 17 üniversite kliniği açılmıştır⁹⁸.

Fen Fakültesi'nde yer alan yabancı bilim insanları:

Richard Edler von Mises (1883-1953, Avusturalya/ 1933-1939), Willy Prager (1903-1980, Almanya doğumlu Amerikalı / 1933-1941), E. Finlay Freundlich (1885-1964, Alman / 1933-1937), Hans Rosenberg (1904-1988, Alman/ 1938-1940), Harry Dember (1882-1943, Alman/ 1934-1940), Arthur v. Hippel (1898-2003, Alman-Amerikan / 1933-1934), Fritz Arndt (1885-1969, Alman / 1934-1955), Friedrich Breusch (1903-1983, Alman/ 1937-1971), Alfred Heilbronn (1885 – 1961, Alman/ 1933-1956), Curt Kosswig (1903-1982, Alman/ 1937-1955), Leo Brauner (1898-1974, Avusturalyalı Alman/ 1933-1955)⁹⁹.

Tıp Fakültesi ve Fen Fakültesi hocalarından, Heilborn ve oğlu Hans Heilbron, Julius Hirsch, kızı Renate Hirsch ve eşi Emma Hirsch, Erich Frank ve eşi Erna Frank ile Alfred Kantorovicz Türk

⁹² Berkem, *age.*, s. 15. ve Aykut Kazancıgil, İlber Ortaylı ve Uğur Tanyeli, “Niye Geldiler, Niye Gittiler? Kimse Anlamadı”, *Cogito*, Sayı 23, İstanbul 2000, s. 120-122.

⁹³ Ernst E. Hirsch, *Anılarım: Kayzer Dönemi Weimar Cumhuriyeti Atatürk Ülkesi*, Çev. Fatma Suphi, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 1997, s. 211-215.

⁹⁴ Parantez içinde belirtilen ilk tarih doğum ve ölüm yılını, ikinci tarih aralığı ise Türkiye'de görev yaptığı yılları ifade etmektedir.

⁹⁵ Hürriyet Gazetesi'nin 9 Haziran 2015 tarihli haberinde 1941 yılında Türk Vatandaşı olan Alman Fizyolog Hans Winterstein'in ardında 4 milyon Liralık miras bıraktığı ifade edilmektedir.

⁹⁶ Ulus Gazetesinin verdiği bir habere göre Julius Hirsch, “Anadolu’da Bir Seyahat” başlığı altında bir konferans vermiştir: “Üniversitede Serbest Konferanslar”, Ulus, 18 Senteşrin 1935, s. 3.

⁹⁷ Prof. Dr. Liepmann, Darülfunun’da “150 Milyon Yıl Evvel Ichthyosaurus Doğumu” başlığıyla bir konferans vermiştir: “Üniversitede Serbest Konferanslar”, Ulus, 18 Senteşrin 1935, s. 3.

⁹⁸ Widmann, *age*, 2000, s. 118-203.

⁹⁹ Widmann, *age*, 2000, s. 118-203.

vatandaşlığına geçmek için Başbakanlık'a müşterek dilekçe vermişlerdir¹⁰⁰. Hirsch, Heilborn ve aileleri 1946 yılında Türk vatandaşlığına kabul edilmişlerdir¹⁰¹.

Edebiyat Fakültesi'nde yer alan yabancı bilim insanları:

Hans Reichenbach (1891-1953, Alman/1933-1938), Ernst von Aster (1880-1948, Alman/ 1936-1948), Walter Kranz (1884-1960, Almanya/ 1942-1952), Kurt Bittel (1907-1991, Alman/ 1942-1944)¹⁰², Helmuth Th. Bossert (1889-1961, Alman/1933-1961), Leo Spitzer (1887-1960, Avusturya/ 1933-1936)¹⁰³, Erich Auerbach (1892-1957, Alman/ 1936-1947), Hellmut Ritter (1892-1971, Alman/ 1936-1949)¹⁰⁴, Clemens Bosch (1899-1955, Alman/ 1935-1955), K. Süssheim (1878-1947, Yahudi asıllı Alman/ 1941-1947) , Wilhelm Peters (1880-1963, Alman/ 1937-1952).

Edebiyat Fakültesi hocalarından Profesör Kurt Bittel'in Türkiye'de Sungurlu Boğazköy ve Bilecik ilinin Bozhüyük ilçesinde Alman Arkeoloji Enstitüsü adına önemli kazılar yapmasına izin verilmiştir¹⁰⁵. İstanbul Teknik Üniversitesi Profesörlerinden Dr. Helmuth Th. Bossert, Alman Doç. Dr. Ludwig Budde ve Mimar Hinzl ile birlikte Adana'nın merkez ilçesine bağlı Misis'te kazı çalışmaları yapmıştır¹⁰⁶.

Profesör Erich Auerbach, Münih'te oturan baldızı Adele Blackmar'ın Türkiye'ye getirtilmesini talep etmiştir. Konu ile ilgili kararname incelendiğinde ülkemizde çalışan Yahudi bilim insanlarının belirli bir yakınlık derecesine kadar ailelerini Türkiye'ye getirmeyi talep edebildikleri anlaşılmaktadır. Maarif Vekilliği, uygun yakınlık derecesinde olmasa da Adele Blackmar'ın Türkiye'ye getirilmesine izin vermiştir. Söz konusu durum, II. Dünya Savaşı'nın zirve noktasına ulaştığı dönemde çok zor şartlarda olan Yahudiler için Türkiye'nin güvenli bir liman haline geldiğini göstermektedir¹⁰⁷.

Hukuk Fakültesi ve İktisat Fakültesi'nde de yabancı hocalar görev yapmakla birlikte, diğer fakülteler kadar sayıları yoğun değildir. Söz konusu fakültelerde görev yapan hocalar şunlardır:

Andreas Schwartz (1886-1953, Alman/ 1934-1953), Ernst E. Hirsch (1902-1985, Yahudi kökenli Alman/1933-1952), Richard Honig (1890-1981, Alman 1933-1939), Karl Strupp (1886-1940, Alman/ 1933-1935), Fritz Neumark (1900-1991, Alman/ 1933-1953), Gerhard Kessler (1883-1963, Alman/ 1933-1951), Alexander Rüstow (1885-1963, Alman/ 1933-1949), Wilhelm Röpke (1899-1966, Alman/ 1933-1937), Josef Dobretsberger (1903-1970, Avusturya/ 1938-1941), Alfred Isaac (1888-1956, Alman/ 1937-1950).

Yukarıda sayılan isimlerden Ernest Hirsch ve eşi, Fritz Neumark ve eşi ile Fritz Arnd Türk vatandaşlığına alınan İstanbul Üniversitesi hocalarından olmuştur¹⁰⁸.

1933 yılından itibaren Türkiye'ye gelen yabancı bilim insanları, Türkiye'nin bilimsel ve kültürel gelişimine çok ciddi katkılar sağlamıştır. Söz konusu hocalar marifetiyle Batı eğitim anlayışı Türkiye'ye taşınmış, eğitim sisteminin çağdaşlaşmasına katkı sağlanmıştır. Böylece Türk akademisi uluslararası

¹⁰⁰ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 125-888- 7 /04.08.1945, BCA,112-73-18/ 9.11.1946 ve BCA, 19-108-25/28.05.1955.

¹⁰¹ 6 Aralık 1946 tarihli Akşam Gazetesinde Julius Hirsch'in eşi ve kızıyla birlikte Türk Vatandaşlığına kabul edildiği belirtilmiştir: "Türk Vatandaşlığına Kabul Edilen Bir Ecnebi Profesörü", Akşam, 6 Aralık 1946, s. 2.

¹⁰² 1944 yılında Türkiye-Almanya arasındaki diplomatik sorunlar nedeniyle ülkesine dönen Bittel, 1951 yılında tekrar Türkiye'ye davet edilerek İstanbul Üniversitesi'nde yeniden dersler vermeye başlamıştır.

¹⁰³ Liepmann ve Hirsch gibi Spitzer de Darülfünun'da konferans vermiştir. Spitzer, birden çok konu ve başlık altında konferanslar vermiştir. verdiği konferansların başlıkları şu şekildedir: "Boccaccio Bel-Esprit, Edebiyatının Doğuşu", "Cervantes Ortaçağ Aleminin Batması", "Rabelais Rönesans'ın Dehası": "Üniversitede Serbest Konferanslar", Ulus, 18 Şubat 1935, s. 3

¹⁰⁴ 1949-1955 yılları arasında Frankfurt Am Main Üniversitesi'nde çalışarak emekli olmuştur. Ardından 1956-1969 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap ve Fars Filolojileri bölümünde dersler vermiştir.

¹⁰⁵ BCA,326-11-18,17.02.1975 ve BCA, 67-64-9, 27.07.1936.

¹⁰⁶ BCA, 144-72-17, 03.09.1956.

¹⁰⁷ BCA,99-641-14, 19.11.1942.

¹⁰⁸ BCA, 102-54-16, 08.07.1943.

tanınırlığa sahip olmuştur. Birçok akademisyen ve öğrenci başka bir vizyon ile yetiştirilmiştir. Yapılan Türkçe yayınlar, Türk literatürüne ciddi katkılar sağlamıştır. Birçok enstitü, fakülte, klinik açılarak yeni kürsüler kurulmuştur. Yabancı hocaların Türkiye'ye katkıları çalışma alanlarına göre çeşitlilik göstermiştir. Kimileri daha fazla iz bırakmayı başarabilmiştir. Örneğin; Ernst Hirsch'in Türk hukuk sistemine, Fritz Neumark'ın Türk maliye sistemine, Paul Pulewka'nın Türkiye'de ilaç standartlaştırılmasına çok büyük katkıları olmuştur¹⁰⁹.

Bir başka açıdan değerlendirildiğinde, yabancı bilim insanlarının akademik hayata katkısının yanı sıra Türk hocalar nezdinde de katkı sağladığı görülmektedir. Yabancı bilim insanlarının gelişinin ve akademik yayın ile yeterlilik noktasındaki birtakım gerekçelerle Darülfünun dönemindeki bazı hocaların ihracının, Türk hocaları niteliksel anlamda daha iyi bir noktaya gelmeye ve yayın yapmaya teşvik ettiği söylenebilir. İstanbul Üniversitesi'nin ilk dokuz yılında (1933-1941) 159 adet kitap yayınlanmıştır. Bunlardan 57 tanesi ilk üç yılda yayınlanmıştır. Oransal olarak bakıldığında yıllara sair kitap yayınlama sayısı giderek azalmıştır. 1935 ve sonrası yapılan yayınlar 8 üniversite konferansı, 2 dergi, 1 tanzimat kitabı ve 148 ders ile laboratuvar kitabını kapsamaktadır. Söz konusu yayınlardan 97 tanesi (% 65,54) Türk, 51 tanesi ise (% 34,46) yabancı öğretim elemanları tarafından yazılmıştır¹¹⁰. Oransal olarak Türk hocaların daha çok yayın yaptığı görülmekle birlikte, üniversitede görev yapan Türk hocaların sayısının daha fazla olduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Bununla birlikte Türk akademisyenlerinin eskiye nazaran daha aktif ve daha nitelikli bir hale gelmeye başladığının da altı çizilmelidir.

1933 Reformu umulan başarıya ulaşmış mıdır? Reform ile birlikte ülkeye gelen Profesör Schwartz, "İstanbul Üniversitesi'nin Bugünkü Durumu ve İstikbal" konulu bir rapor hazırlayarak bu durumu değerlendirmiş ve tam bir muvaffakiyet sağlanmadığını söylemiştir. Bunun nedeninin de üniversite gençliğinde olan kabiliyetin ve bilginin harekete geçirilememesi olduğunu ifade etmiştir¹¹¹. Nitekim reform sonrası doktorasını tamamlayabilen öğrenci sayısı Schwartz'ın tespitini destekler niteliktedir¹¹². Bu durumun bir başka nedenine bakıldığında üniversitede görev alan hocalar nezdinde sürekliliğin sağlanamaması hususu karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda fakültelerde yer alan hocaların isimleri ve görev süreleri incelendiğinde birçoğunun II. Dünya Savaşı'nın bitim tarihi ile birlikte ülkeden ayrıldığı görülmektedir. Gidenlerin yerine gelecek doçentlerin ise hem sayısı azdır hem de üniversiteye olan bağlılıkları bir şekilde sağlanamamıştır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, 1933 yılı reformunun umulan başarıyı gösteremese de Atatürk'ün gerçekleştirmeyi umduğu kültür planına katkı sağladığı görülmektedir.

Sonuç

1933 Üniversite Reformu, Tanzimat döneminde başlayan Avrupa tarzı eğitim modeline geçiş çalışmalarının bir getirisidir. Bu çalışmada Darülfünun'un tarihsel serüveni ve geçirdiği aşamalar bütünsel olarak ele alınmış ve reforma giden sürecin dinamikleri anlatılmıştır.

Cumhuriyet'in ilanı sonrası her alanda gerçekleşen inkılâplar, yükseköğretim alanında 1933 yılında gerçekleşebilmiştir. Malche'nin hazırladığı rapor neticesinde oluşturulan eylem planı, Cumhuriyet dönemi öncesindeki anlayışın aksine, yükseköğretim alanında yapılmak istenilenin bir ıslahat değil "yeniden

¹⁰⁹ Regine Erichsen, "1933-1944 Arasında Alman Bilim İnsanları: Türk Bilimine Katkıları ve Politik Koşulların Etkileri", *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Der. Namık Kemal Aras, Emre Dölen ve Osman Bahadır, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, İstanbul 2007, s. 311-312.

¹¹⁰ Dölen, *age.*, c. 4, s. 271-272.

¹¹¹ Dölen, *age.*, c. 4, s. 242.

¹¹² Feza Günergun ve Kaan Ata, "İstanbul Üniversitesi'nde Fen Bilimlerinde Araştırmanın Kurumsallaşması: 1933 Reformu'nu İzleyen Otuz Yıl İçinde Yapılan Doktoralar", *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Der. Namık Kemal Aras, Emre Dölen ve Osman Bahadır, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, İstanbul 2007, s. 170-171.

oluşum” planı yaratmak olduğunu göstermektedir. Cumhuriyet rejiminin ruhuna, yeni Türkiye’nin yapısına, dinamiklerine uygun kadroların, nitelikli insan gücünün ancak yeni, modern eğitim sistemine sahip üniversiteler marifetiyle gerçekleştirilebileceğine inanılmıştır.

Bu çerçevede yabancı bilim insanlarının ülkeye getirilmesine karar verilmiştir. Dünya konjonktürünün oluşturduğu şartlar itibarıyla, Almanya’da Hitler’in iktidara gelişi ile antisemitik uygulamalara maruz kalan ve üniversitelerden ihraç edilen Alman bilim insanlarının yolları, aynı yıllarda üniversite reformu yapan Türkiye ile kesişmiştir. Söz konusu bilim insanları, üniversite reformunun başarıya ulaşmasında bir araç olarak görülmüştür. Esas olan, Alman bilim insanları marifetiyle Türk akademisyenlerin yetiştirilmesi ve böylece reformun istenilen hedefe ulaşmasıdır. Gelen yabancı bilim insanları, yeni bilimsel çalışmalar yapmış, birçok asistan ve öğretim üyesi yetiştirmiş ve Türk akademisinin uluslararası tanınırlığa sahip olmasına katkı sağlamıştır. Ancak yine de uzun vadede reformun istenilen başarıya ulaştığını söylemek mümkün değildir.

Reformun istenilen başarıya ulaşamamasında erken Cumhuriyet dönemindeki politik ve ideolojik çatışmalar da etkili olmuştur. Bu durumun akademisyenlerin özgür çalışma ortamını etkilediği de öne sürülen düşünceler arasındadır. Reformun uygulanması sürecindeki siyasi karışıklıklar reformun uzun vadede başarıya ulaşmasını zorlaştırmıştır. Osmanlı’nın geleneksel eğitim sisteminden kalan anlayış, toplumun bir kısmının Batılı eğitim anlayışına direnç göstermesine neden olmuştur. Bu da reformun içselleştirilmesini engellemiştir. Gelen yabancı akademisyenlerin adaptasyonu ve sayıca fazla olmaları reformun istenilen başarıya ulaşamamasının bir başka nedeni olmuştur. Farklı bir dile, farklı bir kültüre uyum sağlamaya çalışan yabancı hocaların sayıca fazla olması, yerli öğretim üyeleri ile iletişim noktasında sıkıntılar yaratmış, Türk asistan ve öğretim üyelerinin yetiştirilmesinde engelleyici bir unsur olmuştur. Eğitimli yerli akademisyenlerin gelişiminin zaman alması reform sürecinin istenilen seviyeye ulaşmasını engellemiştir. Fiziksel koşulların ve maddi olanakların yetersizliği de bir başka unsurdur. Üniversite reformunun hayata geçirilmesi için gerekli kaynaklar devletin sınırlı bütçesi ile karşılanmaya çalışılmıştır. Bu da reformun verimli bir şekilde uygulanmasını engellemiştir.

Malche Raporu, reform sürecinin temelini oluşturan önemli bir belge olsa da uygulama kısmında zorluklarla karşılaşmış ve etkin olamamıştır. Reformun gerçek başarıya ulaşması için zaman, kaynaklar ve toplumsal adaptasyon süreci gerekli olmuştur.

Bibliyografya

1-Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

İ.MMS, 200/15.

İ.MMS, 200/29.

İ.MMS, 200/34.

İ.MMS, 201/1.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

125-888-7 /04.08.1945.

112-73-18/9.11.1946.

19-108-25 /28.05.1955.

326-11-18/17.02.1975.

67-64-9/27.07.1936.

144-72-17/03.09.1956.

99-641-14 /19.11.1942.

102-54-16, 08.07.1943.

2- Kitaplar ve Tetkik Eserler

AKDAĞ, Ömer, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Eğitim Alanında Yabancı Uzman İstihdamı (1923-40)”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 1 Sayı: 1, 2008, ss. 45-77.

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 – M.S. 2011*, Pegem Akademi, Ankara, 2011.

ARSLAN, Ali, “Darülfünun’dan Üniversite’ye”, Haz. PARLAK, Murat Alper, Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu, ATAM Yayınları, Ankara 2005, ss. 201-251.

ASAF, Burhan, “Arkada Kalan Darülfünun”, *Kadro*, Cilt: 1, Sayı: 8, 1932, ss. 47-48.

ATAÜNAL, Aydoğan, *Türkiye’de Yükseköğretim (1923-1998): Yasal Düzenlemeler ve Değerlendirmeler*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1998.

ATEŞ, Toktamış, *Üniversitelerimiz ve Demokrasi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı, *Hayatım*, Globus Dünya Basınevi, İstanbul 1998.

BAŞGÖZ, İlhan, *Türkiye’nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk: Sorunlar-Çözüm Aramaları- Uygulamalar*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1995.

BERKEM, Ali Rıza, *İstanbul Üniversitesi 64 Yaşında: Darülfünun’dan Bugüne Üniversiteler*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1997.

CİHAN, Ahmet, *Osmanlı’da Eğitim*, 3F Yayınevi, İstanbul 2007.

DEMİRTAŞ, Bahattin, “Atatürk Döneminde Eğitim Alanında Yaşanan Gelişmeler”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2008, ss. 155-176.

DEWEY John, *Türkiye Maarifi Hakkında Rapor*, Devlet Basımevi, İstanbul 1939.

DÖLEN, Emre, “II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt: 10, Sayı: 1, 2008, ss. 1-46.

DÖLEN, Emre, *Türkiye Üniversite Tarihi 1, Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

DÖLEN, Emre, *Türkiye Üniversite Tarihi 2, Cumhuriyet Döneminde Osmanlı Darülfünunu 1922-1933*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

DÖLEN, Emre, *Türkiye Üniversite Tarihi 3, Darülfünun'dan Üniversite'ye Geçiş: Tasfiye ve Yeni Kadrolar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

DÖLEN, Emre, *Türkiye Üniversite Tarihi 4, İstanbul Üniversitesi 1933-1946*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

ERICHSEN, Regine, “1933-1944 Arasında Alman Bilim İnsanları: Türk Bilimine Katkıları ve Politik Koşulların Etkileri”, *Türkiye’de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Der. Namık Kemal Aras, Emre Dölen ve Osman Bahadır, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, İstanbul 2007.

ERTAN, Temuçin Faik, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyet Tarihi*, Siyasal Yayın Dağıtım, Ankara 2020.

GÜNERGUN, Feza ve ATA Kaan, “İstanbul Üniversitesi’nde Fen Bilimlerinde Araştırmanın Kurumsallaşması: 1933 Reformu’nu İzleyen Otuz Yıl İçinde Yapılan Doktoralar”, *Türkiye’de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Der. Namık Kemal Aras, Emre Dölen ve Osman Bahadır, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, İstanbul 2007.

HIRSCH, Ernst E., *Anılarım: Kayzer Dönemi Weimar Cumhuriyeti Atatürk Ülkesi*, Çev. Fatma Suphi, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 1997.

HIRSCH, Ernst E., *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye’de Üniversitelerin Gelişmesi*, Ankara Üniversitesi Yayınları, C. 1, Ankara 1950.

IRMAK, Sadi, “Atatürk’ü Anarken”, *Atatürk Araştırma Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1984, ss. 164-166.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Darülfünunun Tarihçesine Giriş”, *Belleten*, Cilt: 54, Sayı: 210, 1990, ss. 699-738.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, *Fenler Evi Darülfünun Müslüman Dünyasının İlk Modern Üniversitesi*, Doğan Kitap, İstanbul 2021.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin., “Darülfünun”, *TDV İA*, C. 8, İstanbul 1993, ss. 521-525.

KAZANCIGİL, Aykut, ORTAYLI İlber ve TANYELİ Uğur, “Niye Geldiler, Niye Gittiler? Kimse Anlamadı”, *Cogito*, Sayı: 23, İstanbul 2000, ss. 119-132.

KOCATÜRK, Utkan, “Atatürk’ün Üniversite Reformu ile İlgili Notları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 1, 1984, ss. 3-95.

MALCHE, Albert, *İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor*, Devlet Basımevi, İstanbul 1939.

ORTAYLI, İlber, *Gelenekten Geleceğe*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2002.

ÖZDEMİR, Hikmet, *Ulusun Direnişinde Üniversitenin Rolü*, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, Kocaeli 2003.

SARAY, Mehmet, *İstanbul Üniversitesi Tarihi (1453 – 1993)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996.

TEKELİ, İlhan ve İLKİN Selim, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993.

TEKELİ, İlhan, “Cumhuriyet Öncesinde Üniversite Kavramının Ortaya Çıkışı ve Gerçekleştirilmesinde Alınan Yol”, *Türkiye’de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Der. Namık Kemal Aras, Emre Dölen ve Osman Bahadır, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, İstanbul 2007.

TİMUR, Taner, *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2000.

TİMUR, Taner, *Türk Üniversitesinin Doğuşu İstanbul Üniversitesi: Medreseden Darülfünuna, Cumhuriyetin İlk Yıllarından Günümüze Dil, Kültür, Eğitim*, Der. GÜNGÖR, Nazife, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara 2007.

TÜRKOĞLU, Özgür, “Darülfünun’dan İstanbul Üniversitesine Osmanlı’da İlk Üniversitenin Tarihçesi” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 12, 2023, ss. 1745-1767.

WİDMANN, Horst, *Atatürk ve Üniversite Reformu*, Çev. Aykut Kazancıgil ve Serpil Bozkurt, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000.

YALÇIN, Kemal, *Haymatlos Dünya Bizim Vatanımız*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

YELKENCİ, Ömer Faruk, *Türk Modernleşmesi ve II. Abdülhamid’in Eğitim Hamlesi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010.

3- İnternet Kaynakları

DİRİCAN, Murat, “Türkiye’de Kimyanın Başöğretmeni Ali Rıza Berkem”, *Bilim ve Teknik*, Sayı: 366, Mayıs 1998, ss. 72.

<https://edergi.tubitak.gov.tr/edergi/yazi.pdf;jsessionid=fA9uUwcHoeQV1RRHMmqXMIpc?dergiKodu=4&cilt=31&sayi=366&sayfa=68&yaziid=10635>, [Erişim Tarihi: 25 Ocak 2025.]

YENEL, Ünal, “Maarif Vekâleti”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/maarif-vekaleti/>, [Erişim Tarihi: 28.06.2024.]

4- Resmi Kaynaklar

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 13/1.

TBMM Zabıtları, Devre 4, Cilt 15.

Resmi Gazete, *İstanbul Darülfünununun İlgasına Ve Maarif Vekâletince Yeni Bir Üniversite Kurulmasına Dair Kanun*, 6 Haziran 1933, Sayı: 2420.

5- Süreli Yayınlar

Akşam, *Türk Vatandaşlığına Kabul Edilen Bir Ecnebi Profesörü*, 6 Aralık 1946.

Cumhuriyet, *İsviçre’li Profesör Geldi*, 17 Kanunisani 1932.

Cumhuriyet, *Prof. Malş Dün Ankara’ya Gitti*, 19 Kanunisani 1932.

Cumhuriyet, *Darülfünun Üniversite İsmi Alacak*, 3 Mart 1933.

Cumhuriyet, *Tarih Kongresi Dün Çok Hararetle Oldu*, 8 Temmuz 1932.

Cumhuriyet, *Üniversitede Son Vaziyet*, 14 Ağustos 1933.

Cumhuriyet Gazetesi, *Darülfünun Islaha Muhtaç Mı?*, 18 Ağustos 1932.

Hâkimiyet-i Milliye, *Tarih Kongresinde*, 8 Temmuz 1932.

Hâkimiyet-i Milliye, *Reisicumhur Hazretleri*, 3 Temmuz 1933.

Meslek Gazetesi, Sayı:14, 17 Mart 1925.

Milliyet, *Gazi Hz. Darülfünunda*, 3 Temmuz 1933.

Milliyet, *Türkiye’de İlim İnkılabı Bugün Başladı*, 1 Ağustos 1933.

Ulus, *Üniversitede Serbest Konferanslar*, 18 Senteşrin 1935

Vakit, *İstanbul Darülfünunu’nun Eksikleri Nedir*, 2 Haziran 1932.

Vakit, *Reşid Galip Bey Vekâletten Çekildi*, 14 Ağustos 1933 ve 15 Ağustos 1933.

EKLER

EK-1:

Atatürk'ün Malche Raporuna Dair Aldığı Notlar

“Notlardan sonra esaslı not”

Prof. Malche'nin raporu baştan nihayete kadar okunduktan sonra dikkat ve tespit olunması lazımgelen noktalar şunlardır:

1- Herhangi bir Türk münevver inkılâpçısı lütfen *Darülfünuna* ve *Darülfünun* zihniyetiyle yani *Türkiye Cumhuriyeti*'nde bir kültür programı yapmak düşüncesiyle kafasını yorduğu zaman derakap bulup tespit edeceği gayet bariz noktalardır.

Şimdiye kadar bu nokta-i nazarlardan şüphesiz davetlimiz Prof. Malche'in söylediğinden daha çok esaslı olarak beyan-ı mütalaa ettiklerinin şahidi olduğumuzu inkâr edemeyiz. Fakat mütalaa sahibi vatandaşlar, kendilerini salahiyyetlar kılınmamış tasavvur ettiklerinden dolayı nokta-i nazarlarında musir görünmemişlerdir. Hâlbuki büyük âlim sıfatıyla ve şüphesiz bir fedakârlık mukabilinde davet ve tavzif edilmiş olan mumaileyh Profesör dahi kendinden nas ve ayet talep edenlere davası sahih ve iddiası musip [isabetli] olduğuna dair tek bir kelime söylememektedir. Bu adam yüksek milli bir ilim müessesesine temas ediyor ve bütün ifadeleri yalnız bu temasını izaha çalışır mahiyettedir. Yoksa müessesenin maddi hiç ve bilhassa manevi daha hiç takdîr olamadığını söylemekten çekinmiyor. Profesörü bu ifadeyle teşhil [cahil sayma] edecek değiliz; bilakis takdir ederiz. Takdir ederiz çünkü bu adam bütün nezaketini kullanarak diyor ki: Ben sizi anlamadım ki, ben sizi anlayamıyorum ki ne yapmak istediğiniz hakkında sizinle, Türklükle mütenasip yüksek üniversiteyi nasıl kurmak istediğinizde fikr-i mahsusum yoktur.

Yalnız çok güzel bir azimet noktasını farkında olmaksızın bu yabancı adam, bizim dahi bunun farkı [farkında] olacağımızı zannetmeksizin, bize ifşa etmektedir. Bu adam raporunun 59. sayfasında aynen şöyle diyor: "Hakikat"lere istinat etmek lazımdır. Bu memlekette- ki (Türkiye) vaziyetin icabatı ve ihtiyacı meçhulümüz değildir. İstanbul Darülfünunu gibi bir darülfünunda, Türkiye gibi baştanbaşa yeniden teşekkül eden bir memlekette bu icabat ve ihtiyacat her taraftan fazla ilmi alakayı celp etmelidir. Türkiye'nin jeolojisi, tabii ve iktisadi coğrafyası, iklimi, çiçekleri ve nebatları, kara ve deniz hayvanları, antropolojisi (sekenesi), mazisi (kablet- tarihi), tarihi, sanayii, kültürü, yani suret-i umumiyetle her şeyi. Bütün bu şeyler Türkiye'nin Darülfünununun tekmil kürsüleriyle alakadardır. Her şeydir".

Kürsüler bundan başka şeylerle iştilal ediyorlarsa ne yazık, ne ayıp, ne utanmazlıktır.

"İnsaniyetin umumi fikri sermayesine, Türkiye'nin verebile- ceği ve vermekle mükellef olduğu" şeyler ne büyüktür. "Şarki Avrupa ile Anadolu'daki büyük medeniyetler, burada (Türkiye) değilse nerede tettebbu edilecektir?"

"Türk sanatı tarihi" bütün insaniyet için tetkik sahasını burada bulamayacaksa bu sanat aşıkları hangi çöllere saldıracaktır."

İşte bize rapor veren Profesör, yalnız ve yalnız bu noktalarda yüksekliğini ve büyüklüğünü göstermekle bizim sevgimizi kazanmıştır. Ancak bizim şu veya bu yoldan sevgimizi kazanmış olmak, bizim yüksek sevgilerimiz ki bizim milli mefkûremizdir [ülkü], onun bizce kavuşulur basit hedeflerden olduğunu temin etmiş olduğunu zannetmek hata olur. Bundan şunu çıkarmak ve arkadaşlarımızın dikkat nazarına vaz'etmek isterim: Biz Türkler, bilhassa bu yüksek Türk İnkılabını yapmış olanlar bilmelidirler ki: Bizi layık olduğumuz seviyeye çıkarmakta herhangi bir yabancı ilim, yabancı dahi, dahi olsa muktedir olamayacaktır. Düştüğümüz uçurumdan bizi kurtaracak, âlemin en yüksek tabakalı sahasına çıkaracak, yine bu uçurumdan çıkıp yükselmesini bilenler olacaktır. Bu adamlar, bu uçurumdan kendini ve milletini kurtarmış

olanlar, medeniyet dünyasında yüksek gibi görünen her adamın huzurundan, tetkiklerinden, fikir ve mütalaasından istifade etmekte daima isabet-i telakki olunacaktır; fakat bu noktadaki isabeti, kendisinin mensup olduğu memleket ve milleti hakkında karar vermesi için asla isabet-i telakki olamayacaktır. Burada ihtiyat kaydını gözden uzaklaştırmayacaktır.

Okuduğumuz rapor bir bakıma göre güya Türkiye'de bir ali tahsil müessesesi kurmak için nasihatleri ihtiva ediyor; hâlbuki hakikatte bütün Türkiye'de bir kültür programının ne olmasına, nasıl olmasına işaretir. O halde bizim için İstanbul Darülfünununu ne yapalım diye bir mesele mevcut değildir. Bizim için, bütün Türkiye'de nasıl bir kültür planı yapalım? Mesele budur. İşte biz, yalnız ve ancak biz, bu mu'dil [acil] mesele karşısındayız ve onu behemehâl [kesin bir şekilde] halletmek mecburiyetindeyiz. Bu mesele vazih surette hallolmadıkça İstanbul Darülfünununun ıslahından bahsetmek ayıptır, abestir, bimanadır. Şimdi bu son ve mühim mesele ile iştiğal ve onu intaç [sonuçlandırma] mecburiyetinde bulunan Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, bütün medeni âlemdeki fikr-i ilmi mektep faaliyetleri hakkında en son ve yeni ihtisaslardan istifade lüzumuna kani ise ve bunu yüksek asrı tekemmüllere karşı bir mecburiyet halinde mütalaa ediyorsa -ki bence böyledir- o halde bu rapor sahibi olan profesörü, fakat yalnız bunu değil, Almanya'nın, İngiltere'nin, Amerika'nın ilim âleminde yüksekliği tanınmış profesörlerini Türkiye Cumhuriyeti'nin idare merkezi olan Ankara'ya davet etmek ve onları orada toplamak için hiçbir fedakârlıktan çekinmez.

Esas nokta-i nazarlar Ankaralı olsun. Davet olunan ilimler bu yüksek milli nokta-i nazarı mutlaka takviye edeceklerdir. İşte ondan sonra yukarda bilmünasebe bahsettiğimiz kültür programı tespit olmuş bulunacaktır. Ondan sonra Darülfünun yahut (Üniversite Türk) dediğimiz zaman derakap [hemen arkasından] Türk ilk mektepleri karşımıza çıkacak. Şüphesiz Türk ilk mektepleri, Türk orta ve lise mektepleri Türk yüksek camiası için, Türk yüksek camiasının istediği evsafa talebe yani muhatap, zekâ, ilim, fen hulasa insanlık kabiliyeti yetiştirdikten sonradır ki Türkiye'nin şurasında burasında ve her yerinde üniversite enstitülerinden bahs olunabilir. Görülüyor ki, mesele taştan, topraktan, vazodan bahs olunmakla intaç olunamaz. Vazo denilen kıymetli resimlerle hassas ve kabil-i hitap vatandaş yetiştirmektedir. Yoksa her nevi enstitüler hayvanlar ahır olur.”

EK-2:

I. Dünya Savaşı Yıllarında Almanya'dan Gelen Hocaların Detaylı Listesi

1. Doç. Dr. Gustav Fester (1886-1963) (Frankfurt, Main Kimya)
2. Doç. Dr. Kurt Hoesch (1882-1932) (Berlin/Charlottenburg, Organik Kimya).
3. Doç. Dr. Walther Penck (1888-1923) (Leipzig Üniversitesi, Jeoloji ve Maadin)
4. Doç. Dr. Erich Leick (1882-1956) (Greifswald Üniversitesi, Nebatat/ Bitki)
5. Doç. Dr. Erich Obst (1886-1981) (Hamburg Üniversitesi, Coğrafya)
6. Doç. Dr. Friedrich Gunther Jacoby (1881-1969) (Greifswald Üniversitesi, Felsefe)
7. Doç. Dr. Georg Anschütz (1886-1953) (Hamburg Üniversitesi, Fenn-i Terbiye/Pedagoji ve İlm-i Rûh-ı Tecrübî/ Psikoloji)
8. Prof. Dr. Gotthelf Bergsträsser (1886-1933) (Leipzig Üniversitesi, Mukayeseli El sine-i Sâmiye/ Karşılaştırmalı Semitik Diller)
9. Prof. Dr. Friedrich Wilhelm Carl Giese (1870-1944) (Berlin'de El sine-i Şarkıyye Mektebi, Türkçe,Ural–Altay Lisanları Müderrisi).
10. Prof. Dr. Carl Ferdinand Friedrich Lehmann–Haupt (1861-1938) (Berlin Üniversitesi, Tarih-i Akvam-ı Kadîme/ Kadim Milletlerin Tarihi)
11. Prof. Dr. Walther Schönborn (1883-1956) (Tübingen Üniversitesi, Hukuk-ı Amme/ Devlet Hukuku)

- 12.Doç. Dr. Fritz Arndt (1885-1968)(Breslau Üniversitesi Kimya-yı Gayr-ı Uzvi/ İnorganik Kimya)
13. Prof. Dr. Boris Zarnik (1883-1945) (Würzburg Üniversitesi, İlm-i Hayvanat/ Zooloji)
14. Ass. Dr. Anton Fleck (1884-1969) (Kiel Üniversitesi, İlm-i Malî/ Maliye)
15. Prof. Dr. Friedrich Hoffman (1880-1963) (Hannover Üniversitesi, İktisat)
16. Eski Başkonsolos Dr. Johannes Heinrich Mordtmann (1852-1932) (Usûl-i Tarih/ Tarih İlminin Usulü)
17. İstanbul Başkonsolosluğu Baştercümanı Dr. Erich Nord (1881-1935) (Hukuk-ı Medenisi/ Medeni Hukuk Müderrisi).
18. Dr. Eckhard Unger (1884-1966) (Eski paralar uzmanı)